

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА**

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРІЯ
Випуск 19

Видається з 1995 р.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
2011

УДК 93/94
ББК 63
В53

Затверджено до друку
Вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 6 від 29 червня 2011 р.).

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук
(постанова президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. № 1-05/3)

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*), д-р іст. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ, д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК, д-р іст. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО, д-р іст. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК, д-р істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕСВ, канд. іст. наук Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. Вип. 19. 210 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, етнології, а також праці молодих науковців.

Newsletter Precarpathian University. History. 2011. Issue 19. 210 s.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011.

© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011.

УДК 321.1 (477.8)
ББК 66.5

Іван Монолатій

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ У ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті обґрунтовано, що симптоми міжетнічної конкуренції в західноукраїнському регіоні кінця ХІХ – початку ХХ століття простежувалися між різно- та рівностатусними спільнотами, зокрема українцями та євреями. В арсеналі несилових методів боротьби з євреями – акції бойкоту їхніх закладів торгівлі. Практику бойкоту як інструментарію економічної конкуренції слід трактувати одночасно й засобом “психологічного витіснення” євреїв із села. Його здійснювали односельці шляхом морально-психологічного тиску, в основному без застосування методів насильства щодо них, здебільшого шляхом агітації. Інші, протилежні методам “психологічного витіснення” й економічного бойкоту, – методи силові. В окремих виступах проти євреїв, що проживали в селах, вони набирали особливої сили, коли траплялися випадки фізичного насильства. У спектрі варіативності етносоціальних конфліктів – антисврейські заворушення, ініційовані польськими політичними акторами за участі українських селян. Стверджується, що міжетнічна конкуренція в західноукраїнських селах, яка в окремих випадках набрала ознак актуалізованого етносоціального конфлікту, слугувала додатковим фактором мобілізації груп – української, польської та єврейської.

***Ключові слова:** українці, євреї, конфлікт, міжетнічна конкуренція, дефіцитні ресурси, західно-українські землі, Австро-Угорщина.*

Соціально-економічні ресурси є одним із найпоширеніших предметів міжгрупової боротьби, а суперечності й конфлікти в економічній сфері досліджуваного хронотопу – одна з домінуючих тенденцій інтеракціонізму етнонаціональних спільнот на західноукраїнських землях кінця ХІХ – початку ХХ ст. Потенціал міжгрупової упередженості тут збільшувала інтенсифікація господарських зв’язків, а отже, й власних національно-економічних інтересів. Це свідчило, зокрема, про особливу значущість соціальних благ для фізичного виживання груп та їхнього нормального культурного, етнополітичного й іншого розвитку. А що міжгруповий інтеракціонізм позначений етносоціальними суперечностями, що спричинені об’єктивними й суб’єктивними факторами, то він стрімко еволюціонував у латентні, подекуди й актуалізовані конфлікти. Такі ситуації, як висновує В.Котигоренко, як і будь-які конфлікти, є наслідком поведінки однієї або всіх сторін міжетнічної взаємодії [15, с.276]. Її традиційним компонентом для досліджуваного регіону є етносоціальні суперечності й конфлікти [9, с.242–262].

Запропонована стаття продовжує вивчення проблеми взаємодії етнічних політичних акторів, зокрема етноконфліктної взаємодії в західноукраїнських містах і селах, започаткованої автором у попередніх статтях [16; 17].

Симптоми міжетнічної конкуренції за землю простежуються не тільки між різностатусними спільнотами, але й етнічними меншинами, зокрема між українцями та євреями. “Саме зіставлення двох слів Українці й Жиди пригадає кожному конфлікт, що від віків існує між цими двома народами. Конфлікт не завжди обоснований, але тривалий, бо хід історії уже так склався, що майже всі Українці вважали, що причина їхніх політичних і соціальних нещасть – Жиди” [26, с.4]. Хоча ті з них, що працювали в сільському господарстві в Східній Галичині (зокрема, в руках євреїв перебувало 301 619 га – 10,34%), володіли наділами 2,5–3 га і ледь зводили кінці з кінцями, були змушені виборювати в українців право на діяльність у сфері їх етнічного бізнесу. Мотивацію дій останніх, на наш погляд, відображають тогочасні уявлення про нібито сплановану колонізацію Галичини євреями, які поширювали ЗМІ, що, сказати б, експортували шовінізм і ксенофобію в етнічне середовище регіону. Якщо дописувач “Галичанина” з обуренням писав, що землю в регіоні євреї здобули нечесним шляхом, а

тому як доказ стверджувалося, що на початку ХХ ст. налічувалося 360 євреїв-поміщиків, а селянськими наділами володіло 6 тис. євреїв [7, с.1], то “Голось народа” прямо твердив, що “... мы всѣ хлопы сидимо въ жидовскихъ кишняхъ” [14, с.2].

Надто промовистою є й москвофільська легенда про Галичину як “жидівський рай”, нібито підслухана якимсь “Михаїлом Юрієвічем Леренем”. У газетній публікації він, переказуючи слова Янкеля, стверджував позицію галицьких євреїв: найкращим краєм для гідного життя євреїв могла б бути й Палестина, але “якъ бы разом съ нами пошли також хлопы-гои, а не лишь мы сами”. А тому, резюмував Янкель, “таки тутъ, щобы святилась галицка держава, съ хлопом може тутъ все робити, а съ панами “штама”. Мы паны ту, мы магнаты, хоть свѣту на глумъ, тутъ намъ жити бимъ, бамъ, бумъ” [11, с.9]. Власне кажучи, такими газетними публікаціями теж роздмухувалося полум’я міжетнічної конкуренції. Його артикулятори – представники етнічної більшості, які шукали “ворога” у своєму найближчому етнічному оточенні. А тому “крайніми” виявлялися передусім євреї-торговці й орендатори.

Поєднання факторів зубожіння українців й усвідомлення ними латентних політичних намірів влади, зокрема – її намагання штучно скоригувати етнодемографічний склад населення регіону (приміром, “колонізаційна парцеляція”), сприяли формуванню нової платформи, на якій відбувалася мобілізація макросоціальних груп. Уже на початку ХХ ст. вони об’єднували свої сили не так у складі партій, як довкола економічних інституцій та кооперативів. А тому варто зауважити: в умовах етносоціальних суперечностей і конфліктів кооперація як важливий складник економічного націоналізму суб’єктів політичних процесів на західноукраїнських землях виконувала подвійну функцію. По-перше, забезпечувала взаємодію “своїх” в економіці і, по-друге, як ідентичний компонент аналогічних рухів у Центрально-Східній Європі сягнула, за висловом Я.Кофмана, негрошового рівня користі [31, с.35].

Промовистою є динаміка зростання кооперативів, утворених українцями: станом на 1914 р. їх уже було понад 500 [30, с.564]. Так, приміром, у 1913 р. у Східній Галичині діяло 92 кооперативи “Народної торгівлі”, а також 90 філій товариства “Сільський господар” [24, с.110; 20, с.12]. Ми можемо припустити, що таким чином кооперативний рух етнічної більшості регіону вступив у конкуренцію з тими “чужими”, які здавна домінували в царинах торгівлі та дрібнотоварного виробництва. А що прагнення подолання бідності, мало- і безземелля українців були тут визначальними в умовах бездержавності, то в умовах економічного визиску й дискримінації в різних сферах суспільного життя кооперація набрала обрисів засобу до їхнього самозбереження в реаліях економічно аутсайдерського регіону. Це, у свою чергу, зумовило посилення українсько-єврейської конкуренції, яка сприяла усталенню етносоціальних суперечностей між етнофорами обох етноспільнот [16, с.106–107]. Однією зі сфер їх прояву стало суперництво за здобуття / збереження економічних позицій у селах регіону.

У спектрі багатьох складників українсько-єврейського протистояння помітну роль відіграла боротьба українців із шинкарством. Ця акція здобула популярність серед членів групи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. завдяки запровадженню “світського струменя” в русі тверезості й проведенню антиалкогольного руху, які стали легальною формою боротьби із шинками. Частина євреїв втрачала свій традиційний бізнес. Останнє й було причиною невдоволення майже восьми тисяч претендентів на ведення шинкарської справи, адже для більшості з них це було головним видом діяльності, хоча було й чимало заможних родин, які трактували шинок як “сімейну традицію”. Саме тому для протидії знищенню цього сектора етнічного бізнесу євреїв 6 жовтня 1911 р. у Львові й організували 3’їзд сільських шинкарів. Оскільки тепер особи, які “все життя” займалися шинкарством, не могли відновити своєї справи, його учасники домогалися продовження терміну видачі концесій. За підтримки польських послів вони вислали до уряду делегацію з вимогою надати концесію всім, хто десять років займався шинкарством. Захисником інтересів галицьких шинкарів виступив посол рейхсрату, незалеж-

ний кандидат від Львова соціаліст Е.Брейтер. Незважаючи на загальною масштабну акцію (понад 2 тис. учасників) і маніфестації вулицями Відня, уряд відкинув усі ці домагання [23, с.61–62].

Ілюстрацією боротьби представників етнічної більшості із шинкарством можуть слугувати замітки тогочасних суспільно-політичних часописів. Наприклад, “Гайдамаки” дописом невідомого автора, який заховався під псевдонімом “Свій”, повідомляли: “Бойкот коршми. Перед двома тижнями забойкотувала наша громада Ходовичі пов. Стрийського арендаря пропінатії. Всі громадяне від найбогатшого до найбіднішого з виїмком трех, а то вїята, Гриники, радного Стефана Бісика і его зятя, заприсягли на один рік від спіритусових напоїв, а крім того постановили в коршмі свого села через пять літ нич не купувати хоч би хто умирав з якої потреби” [6, с.5].

Аналогічним чином за перше десятиліття ХХ ст. приблизно 1,4 тис. громад залишилося без шинків, а в багатьох їхня кількість зменшилася. Разом із тим успіхів антиалкогольного руху, а отже – й ліквідації шинків, утриманням яких заробляла на прожиття частина євреїв, не слід переоцінювати: на початок 1910-х рр. у Галичині нараховували приблизно 16 тис. шинків, що було тільки на 8% менше, ніж у попереднє десятиліття [23, с.60–61]. Традиційну першість за рівнем їх концентрації займав Львів, де лише на одній Жовківській вулиці було 50 таких закладів [18, с.2]. Відтак, як стверджує Б.Савчук, у 1912–1913 рр. уперше в історії Галичини відбулася “чистка” шинкарського стану. Унаслідок цього акту, окрім євреїв, близько 25% конфіскованих концесій передали “християнам” (15% полякам і 10% українцям). У той же час приблизно третину приміщень, де містилися шинки, реставрували, а також збудували нові [23, с.61].

Боротьба етнічної більшості із шинкарством обґрунтовувалася передусім моральними критеріями, адже саме для багатьох представників української етнонації корчма на архетипному рівні символізувала складовий елемент їхніх соціальних бід. Пропаганду за заборону шинків вели численні товариства, а також УГКЦ на чолі з митрополитом А.Шептицьким. Останній ще в чині станіславівського єпископа в написаному гуцульською говіркою пастирському листі до вірних Косівського деканату “До моїх любих гуцулів” (21 листопада 1900 р.) виступив із критикою корчем та алкоголізму: “Ож лечно, кількото коршмів у Вас на Гуцулшині! Чесом одна піле (біля. – І.М.) одної стоют редом, так, шоби подумав хтос, шо це село ни христенцке! А відий ни у однім селі бирше коршмів видитси, ек хрестів! <...> Кількото людей через коршму на віки згинуло! <...> У коршмі люде віучуютси піенцтва, – тої страшної хороби нашого народа по селах”. Пастир греко-католиків кинув клич: “Тікайте вид коршми тай вид горівки!” [19, с.305].

Однак конфліктогенність ситуації довкола шинкарства крилася не так у проведенні антиалкогольної пропаганди громадськими й церковними інституціями, як у силових методах, які використовували ті українські політичні фігури, що сповідували економічний варіант етнонаціоналізму. Покладаючи відповідальність за пияцтво українців і втрату ними засобів до життя на євреїв, відводячи боротьбі із шинкарством помітне місце в пропаганді, окремі українські партії (передусім УРП) та їхні громадські організації (наприклад “Січі”) закликали до радикально-революційних методів боротьби, як підпали корчем, вигнання та покарання шинкарів-євреїв.

Приклад реалізації таких настанов – підпал у квітні 1909 р. членами “Січей” корчем у с. Зарваниця Бучацького повіту та інших місцевостях [23, с.123]. Жандармерія жодного разу не довела причетність січовиків у згаданих правопорушень. Керуючись спогадами “Січового батька” К.Трильовського про те, що “шинкарі і лихварі, дідичі і всякі пани і підпанки перелякалися, коли побачили, що завдяки “Січам” пустіють корчми” [25, с.40, 41], ми можемо припустити таке. Акції, які проводилися з українського боку, здебільшого мали характер несилового тиску, використання якого мало призвести до виселення євреїв з того чи іншого села. Щоправда, радикальні методи боротьби із

шинкарством не зникли і в майбутньому. Однак, на нашу думку, боротьбу української громадськості з алкоголізмом не можна кваліфікувати лише як антиєврейську кампанію. Слід погодитися з М.Гоном, який слушно висноує: украї актуальна для українського села моральна та фінансова проблема автоматично зачіпала іншу сферу – єврейського шинкарства, працівники якої втрачали засоби до життя [8, с.75]. Тому таку ситуацію можна трактувати і як т. зв. протидійний процес – життєво необхідна потреба ставала бідною інших.

В арсеналі несилкових методів боротьби з євреями – акції бойкоту їхніх закладів торгівлі. Для українського селянства вони слугували опосередкованим символом соціально ворожого середовища, своєрідним засобом ідентифікації “чужака”-єврея, а тому час від часу перетворювалися на об’єкт їхніх атак. Такими прикладами є випадки бойкоту євреїв-торговців у с. Ходовичі Стрийського повіту (лютий 1903 р.), у с. Саджава Богородчанського повіту (березень 1906 р.) і с. Делієве Станіславівського повіту (серпень 1910 р.) [6; 1; 2].

При цьому нерідко організатори економічного бойкоту закликали не тільки до участі в ньому, а й намагалися залякати тих українців, які відмовлялися розірвати контакти з єврейськими підприємцями. Зосібна, це Василь Кухтар, який закликав мешканців с. Саджава Богородчанського повіту не виходити на роботу до євреїв. Обвинувачений “... прилюдно і перед більшим числом людей завзивав до необичайних і законами заборонених ділань, а зокрема похвалюванем і погрозами під’юджував християнських мешканців Саджави проти тамошніх Жидів... Обжалуваний упоминав зібраних, щоби не важилися іти на роботу до Жидів, вступати з ними у спілки або купувати у них муку, бо того, хто сего не послухає, козаки зв’яжуть і на марах занесуть до трупарні чи там, що священник не посвятив би паску спечену з муки, яку куплено у Жидів” [1, арк.9].

Інший випадок – справа Дмитра Ляховича із с. Делієве Станіславівського повіту про бойкот єврейського населення та поширення листівок “Браття християни!” [2, арк. 7–11 (зв.), 13, 16–18 (зв.)]. Так “Група Д.Ляховича”, до якої входили і римо-, і греко-католики, розклеїла листівки такого змісту: “Браття Християни! ... Нашим святим обов’язком в обличчі неба і землі є: бойкотувати Жидів на кожному кроці, то значить: 1) не купуйте жодних товарів у Жидів; 2) не продавайте їм яйця, ані жодних плодів нашої землі, як збіжжя, картоплю і т. п.; 3) не спроваджуйте їм своїх сил до здоров’я і свого поту при праці на винаймленому полі... словом: не збагачуйте ворогів св. Віри!” [2, арк.17 (зв.)]. Такі оцінки, очевидно, виникали тому, що у свідомості християн та аграріїв одночасно властивості, притаманні торговцеві й посередникові, були незначущі, щонайменше – вторинні. А на фоні символу селянської праці – поту й мозолів – єврейський торговець уважався експлуататором.

Зауважмо: етнокультурний поділ праці на західноукраїнських землях взаємовіддаляв “своїх” і “чужих”, оскільки він здавна визначав головний критерій виокремлення тих чи інших спільнот із загалу. Ґрунт для формування взаємних, “монохромних”, за визначенням М.Гона, образів спільнот, що співіснували пліч-о-пліч (зокрема, українці – землероби, євреї – торговці), створювала умовна тріада: місце проживання, виробнича діяльність, соціальний “ми”-досвід [9, с.75]. Винятковою тут була економічна взаємозалежність міста й села, яка, однак, не змінювала загальної картини тодішніх ліній розмежування. Це простежується на зрізі сакралізації селянами землі при одночасному нехтуванні чи навіть зневазі сферою торгівлі. Бо, як зауважували сучасники, “наші люди то переважно дрібні хлібороби і живуть скупо з плодів своїх малих кавалків землі... Промислу в нашім краю майже жадного нема і тому не знаходять наші люди жадного новшого зарібку крім хліборобства. А й той одинокий зарібок з хліборобської господарки в нас дуже малий, бо ніхто не вміє як слід господарювати ні на рілі, ні коло сіножатий ані коло худоби. І господар і худібка голодні й бідні” [13, с.3].

Це, мабуть, було і наслідком традиційної селянської культури, яка й далі будувалася на протиставленні “своєї” землі/“свого” народу “чужій” землі/“чужому народу” [10, с.129]. Інший, далекий від селянського, світогляд презентували мешканці міст і містечок. Українські містяни, які мешкали на околицях населених пунктів, поступаючись їхніми центральними частинами представникам панівних національностей (полякам, румунам, євреям), займалися домашнім ремеслом, городництвом і садівництвом, а нерідко й землеробством, однак не торгівлею, як євреї. Містяни, які з іронією ставилися до селян, зберігали шанобливе ставлення до землеробства, хоча визнавали себе належними до тієї соціальної групи, для якої воно не було основним заняттям. І навпаки, для традиціоналістського села містяни (особливо ж євреї-торговці) були уособленням заперечення його самості. Місто було іноетнічним (переважно польсько-єврейським у Галичині чи румунсько-німецьким на Буковині) організмом і тією модернізаційною альтернативою, яка контрастувала з виробничим традиціоналізмом села [17, с.61–62]. І саме посередник-єврей виступав умовним містком, зв’язковим між селом і містом.

Адже володіючи високим ступенем комунікативності, єврей повсякчасно був орієнтований на те, щоб підлаштуватися під обставини, що вже існували, по можливості змінюючи їх для поліпшення умов життя. Він досить гнучко реагував на зміни політичної й ринкової кон’юнктури, пристосовувався до вимог суспільства, яке його приймало, і чималих успіхів досягав у тому, щоб забезпечити власні інтереси. Поведінка єврея в повсякденному житті була продиктована необхідністю створення таких зовнішніх зв’язків у суспільстві, яке їх приймало [35, с.5–9]. Ці зв’язки могли б слугувати гарантією безпеки та збереження його майна. Підтримання нормальних стосунків з навколишнім середовищем, як правило, було вищим, ніж матеріальна вигода. Часто створювалися власні етичні системи: обманувати неєвреїв уважалося ганебним, оскільки нечесний учинок розбещує того, хто його здійснює, незалежно від особи жертви. Однак навіть ця точка зору, якої мало хто дотримувався, передбачала, що між євреєм і неєвреєм існує відмінність і що моральні норми в принципі можна застосовувати тільки до “своїх” [34, с.37–39]. Одночасно слід пам’ятати, що різниці в темпах і характері соціальної трансформації створювали враження “єврейського успіху” чи “єврейської змови” – відповідно до того, як був наставлений спостерігач [10, с.343].

Оскільки проникненість єврейської спільноти була обмеженою, то контакти із суспільством, яке її приймало, встановлювалися лише в певних сферах і не торкалися релігії, традицій і культури. Адже в сприйнятті населення досліджуваного хронотопу євреї були носіями чужої культури й віровчення. Інтеграція єврейської спільноти в західноукраїнський соціум, який її приймав, була глибокою лише в господарській сфері. Рід заняття євреїв – їхня активна участь у торгівлі та підприємстві – визначав ставлення з боку соціуму, котрий жив у реаліях, які він успадкував з попередніх часів, і не міг впливати на стан справ. Звичайно переважала реакція настороженості, підозрливості та впевненості в тому, що достаток євреїв не може бути наслідком чесної праці. Адже ментальність селянства визначала працю як важку фізичну на землі; цим почасти можна пояснити численні свідчення сучасників, які відмовлялися вважати євреїв людьми, котрі чесно заробляють на кусник хліба. Традиційні заняття євреїв – ремесло й торгівлю – трактували як засіб свідомо уникати участі в єдиному праведному способі отримання засобів до існування – землеробстві. Тому єврей-посередника (торговця, шинкаря) селяни сприймали здебільшого не як соціального партнера, а визискувача, який живиться результатами чужої праці. Навички ведення бізнесу, підприємливість до уваги не бралися, а радше інтерпретувалися як гендлярство і, зрозуміло, обман.

Свідчення цього – непоодинокі прояви побутового антисемітизму, а якщо врахувати ту обставину, що вже в 1880-х рр. він проникає в кожний закуток галицького життя [10, с.343], його прояви говорять самі про себе. Тим часом тих іноетнічних представників, які проживали в містах, але час від часу з’являлися в селах як торговці й

посередники, християнський загал здебільшого деперсоніфікував, визначаючи за фахом “чужої” бізнес-діяльності. У цьому ряду й випадки фізичної розправи над єврейськими підприємцями – побиття в Бучачі власника млина Рубіна Нейфельда. Обвинувачений у цьому римо-католик Йосиф Мержвяк приховав на возі плуг, яким працював на орендованому полі, не сплативши за це. Коли ж посередник звернув на це увагу, той побив його й обізвав: “Жиде паршивий”. Постраждалий не виходив на роботу три дні [3, арк.4–4(зв.)].

Практику бойкоту як інструментарію економічної конкуренції слід трактувати одночасно й засобом “психологічного витіснення” євреїв із села. Його здійснювали односельці шляхом морально-психологічного тиску, в основному без застосування методів насильства щодо них, здебільшого шляхом агітації (як, наприклад, у с. Лужани Кіцманського повіту в грудні 1893 р.) [5, арк.2–4].

У низці схожих подій – випадки бойкоту єврейського населення під час сільськогосподарського страйку влітку 1906 р. Заклики до антиєврейських заворушень у цьому контексті артикулювали окремі етнофори з числа українських радикалів та почасти польських націонал-демократів. Так, у Жидачівському повіті начальник гміни Надітичі поширював листівку, яка закликала до бойкоту й антиєврейських виступів. У Гусятині під час католицького відпусту в костелі св. Антонія його учасники закликали селян до бойкоту євреїв. Подібні завдання висували й члени товариства “Січ”: так, зокрема, було в Жураках Богородчанського повіту, де члени місцевої “Січі” на чолі з кошовим оголосили бойкот місцевому єврейському населенню. А в Товмачику “січовики” зігнали з поля землеробів-українців, погрожуючи їм і місцевим євреям [27, к.970].

Інші, протилежні методам “психологічного витіснення” й економічного бойкоту, – методи силові. В окремих виступах проти євреїв, що проживали в селах, вони набирали особливої сили, коли траплялися випадки фізичного насильства. Наприклад, такі події відбулися 4 квітня 1897 р. у Ходорові та довколишніх селах – Долинянах, Рівні, Волчатичах, де жертвами українських селян стали євреї-торговці, які отримали численні фізичні ушкодження. Одночасно тиск на євреїв здійснювався і в інший спосіб – шляхом побиття вікон і виламування дверей їхніх помешкань, пограбування майна, нищення нерухомості й навіть крадіжки одягу [21, с.1–2]. Заворушення в названих селах стали прелюдією погрому єврейського кварталу в Ходорові залізничниками-поляками 5 квітня 1897 р. А власне галицькі москвофіли стверджували: після подій у Ходорові в політичному сенсі єврейство досліджуваного хронотопу йтиме нога в ногу із польською національною демократією, і вона керуватиме [12, с.1].

У спектрі варіативності етносоціальних конфліктів – антиєврейські заворушення, ініційовані політичними акторами польської групи за участі українських селян. Такі події відбулися влітку 1903 р. під час сільськогосподарського страйку в Коломийському та Рава-Руському повітах. А що під час ярмарків і церковних свят у селах та містечках регіону невідомі особи підмовляли їх мешканців до виступів проти місцевих євреїв, то окремі числа газети “Діло”, яка першою про це написала, крайова влада конфіскувала [36, с.298]. “Там, – писав часопис, – безкарно провадять свою злочинську роботу, граючи на некультурних, расових упередженнях і релігійному фанатизмі темної маси, збуджують дикі інстинкти і закликають до нападів на Жидів. У Східній Галичині, де зазвичай кипить запекла національна і соціальна боротьба між руською людністю і польськими проводирями, якраз на терені минулорічного страйкового руху готується те ж саме, що бачила п’ять років тому Західна Галичина” [29, с.2].

Бачимо, що українським політикам, передусім членам УНДП, ішлося про пояснення справжньої суті антиєврейських випадів польських політичних фігур. Адже на той час відомим фактом була публікація краківського часопису “Czas” у травні 1897 р., у якій польські консерватори заявляли: “На бацилу соціалізму антисемітизм є винят-

ковим антидотом, хоча його треба використовувати тільки в міру”. А тому, покладаючи відповідальність за поширення соціалістичних ідей у досліджуваному хронотопі лише на євреїв, польські політичні еліти попереджували, що “... хвилева гарячка соціалізму незабаром може призвести до гарячки антисемітської” [36, с.299, прим. 334]. Зауважмо: прихована риторика мала свій “урожай” – у 1898 р. дійшло до заворушень, унаслідок яких у понад 20 повітах Східної Галичини відбулись антиєврейські погроми, було запроваджено надзвичайний стан, слідство розпочали тимчасові суди, а щодо більшості учасників конфлікту, то їхні громадянські права були порушені. З огляду на це 25 червня 1903 р. “Діло” констатувало: “А звичайно, коли масовий рух охопив Східну Галичину, коли в повітрі висить мара селянського страйку, власне, де “pod kawkami” (назва палацу у Львові, в якому містилося намісництво. – І.М.) урядує гр. Анджей Потоцький, те ж саме готується у Східній Галичині. Ймовірно, комусь дуже залежить на тому, щоби руську селянську масу пхнути в антижидівські акції” [29, с.2].

Оскільки найбільше скупчення євреїв-торговців з навколишніх сіл спостерігалось під час торгів у більшому населеному пункті, то зрозуміло, чому місцем антиєврейського виступу обрали торговицю в Заболотіві в п’ятницю 11 вересня 1903 р. У цей день через поширення неправдивої інформації, що євреї вбили селянку, вкравши в неї 300 злотих, українці (винним слідство назвало 31 селянина, зокрема п’ятьох жінок [32, с.2–3]) двом євреям завдали важких фізичних ушкоджень, а решті – відносно легких поранень. У “відповідь” у навколишніх селах і самому Заболотіві селяни повибивали вікна в будинках євреїв, понищили в них меблі й посуд, а також украли єврейські товари, виставлені для продажу на ринку [28, к.245].

Оскільки “заболотівська” справа набула розголосу, то перед окружним кримінальним судом у Коломиї постали 36 обвинувачених і 110 свідків цих подій. Захисниками українських селян виступили К.Трильовський та Юрченко. Під час судового процесу з’ясувалося, що підбурювачем антиєврейських погромів був судовий клерк із Заболотова Пйотр Орлович. Згідно із зізнаннями свідків, мешканців с. Кобаки, той закликав до виступів проти євреїв. Суд установив, що під час недільної подорожі велосипедом із дружиною П.Орлович по дорозі до Кут у громадському центрі Кобаків у присутності багатьох осіб заохочував селян до “різанини Жидів, бо у Заболотіві вже їх ріжуть”. Так само він говорив у казино в Кутах і пообіцяв, що заплатить за сніданок тим, хто битиме там євреїв сильніше, ніж у Заболотіві. Ці факти підтвердили свідки Тимофій Мартійчук та Іцак Тіллінгер. Однак суд надав перевагу свідченням Гудії Друк, яка стверджувала, що обвинувачений П.Орлович тільки питав усіх присутніх у Кобаках і Кутах, чи немає в тих місцевостях заворушень, і тому звільнив його від покарання [28, к.245].

Такі факти ми оцінюємо як спробу “перекласти” відповідальність за сільсько-господарські страйки 1902–1903 рр. у західноукраїнських селах із польських поміщиків на євреїв-орендарів та євреїв-торговців і скерувати “лінію вогню” лише на останніх. А що антиєврейські випадки в східній частині краю відбувались за “посередництва” польських політичних акторів і/або за вже апробованим сценарієм в інших місцевостях Галичини, закономірно постає запитання про те, кому належить першість в “авторстві” надмірного радикалізму українців в економічному протистоянні на селі. Якщо для поляків ішлося про посилення власних соціально-економічних позицій у селах, то для українців – як позбутися своїх конкурентів.

Одночасно візитною карткою діяльності українських радикалів на протиеврейському фронті ми трактуємо і їхню ситуативну, сказати б, хаотичну співпрацю з поляками. Підтвердження цього – захист поляка П.Орловича радикалом-українцем К.Трильовським і намагання суду покласти всю відповідальність за “заболотівські” події лише на євреїв. Такі дії українців справедливо їх обурювали. Адже, згідно із судовими свідченнями постраждалих євреїв, окремі представники етнічної більшості регіо-

ну проводили послідовну діяльність, спрямовану на витіснення єврейських торговців і ремісників з українських сіл і почасти містечок, які потрапили в засяг карного провадження [28, к.246].

І, нарешті, міжетнічна конкуренція в західноукраїнських селах, яка в окремих випадках набрала ознак актуалізованого етносоціального конфлікту, слугувала додатковим фактором мобілізації груп – української, польської та єврейської. Показовий приклад цієї тези – політичний процес “Трильовський – Войчик”. Його головний фігурант – кошовий “Січей” і діяч УРП К.Трильовський, звинувачений “у розпалюванні ненависті в українському середовищі до поляків і євреїв, неповазі до цісарського маєстату, образу Католицької церкви і державних органів, порушенні громадського порядку і поширенні соціалістичної літератури в Коломийському і Снятинському повітах”. В акті обвинувачення Львівська прокуратура 16 січня 1905 р. указувала на такі протиправні дії, які були зафіксовані в Коломиї, Семаківцях, Корничі, Залуччі та інших населених пунктах, а до слідства притягла 81 особу [22, с.1–2; 25, с.67–70]. Зосібна К.Трильовському інкримінували те, що під час установчих зборів товариства “Січ” у с. Борщеві біля Заболотова 7 червня 1903 р. він звертався до українських селян, заперечуючи право проживання поляків і євреїв у Східній Галичині зі словами: “Нехай собі цісар забере Поляків до Варшави, а Жидів – до Палестини” [33, с.1–2; 37, с.1–2]. Слідство звинуватило лідера українського радикального руху й за публічне схвалення антиєврейських “травневих” погромів у Кишиневі. Сюди додавалися й заклики К.Трильовського до українців у селах Гуцульщини використовувати металеві палиці, т. зв. “гуцульський параграф” (які зазвичай носили в закритих рукавах) для зігнання поляків із маєтків і розподілу їхніх земельних наділів між селянами. Згідно із зізнаннями свідків, подібне чекало й на євреїв, які “провадили лихварство коштом українських селян” [36, с.301].

Як бачимо, антисемітизм особливо активно використовували для мобілізації як українського, так і польського селянства. Окремі випадки спостерігалися в містах, де міцнів польський антисемітизм. Зокрема, у м. Надвірна, де в лютому 1906 р. за повідомленнями часопису “Słowo Polskie” українці в місцевій читальні “Просвіти” нібито готували різню проти місцевих поляків та євреїв. Кримінальна справа, розпочата проти польського вчителя із с. Волосів Антона Сочинського, повністю відкинула цю фальсифікацію й зобов’язала крайову пресу подати спростування. Під час слідства, яке дійшло до Генеральної прокуратури у Відні, виявилось, що до справи причетний і керівник місцевого повітового староства, поляк за національністю [4, арк.2, 2 (зв.)].

Як бачимо, емпірика українсько-єврейських взаємин кінця XIX – початку XX ст., а також дії “героїв” окремих судових справ свідчили, по суті, про ворожість українських селян щодо своїх сусідів – євреїв. Поділ на “своїх” і “чужих” у своїй основі мав релігійний та етнічний компоненти. У більшості випадків таких конфліктних моментів у взаєминах християн з юдеями лежали не релігійні, а соціальні мотиви. Вони свідчили про те, що, перебуваючи в більш-менш однаковому стані соціального гноблення й національної дискримінації, українці та євреї не могли знайти спільної мови між собою. Між обидвома “народами-одинаками” й надалі існував непереборний психологічний мур. Тому висновуємо, що етносоціальні суперечності й конфлікти на західноукраїнських землях були результатом протидіючого процесу, у якому етнічні меншини конкурували з різностатусними спільнотами з метою захисту своїх групових інтересів, їхньої участі в перерозподілі основного економічного ресурсу досліджуваного хронотопу – т. зв. “битві за землю”. Оскільки конкуренція етнонаціональних спільнот відбувалася в реаліях патріархальної економічної структури Галичини, то й детермінувалася вона намаганнями нації-держави й етнонаціональних спільнот посилити свої етнічні сектори в торгівлі й виробництві. Зокрема українці трактували інтеграцію в ремісництво й сферу послуг імперативом для подолання їх соціальної неструк-

турованості, а поляки – щоб посилити свої соціально-економічні позиції в контексті міжетнічної конкуренції з євреями. Боротьба з ними, враховуючи застосовані методи, призвела до еволюції міжетнічної конфронтації в актуалізованій українсько-єврейський етносоціальний конфлікт, особливо в західноукраїнських селах. Тут він відбувався як боротьба українців із шинкарством, єврейською торгівлею, спроби витіснення з ринку праці євреїв-ремісників. Джерелом загострення міжетнічних стосунків і поглиблення напруги між етнонаціональними спільнотами загалом стала й діяльність організацій етнічного бізнесу, зокрема кооперативів. Діяльність останніх та номіновані їхніми лідерами завдання з урегулювання значимих для груп проблем у бажаній для них конфігурації стали важливими складовими елементами (етно)націоналізмів.

1. Дело по обвинению Кухтаря Василия за призыв жителей села Саджава к не выходу на работу евреям. 12.11.1906 – 20.10.1911 г. // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 225 (Станіславська державна прокуратура, м. Станіслав Станіславського повіту. 1863–1918 рр.), оп. 1, спр. 90, арк. 1–16.
2. Дело по обвинению Ляховича Дмитрия и др. за распространение листовок “Браця християне”, призывавших к бойкоту еврейского населения. 27.08.1910 – 14.09.1911 г. // ДАІФО, ф. 225 (Станіславська державна прокуратура, м. Станіслав Станіславського повіту. 1863–1918 рр.), оп. 1, спр. 113, арк. 1–30.
3. Дело по обвинению Мерживьяка Иосифа за нанесение телесного повреждения Нейфельду Рубину. 25.10.1909 – 16.04.1910 г. // ДАІФО, ф. 225 (Станіславська державна прокуратура, м. Станіслав Станіславського повіту. 1863–1918 рр.), оп. 1, спр. 111, арк. 1–10.
4. Дело по обвинению Сочинского Антона за помещение в газете “Слово польске” заметки о подготовке украинцами резни на поляков и евреев в г. Надворна. 09.02. – 04.04.1906 г. // ДАІФО, ф. 225 (Станіславська державна прокуратура, м. Станіслав Станіславського повіту. 1863–1918 рр.), оп. 1, спр. 89, арк. 1–13.
5. Переписка с Кицманским уездным управлением по донесению жителей общины Лужаны на членов украинского общества “Читальня” о проведении ими агитации среди населения за изгнание из общины Лужаны жителей румынской и еврейской национальности. 29.12.1893. – 20.01.1894 г. // Державний архів Чернівецької області, ф. 3 (Буковинська крайова управа. 1854–1918 рр.), оп. 1, спр. 5992, арк. 1–6.
6. Бойкот арендаря // Гайдамаки. – 1903. – 18 лютого (3 марця). – С. 5.
7. Галичина или Палѣстина? // Галичанинь. – 1900. – 28 января (9 февраля). – С. 1.
8. Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) : монографія / Максим Гон. – Рівне : Волинські береги, 2005. – 192 с.
9. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період : монографія / Максим Гон. – Рівне : Волинські береги, 2006. – 431 с.
10. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2006. – 631 с.
11. Жидовській рай // Голось народа. – 1913. – 26 апреля (9 мая). – С. 9.
12. Жиды и поляки // Галичанинь. – 1897. – 1 (13) мая. – С. 1.
13. Значіне щадничо-позичкових кас системи Райфайзена. – Чернівці : З друкарні тов[ариства]. “Руска Рада” під зарядом Івана Захарка, 1910. – 106 с.
14. Зрада на цѣлой линіи! // Голось народа. – 1913. – 24 мая (6 червня). – С. 2.
15. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
16. Монолатий И. Город как объект украинско-еврейской конкуренции в Западной Украине (конец XIX – начало XX вв.) / И. Монолатий // Палітычная сфера. Часопіс палітычных даследаванняў. – Мінск, 2009. – № 12 : Горад і палітыка. – С. 93–109.
17. Монолатій І. Західноукраїнське місто як епіцентр протистояння “іншостей” (кінець XIX – початок XX ст.) / І. Монолатій // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 17. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 61–69.
18. Обмеження шинків у Львові // Діло. – 1913. – 31 жовтня. – С. 2.
19. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького “До моїх любих гуцулів” // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. Т. II : Церква і суспільне питання. Кн. 1 : Пастирське вчення та діяльність. – Л. : Видавництво отців Василіян “Місіонер”, 1998. – С. 294–322.

20. Погребинська І. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин) / Ірина Погребинська, Максим Гон. – К. : НАН України, Інститут національних відносин і політології ; Рівненський економіко-гуманітарний інститут, 1997. – 84 с.
21. Погромъ евреевъ въ Ходоровѣ // Галичанинъ. – 1897. – 16 (28) июля. – С. 1–2.
22. Процес против д-ра Трильовського // Новий громадський голос. – 1905. – 19, 26 січня. – С. 1, 2.
23. Савчук Б. Корчма : антиалкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
24. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 137 с.
25. Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів) / Кирило Трильовський // Гей там на горі “Січ” іде!.. Пропам’ятна книга “Січей” / зібрав й упорядкував Петро Трильовський. – Вінніпег : Старанням Видавничого Комітету Пропам’ятної книги “Січей”, 1965. – С. 13–77.
26. Українці й Жиди // Новий час. – 1937. – 27 липня. – С. 4.
27. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD), zespół 307 (C. K. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. 1848–1918), sygn. 41 (Prezydium. Akta polityczne, ruchy społeczne. 1900–1907), k. 970.
28. Sprawozdanie sądu obwodowego dla spraw karnych w Kołomyi. 25.02.1904 r. // AGAD, zespół 305 (C. K. Ministerstwo Sprawiedliwości. 1851–1920), sygn. 310 (Polityczne zebrania, wystąpienia posłów, ekscesy, demonstracje (także antysemickie). 1898–1904, nlb. k.), k. 245; 246.
29. Agitacja antysemicka w Galicji Wshodniej // Naprzód. – 1903. – 28 czerwca. – S. 2.
30. Bihl W. Die Ruthenen / Wolfdieter Bihl // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III : Die Völker des Reiches. – 1. Teilband. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. – S. 555–584.
31. Kofman J. Nacionalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju. Przypadek Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / Jan Kofman. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 297 s.
32. Proces o zaburzenia antysemickie w Zabłotowie // Naprzód. – 1904. – 28 lutego. – S. 2–3.
33. Radykalizm ruski przed sądem // Czas. – 1905. – 18 stycznia. – S. 2.
34. Ruppin A. Die Juden der Gegenwart. Eine Sozialwissenschaftliche Studie. – 3. unveränderte Auflage / Arthur Ruppin. – Berlin : Jüdischer Verlag, 1920. – 275 s.
35. Studnicki W. Sprawa polsko-żydowska / Władisław Studnicki. – Józef Zawadzki – drukarnia i księgarnia w Wilnie, [б. п.] – 123 s.
36. Tomczyk R. Radykałowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890–1914 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin : ZAPOL, 2007. – 670 s.
37. Z sali sądowej // Naprzód. – 1905. – 21 stycznia. – S. 1–2.

В статтє обосновано, что симптомы межэтнической конкуренции в западноукраинском регионе конца XIX – начала XX века наблюдались между равно- и равностатусными общностями, в частности украинцами и евреями. В арсенале ненасильственных методов борьбы с евреями – акции бойкота их заведений торговли. Практику бойкота в качестве инструментария экономической конкуренции следует трактовать одновременно и как средство “психологического вытеснения” евреев из села. Его осуществляли односельчане путем морально-психологического давления, без применения методов насилия, в основном путем агитации. Другие, противоположные методам “психологического вытеснения” и экономического бойкота, – методы силовые. В отдельных выступлениях против евреев, проживавших в сёлах, они особенно усиливались, когда были случаи физического насилия. В спектре вариативности этносоциальных конфликтов – антиеврейские выступления, инициированные польскими политическими актёрами с участием украинских крестьян. Утверждается, что межэтническая конкуренция в западноукраинских сёлах, которая в отдельных случаях имела признаки актуализированного этносоциального конфликта, служила дополнительным фактором мобилизации групп – украинской, польской и еврейской.

Ключевые слова: украинцы, евреи, конфликт, межэтническая конкуренция, дефицитные ресурсы, западноукраинские земли, Австро-Венгрия.

The article proved that the symptoms of ethnic competition in the West-Ukrainian region at the end of XIX – early XX centuries were seen between communities with equal and different status, including Ukrainians and Jews. In the arsenal of non-violent methods of struggle against the Jews – their shares trade in the boycott. The practice of the boycott as a tool of economic competition should be treated simultaneously a means of “psychological displacement” of Jews from the village. Boycott carried out by villagers moral and psychological pressure, mostly without the application of violence against them, notably by campaigning.

Others, opposed to methods of “psychological displacement” and the economic boycott – methods of power. In some statements against Jews living in villages, they recruited a special force the instances of physical violence against them. The range of variation of ethno-social conflicts – anti-Jewish riots were initiated by the Polish political actors with the participation of Ukrainian peasants. It is alleged that interethnic competition in West-Ukrainians villages, which in some cases has signs Modified ethno-social conflict served as an additional factor to mobilize groups – Ukrainian, Polish and Jewish.

Key words: Ukrainians, Jews, conflict, interethnic competition, scarce resources, West-Ukrainian lands, Austria-Hungary.

**УДК 94 (477.83/.86) “1900–1914”
ББК 63.3 (4 Укр) 52**

Андрій Королько

СІЧОВИЙ РУХ НА ПОКУТТІ (1900–1914 рр.): ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСЕРЕДКИ ТА ЇХ ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті проаналізовано передумови зародження січового руху в регіоні, висвітлено процес створення січових товариств, їх практична діяльність та протидія з боку місцевих властей, розкрито співпрацю покутських і буковинських “Січей”.

Ключові слова: Покуття, “Січ”, січовий рух, “Народна спілка”, Буковина.

Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. в Австро-Угорській імперії відбувається піднесення національного руху народів. Почали виникати різноманітні спортивні та протипожежні організації. Піднесенню національної свідомості української галицької молоді сприяла широка парамілітарна діяльність густої мережі протипожежно-руханкових осередків товариства “Січ”. Центром формування цих молодіжних товариств стало Покуття. Саме тут 1900 р. з’явилася перша “Січ” у Галичині в с. Завалля Снятинського повіту.

У пропонованій статті Покуття окреслене територіями Снятинського, Городенківського, Тлумацького, північно-східної частини Тисменицького, більшості Коломийського (без південної частини) районів Івано-Франківської області. На той час до складу Покуття входили Снятинський, Коломийський, Городенківський і Товмацький (Тлумацький) повіти. Певні труднощі у визначенні кордонів регіону пов’язані зі специфікою географічного розташування й локалізацією його меж істориками, етнологами, географами, мовознавцями [31; 36; 38; 45–46; 48].

Метою цієї статті є комплексне дослідження змісту та основних форм діяльності товариства “Січ” на Покутті. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: показати передумови зародження січового руху в регіоні, простежити процес створення січових товариств, їх практичну діяльність та протидію з боку місцевих властей, розкрити співпрацю покутських і буковинських “Січей”.

Важливим джерелом для дослідження означеної проблеми є мемуари. Найціннішим джерелом є спогади Кирила Трильовського, де він детально описав січовий рух початку ХХ ст. Комплексною працею мемуарного характеру є пропам’ятна книга-альманах “Січей” “Гей, там на горі “Січ” іде”, впорядкована сином К.Трильовського Петром і видана в Канаді [13]. До спогадів учасників слід підходити обережно, адже в них трапляються неточності, інколи спотворення деяких фактів і явищ. Попри всі недоліки, велику інформативність мають спогади С.Глушка, Т.Кобзея, А.Мохорука, І.Кейвана, І.Киріяка, С.Мусійчука, Ф.Дмитерка, М.Марунчака, І.Макуха, В.Підлісецького, Д.Червінського.

У радянській час дослідження січового руху майже не торкалися. Працям цього періоду притаманна політична заідеологізованість, спрощений і викривлений підхід до

форм і методів діяльності тогочасних українських громадсько-культурних та політичних організацій і партій.

У часи незалежної Української держави з'явилося чимало публікацій із вивчення даної проблеми. Розглядаючи український молодіжний рух початку ХХ ст., торкаються діяльності товариства "Січ" І.Андрухів [27], О.Вацеба [30], М.Трофим'як [49]. Вагомий внесок у дослідження окремих аспектів січового руху на Покутті здійснили О.Добржанський [34], І.Монолатій [43–44], П.Арсенич [29], М.Лазарович [39], М.Литвин, К.Науменко [40], Б.Якимович [51]. Проте найбільше уваги приділив висвітленню цієї проблеми чернівецький історик Микола Гуйванюк, який в окремому дослідженні розглянув передумови зародження січового руху, простежив утворення перших "Січей" у Галичині й Буковині, розкрив його структуру, протипожежну та гімнастичну діяльність, соціально-економічну, політичну та культурно-освітню роботу [33].

Активно організовуються й проводяться всеукраїнські та регіональні науково-практичні конференції на теренах Покуття. Слід виокремити конференції, присвячені 95- і 100-річчю заснування пожежно-гімнастичного товариства "Січ" у с. Завалля Снятинського району (1995 і 2000) [37], пам'яті організатора січово-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського, яка відбулася 17 травня 2007 р. [41]. Під час проведення цих конференцій провідні науковці Львова, Івано-Франківська, Чернівців, Коломиї та місцеві краєзнавці торкалися різних аспектів діяльності січових товариств Галичини.

Період кінця ХІХ ст. характеризується конфліктом між молодшим та старшим поколіннями галицьких радикалів, розколом радикальної партії у 1899 р. "Молоді" радикали, очолювані С.Даниловичем, К.Трильовським та Л.Бачинським, узяли на себе ношу створення на Покутті українських молодіжних товариств "Січ".

Під впливом радикалів у регіоні почали створюватися товариства "Народні спілки", мета яких полягала в піднесенні життєвого та освітнього рівня українців. Їхній статут передбачав досить широкий спектр діяльності. Зокрема: "... закладання читальень, бібліотек, кас ощадності і позичкових, <...> улекшуване без цілей заробіткових, набуване доброго насіння, машин, приладів господарських, <...> закладане шкіл рільничих, <...> устроюване відчитів і практичних демонстрацій рільничо-промислових, научних і забавних <...> видаване популярних часописів і книжок неполітичного змісту..." [2, арк.1], також наголошувалося на антиклерикальному характері товариств. На початок ХХ ст. у Коломийському та Снятинському повітах Галичини нараховувалося їх близько п'ятдесяти. О.Добржанський і М.Гуйванюк стверджують, що "Народні спілки" стали осередками Радикальної партії в селах Покуття і саме на них поклалися функції консультативних центрів при створенні та організації діяльності "Січей" [35, с.85].

Велику роль в організації творення "Січей" на Покутті здійснив особисто Кирило Трильовський. Його ідеологічні та політичні переконання значною мірою відбилися на характері й напрямках діяльності січових товариств [33, с.75].

Перша спроба К.Трильовського за участю молодого селянина Дмитра Солянича організувати руханково-пожежне товариство "Січ" у с. Устя Снятинського повіту наприкінці 1899 р. зазнала невдачі. Статут організації Галицьке намісництво відхилило, адже там ішлося про січову символіку (січові "ленти"), на яку намісництво вимагало окремого дозволу. Розуміючи, що це навряд чи дозволять зробити, подаючи статут для формування першої "Січі" у с. Завалля, К.Трильовський вилучив статті про січову символіку й таким чином unikнув повторної заборони [24, с.15–16; 47, с.131].

На думку українського історика Миколи Гуйванюка, вибір К.Трильовським села Завалля Снятинського повіту для започаткування січового руху був зумовлений тим, що тут на той час діяв один із найміцніших осередків радикальної партії на Покутті [33,

с.75]. Установчі збори Завальської “Січі” спочатку планувалися на 6 травня 1900 р. Газета “Буковина” помістила замітку завальських радикалів М.Одинського та М.Неделка, у якій повідомлялося, що “село наше є козацькою осадою і лежить в куті між Черемошем і Прутом, тож і не диво, що ми забагли у нім заложити новий козацький “кіш”. Наше товариство має на цілі плекане тілесних вправ, а предовсім оборону від огню. Перша “Чорна рада” (збори) відбуде ся дня 6 мая с. р. о 2 годині по полудни і запрошуємо на неї всіх селян і прихильників хлопської справи так з галицької, як і з буковинської сторони. Спішіть, отже, браття, а особливо ви, молодці-легінці, щоб причинити ся звеличання нашого товариства. Маємо надію, що побачивши нашу охорону і наші вправи під нашою рідною командою, наберете і ви охоти до закладання січових кошів. Здорові були!” [9, с.3]. Однак установчі збори завальської “Січі” були перенесені на 5 травня, оскільки днем пізніше “Міщанська читальня” в Снятині проводила вечорниці на честь Т.Шевченка [33, с.76].

У зазначений день, 5 травня 1900 р., до Завалля на відкриття “Січі” прибуло понад 200 селян із навколишніх сіл. Перші збори новоствореного січового товариства відбулися на подвір’ї місцевого селянина-радикала Іллі Маріянича. К.Трильовський та І.Сандуляк ознайомили селян із завданнями “Січей”, пояснили всі пункти січового статуту, роздали товариські відзнаки, привели січовиків до присяги на вірність народній справі. Потім відбулися “демократичні, як колись на Запорозжжі”, вибори. Кошовим було обрано завзятого радикала М.Неделка. Орган радикальної партії “Тромадський голос” писав: “До “Січі” пристало поки що 40 членів – гарних, моторних легінів, з обличчя яких можна судити, що будуть оборонцями за правду і волю...” [11; 17].

К.Трильовський докладав значних зусиль, щоб започаткований ним січовий рух набув масового характеру. Уже 29 липня 1900 р. його стараннями було організовано свято Завальської “Січі” [7, т.2, арк.34], у якому взяла участь велика кількість мешканців навколишніх сіл. Незабаром, 14 жовтня 1900 р., відбулося радикальне віче в Коломиї за участю делегатів “Січі” із Завалля, на якому прозвучав заклик активніше закладати січові товариства у краї [7, т.2, арк.35; 33, с.81].

Серед січових осередків Снятинщини вирізнялася діяльність товариства у с. Джурів. “Січ” тут була заснована у 1901 р., його кошовим обрали завзятого радикала Федора Курилюка. Його дім став центром громадсько-культурного життя села. Тут одночасно примістилися й головний осередок “Січ”, і місцева українська читальня. Згодом почалося будівництво Народного Дому. Січове товариство долучилося й до кооперативного руху, заклавши крамницю споживчих товарів, яку місцеві жителі називали “козацьким склепом”. Частина зароблених коштів віддавали на будівництво Народного Дому. Хорунжий легіону українських січових стрільців Степан Глушко згадував, що тутешніх “січовиків” називали “безбожниками”. Спростовуючи таку думку, автор стверджував, що якраз Федір Курилюк “не тільки що неділі ходив до церкви, але й з дяком у крилосі не раз читав “Апостола” [14].

У селі Княже Снятинського повіту “Січ” була заснована у 1910 р. За вірець було взято організацію аналогічних товариств сусідніх сіл Завалля, Карлова, Видинова, де тамтешня молодь займалася спортивно-руханковою й протипожежною роботою. Цікаво, що старші жителі села кивали головами, говорячи: “Дурійка чіпається наших дітей!..” Старшина товариства дбала про те, щоб січовики, окрім шкільної освіти, читали газети та книжки. У читальні “Просвіта” уголос читали часописи “Громадський голос”, “Зорю”, “Хлопську Правду”, “Дзвін”, “Діло”, співали січові пісні, передусім марш «Гей, там на горі “Січ” іде!..» Однак перешкождали діяльності товариства священник, вїт і деякі старші жителі села. Тома Кобзей наголошує, що хоча й священник не любив “Січі”, принаймні всі січовики були віруючими християнами й кожної неділі та свята ходили до церкви, як і їхні батьки та діди: “Одначе ми в “Січі” обходилися без кропила і кадила, то може це й не подобалося нашому парохів!..” [18, с.123]. У селі

активно велася культурно-просвітня праця: ставилися імпрези, запрошувалися відомі громадсько-політичні й культурно-просвітні діячі, зокрема Кирило Трильовський, Василь Стефаник, Іван Сандуляк, Іван Семанюк (Марко Черемшина).

Одним із найактивніших представників січового руху на Снятинщині був селянин Іван Сандуляк. У 1884 р. він разом із К.Трильовським заснував у с. Карлів першу на Покутті народну читальню. Брав участь у створенні Радикальної партії. І.Сандуляк спільно з К.Трильовським засновував перші “Січі” на Покутті. У с. Карлів став першим кошовим “Січі”. У 1908 р. його обрано послом до Галицького сойму [16; 33, с.210].

Уродженець с. Вовчківці на Снятинщині, Гриць Запаринюк (Запаренюк) чимало спричинився до поширення січового руху. Неписьменний селянин, який добре орієнтувався в політичних питаннях, а у свої промови вкладав власні казки й притчі. Він приятелював із К.Трильовським, регулярно брав участь у різноманітних акціях Радикальної партії (народних зборах), де в палких промовах наголошував на необхідності піднесення культурного та освітнього рівня українського селянства. Товариськими були його стосунки з Іваном Франком. Каменяр гостював у нього в 1905 р. Г.Запаринюк також регулярно відвідував письменника у Львові. У період переслідування січового руху він неодноразово оскаржував перед вищими органами влади дії місцевих чиновників, що завдавали найбільшої шкоди січовим товариствам [33, с.201–202; 50, с.174; 47, с.116–117].

За підрахунками українського історика Миколи Гуйванюка, Снятинський повіт відзначався порівняно великою кількістю січових товариств. Їх нараховувалося: у 1900 р. – 1, 1901 р. – 6; 1902 р. – 7; 1903 – 13; 1904 – 36; 1905 р. – 37; 1906 р. – 38; 1907 р. – 39. Станом на 1909 р. у повіті діяло 42 “Січі” в 34 громадах, а в 1913 р. – 53 січові товариства [33, с.95–96; 1, т.3, арк.12].

На початковому етапі центром січового руху вважалася м. Коломия. Зокрема, у цьому місті у 1901 р. товариство “Народна спілка” на власні кошти видало січові статуту [35, с.85]. Тут знаходився видавничий центр січової періодики.

Петро Трильовський згадував: “Коломия на розі Костюшки й Валової, в якій було помешкання й адвокатська канцелярія д-ра Кирила Трильовського, містила в собі й централю Січей – “Головний січовий комітет”, головою якого був д-р Кирило Трильовський, а секретарем Іван Чупрей з Печеніжина”.

Високу оцінку діяльності Івана Чупрея дав сам Кирило Трильовський: “Це була незвичайно шляхотна людина, зрівноваженої вдачі, дуже працьовитий, а водночас скромний, тихої, але завзятої енергії...” Допомогаєв редагувати брошури, календарі “Запорожець” й “Отаман”, читанку “Характерник”, місячник “Зоря”, двотижневик “Хлопська правда”, січові співаники. Відповідав за організацію всіх січових свят.

Помічниками К.Трильовського в організації січового руху були також Лесь Пушкар, який продавав січові ленти, топірці, медалі з погруддям Шевченка, прапори, червоні пера тощо; Володимир Кузьмич був інструктором, їздив по селах Покуття в неділю та у святкові дні навчати січовиків спортивним вправам. До “коломийського штабу” належали Петро Білоскурський, Ярослав Навчук, Осип Шпитко (Гриць Щипавка), автор січових пісень [24, с.21–23].

Коломийський січовий комітет обговорював і приймав рішення про заснування осередків “Січей”, зустрічав уповноважених від “Січей” [32, с.45; 47, с.132].

У квітні 1908 р. у Станиславові заснований “Головний січовий комітет” (ГСК), проте його центральний осередок знаходився в Коломиї. До його складу увійшли: Кирило Трильовський – голова, Іван Чупрей – секретар, Микола Лагодинський – скарбник, Іван Сандуляк Лукини – заступник голови. У березні 1919 р. у Коломиї до нової старшини “Головного січового комітету” (Українського Січового Союзу) належали Кирило Трильовський, Антін Онищук, Іван Чупрей, Петро Шекерик Доників, Кость Тимувльський, Гриць Дувірак [24, с.23].

“Головний січовий комітет” обговорював і приймав рішення про заснування осередків “Січей”, зустрічав уповноважених від товариств. Головна функція ГСК полягала у виконанні ролі виразника інтересів та координатора всіх “Січей” у Галичині. 11 лютого 1910 р. ГСК прийняв постанову, згідно з якою до комітету увійшли кошові “Повітових Січей” [6, арк.2; 33, с.88].

Слід відмітити також, що Коломия була центром загальнокрайових січових свят. Тут відбулися перше (6 червня 1902 р.), друге (28 червня 1903 р.) і четверте (12 липня 1906 р.) січові свята. З ініціативи К.Трильовського 31 травня 1909 р. у Коломії відбулося величаве січове свято на честь Івана Мазепи та згадки про битву під Полтавою в 1709 р. [35, с.89].

На початку ХХ ст. національно свідомим уважалось містечко Коршів Коломийського повіту. Окрім “Січі”, тут знаходилося товариство “Просвіта”, крамниця, яка була під контролем українців-радикалів. Натомість у сусідньому селі Велика Кам’янка була під впливом пароха-москвофіла (кацапа) о. Мардаровича і діяла читальня “Общества ім. М.Качковского”. Власне цей священник забороняв зорганізовувати “Січ” [22, с.133]. У період переслідувань січового руху, 13 жовтня 1913 р., Галицьке намісництво ліквідувало “Січ” у с. Велика Кам’янка Коломийського повіту “з причини <...> примушування окремих робітників до страйку рільничого” [5, арк.39; 33, с.96].

Непроста була ситуація й в інших селах Коломийського повіту. Зокрема, того ж 1913 р. місцева влада ліквідувала “Січ” у с. Рогиня як політично неблагонадійну організацію [5, арк.58].

Найбільш організованим товариством Коломийського повіту вважалась “Січ” у с. Балинці. Чимала заслуга в цьому була відомого громадського діяча, пароха о. Тита Войнаровського. Тут знаходилося найчисельніше товариство, яке в 1909 р. нараховувало 209 січовиків [8, арк.224].

Непростими були відносини між січовиками й москвофільсько налаштованою владою с. П’ядики. Товариство “Січ” засноване було у 1910 р. [25].

У с. Трач Коломийського повіту “Січ” була заснована 1906 р. (кошовий Микола Остащук, писар Дмитро Дмитерко) і вважалась активною в громадській роботі. Тутешні інструктори навчали руханкових вправ січовиків сусідніх сіл Дебеславці, Залуч над Прутом (теперішній Коломийський район), Трійця, Іспас, Микитинці. Цікаво, що до організаційної праці долучився й місцевий парох о. Вергун [15].

На 1912 рік у Коломийському повіті діяла 51 “Січ”. Більше половини таких організацій працювали досить активно. Найчисельнішою була “Січ” у Балинцях, яка в 1909 р. нараховувала 209 січовиків [8, арк.224.], інші січові товариства повіту мали від 50 до 100 членів. Усі “Січі” займалися культурно-просвітницькою роботою. Улаштували вечірки, театралізовані свята, вистави на національно-патріотичну тематику. Найбільшу бібліотеку мали такі “Січі”: Трофанівка – 123 книги, Корнич – 113 книг [8, арк.252, 242; 35, с.90].

Немає точних даних, коли зародився січовий рух на Городенківщині. Михайло Марунчак висловив припущення, що найшвидше січові осередки формувалися в тих населених пунктах, які прилягали до Снятинського й Коломийського повітів. Підтверджують таку думку й спогади сучасників. Андрій Мохорук відзначав, що перша “Січ” була заснована у 1900 р. у с. Топорівці. На перших її зборах промовляли Кирило Трильовський, Василь Стефаник і Лесь Мартович. Кошовим було обрано Андрія Мохорука [21]. Натомість Микола Гуйванюк стверджує, що топорівська “Січ” була заснована у 1902 р. [33, с.97]. Серед відомих односельців-січовиків був Гнат Стефанів – сотник австро-угорської армії, полковник Української Галицької армії та армії Української Народної Республіки.

Імовірно, ще до 1906 р. діяла “Січ” с. Глушків (кошовий Василь Гультай, званий Проців) і у с. Вербівці. Активністю своєї роботи відзначалась “Січ” с. Серафинці, яка

мала два осередки – на Вознесенському (кошовий Михайло Алиман) і Миколинському куті. Обидві містилися в читальнях товариства “Просвіта”, які заснував відомий радикальний діяч Микола Шлемкевич. Серед інших “Січей” городенківського краю відомо про роботу товариств сіл Городниця, Семаківці, Поточище, Копачинці, містечка Чернелиця [20, с.295]. З 20 червня 1907 р. числилася “Січ” у с. Передівання, але вона не проявляла активної діяльності, і на загальних зборах 13 лютого 1910 р. було прийнято рішення про її саморозпуск [3, арк.20]. Усього напередодні Першої світової війни в Городенківському повіті нараховувалося 33 “Січі” [12; 33, с.97].

У 1911 р. “Січі” Городенківського повіту брали масову активну участь у святкуванні ювілею – сторіччя від дня народження Маркіяна Шашкевича, представляючи свої хорові колективи на відзначенні роковин галицького будителя в Городенці. У 1912 р. відбувся з’їзд “Січей” Городенківського повіту, у якому взяло участь 16 делегатів, присутнім був й український письменник Василь Стефаник [20, с.295–296; 26].

Напередодні Першої світової війни в Городенківському повіті нараховувалося 33 “Січі” [12, с.8; 33, с.97].

Іван Макух зазначав, що в Товмацькому (Тлумацькому) повіті “Січі” “росли як гриби по дощі на моїх очах” [19, с.185]. Кошовими “Січей”, як правило, були найактивніші діячі радикального руху, переважно середнього віку. Кропітку працю з організації роботи здійснював кошовий “Січі” с. Петрилів Гринь Забитовський. У день святкування церковно-релігійного свята св. Петра 12 липня у селі відбувалося Січове Свято, або, як ще інакше називали, січовий фестин. На площі над р. Дністер вимарширували січовики з Петрилова й сусідніх сіл. Найкраще дійство, на яке приходило дивитись багато місцевого люду, – це майстерність керування човнами на бистроплинній річці Галичини. Цікаво, що організатор січового руху К.Трильовський додав прізвисько кошовому Гриню Забитовському “Чайка”, мабуть, за організацію такого “спектаклю” по р. Дністер [19, с.186]. Слід також додати, що товариство “Січ” у с. Петрилів було найбільш чисельним, у 1910 р. нараховувало 600 членів [8, арк.460].

У передмісті Товмача (Тлумача) Оболоні кошовий Іван Боберський* неодноразово влаштовував Січові Свята. Іван Макух уважав, що найсильніші “Січі” Товмацького повіту знаходились у с. Грушка, Олеша, Олешів, Горигляди, Нижнів і брали участь у Січових Святах у Коломиї, Городенці, Станиславові [19, с.186].

У с. Рошнів Товмацького повіту “Січ” була заснована у 1908 р. (кошовий Кость Татарин). Варто відмітити, що до формування товариства долучився польський учитель Домініко Павликевич. У цьому селі був створений жіночий осередок “Січі” – “дівоча чета” під керівництвом Юлії Липки, Марії Сухобоккої, Софії Грималюк і Досі Дуткевич. Члени молодіжної громади виконували різноманітні спортивні вправи на околиці села, співали гуртом українські січові й народні пісні, танцювали коломийки. Серед січових пісень найбільше виспівували «Гей, там на горі “Січ” іде!..», “На вулиці трубка грає...” [23].

Станом на 1912 р. у Товмацькому повіті діяло 38 “Січей” [33, с.220].

Окремо слід згадати про формування осередку товариства “Січ” у м. Тисмениця. Членами-засновниками були: Максим Гриник (кошовий), Олекса Абрамчук (писар), Микола Польний, Петро Склеповий, Дмитро Лапихрущ, Василь Волощук, Степан Галига, Олекса Малишівський, Петро Рев’юк. На відміну від “Сокола”, членом “Січі” міг бути “кожний Русин або Русинка”, але лише “світського стану”, тобто не приймали до товариства священиків [4, арк.1–2; 28, с.166–167].

Січові осередки Покуття від самого початку встановили тісні стосунки з Буковинськими “Січами”. Буковинські українці уважно спостерігали, як створюються

---

* Не плутати з іншим Іваном Боберським (1873–1947), який був педагогом, організатором сокільсько-січового руху, автором назви “Пласт”, сприяв становленню Пласту.

перші “Січі” на Покутті. Уже через місяць після створення першої “Січі” у с. Завалля часопис “Буковина” подала передрук статті з галицького часопису “Громадський голос”, яка називалася “Січ”. Газета рекомендувала: “Тому, що Завалє в сусідстві Буковини, нехай наші люди навідають ся туди та подивлять ся, що воно таке. Може би й нам таке завести? Від огню сторожа всюди придалась би, як вона буде називати ся Січ, то ще ліпше. Нехай нам нагадає ся назва, що ми не нинішні та що інакше було колись між нами” [10].

Установлені були контакти К.Трильовського, І.Чупрея, І.Сандуляка з керівниками “Союзу Січей” на Буковині Т.Галіпом, Остапом та Ільком Поповичем, Г.Гордим. На першому пожежно-гімнастичному курсі в Чернівцях 1908 р. гімнастичних вправ учив делегат “Головного Січового Комітету” з Коломиї Осип Довганюк. Стало доброю традицією, що на відкриття сільських “Січей” Буковини приїжджали представники суміжних покутських сіл. В урочисте дійство перетворилося заснування у Вашківцях-над-Черемошем “Січі” 4 жовтня 1903 р., на яке приїхали січовики зі Снятинського повіту: Видинова, Микулинець, Карлова, Княжого, Завалля та двох “Січей” Залуччя. Вони виступали з показовими вправами, хоромим співом [42, с.41].

У свою чергу, представники буковинських “Січей” регулярно брали участь у січових святах, які проводилися на теренах Покуття. 31 травня 1909 р. на січове свято в Коломиї виїхали представники понад 30 “Січей” з музикою, хором. На залізничному вокзалі їх зустрічали К.Трильовський та І.Сандуляк. Буковинські січовики взяли активну участь у показових гімнастичних вправах. На січове віче в Снятині 1912 р. приїхало 516 буковинських січовиків. Олександр Добржанський відзначає, що спільні акції січовиків Буковини й Галичини стали школою єднання, виховання патріотизму та національної свідомості [34, с.417–418].

Таким чином, під впливом радикалів і створених ними “Народних спілок” січовий рух зародився на Покутті. Незабаром він поширився на інші терени Галичини й Буковини. Велику роль в організації “Січей” здійснив Кирило Трильовський, а Коломия стала координаційним центром січового руху. Покуття було осердям організації загальнокрайових січових свят – п’ять із шести таких заходів відбулися в Коломиї (1902, 1903, 1906, 1909 рр.) і Снятині (1912 р.). Місцеві “Січі” підтримували тісні стосунки з буковинськими “Січами”, про що свідчить взаємне перебування на різних святкових заходах. У зв’язку зі зростанням воєнної загрози відбувалася активізація січового руху. Напередодні Першої світової війни кількість пожежно-гімнастичних товариств “Січ” становила приблизно одну тисячу, лівова частина яких була зосереджена на Покутті. Через “Січі” пройшли десятки й сотні молодих жителів краю, які на все життя зберегли січову виправку, високу моральність та громадську активність. Саме вони стали основою формування українського січового стрілецтва, узяли участь у визвольних змаганнях українського народу 1918–1923 рр.

1. Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 146, оп. 8, спр. 882, арк. 1–980.
2. ЦДАЛ України, ф. 146 (Галицьке Намісництво), оп. 25, спр. 376, арк. 1–46.
3. ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 25, спр. 1361, арк. 1–22.
4. ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 25, спр. 5512, арк. 1–54.
5. ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 70, спр. 1160, арк. 1–60.
6. ЦДАЛ України, ф. 312 (Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько” у Львові), оп. 1, спр. 169, арк. 1–42.
7. ЦДАЛ України, ф. 663 (Михайло Павлик – громадський і політичний діяч), оп.1, спр. 231, арк. 1–162.
8. ЦДАЛ України, ф. 847 (Головний січовий комітет у Львові), оп. 1, спр. 2, арк. 1–543.
9. Буковина (Чернівці). – 1900. – 4 травня.
10. Буковина (Чернівці). – 1900. – 31 травня (13 червня).
11. Громадський голос (Львів). – 1900. – 15 мая.
12. Січові вісті (Львів). – 1913. – № 1.
13. Гей, там на горі “Січ” іде!.. Пропам’ятна книга Січей / ред. П. Трильовський. – Едмонтон, 1965. – 432 с.

14. Глушко С. Гей там на горі “Січ” іде!.. / Степан Глушко // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 111–114.
15. Дмитерко Ф. “Січ” – Трач, пов. Коломия / Федір Дмитерко // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 131.
16. Кейван І. Великий мужик “січовик” Іван Сандуляк / Іван Кейван // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 115–121.
17. Кириак І. Як організувалася перша “Січ” в Завалю / Ілля Кириак // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 82–83.
18. Кобзей Т. Мої хлоп’ячі спогади / Тома Кобзей // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 122–125.
19. Макух І. Січовий рух в Товмаччині (Уривок зі спогадів “На народній службі”) / Іван Макух // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 185–188.
20. Марунчак М. Січовий рух Покуття й Городенщини / Михайло Марунчак // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. Факсимільне видання. Т. ХХХІІІ / Наукове товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк ; Торонто ; Вінніпег, 1978. – С. 290–303. – Серія “Український архів”.
21. Мохорук А. “Січ” – Топорівці, пов. Городенка / Андрій Мохорук // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 126–127.
22. Мусійчук С. Як я бачив “Січ” на рідній землі... (Уривок зі спогадів) / Степан Мусійчук // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 133–136.
23. Підлісецький В. “Січ” – Рошнів, пов. Товмач / Василь Підлісецький, Василь Буник // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 188–191.
24. Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів) / Кирило Трильовський // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 13–77.
25. Червінський Д. “Січ” – Пядики, пов. Коломия / Дмитро Червінський // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 138–139.
26. Яшан В. “Січі” в повіті Городенка / Василь Яшан // Гей, там на горі “Січ” іде! / ред. П. Трильовський. – К. : ВПОЛ, 1993. – С. 124–127.
27. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ, 1994. – 72 с.
28. Андрухів І. Тисмениця / І. Андрухів, С. Гаврилюк. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 486 с.
29. Арсенич П. Засновник “Січі” Кирило Трильовський / Петро Арсенич. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 76 с.
30. Вацеба О. Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху / О. Вацеба. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 230 с.
31. Глушко М. Історико-етнографічне районування Галичини: сучасний стан / М. Глушко // Карпати. Людина. Етнос. Цивілізація. – 2009. – № 1. – С. 8–17.
32. Грабовецький В. Коломия – колиска легендарних покутських “Січей” / Володимир Грабовецький // “Завальська “Січ” – початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності : матеріали наук.-теор. конф., 25 березня 1995 р., с. Завалля Снятинського району Івано-Франківської обл. – Снятин : Над Прутом, 1995. – С. 44–49.
33. Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914) / Микола Гуйванюк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 254 с.
34. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
35. Добржанський О. Пожежно-гімнастичні товариства “Січ” Коломийщини як предтеча січового стрілецтва / Олександр Добржанський, Микола Гуйванюк // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., присв. пам’яті організатора січово-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського, 17 травня 2007 р. / за ред. І. Монолатія. – Коломия : Вік, 2007. – С. 85–91.
36. Етнічні землі. Покуття // Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1993. – С. 162–163.
37. “Завальська “Січ” – початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності : матеріали наук.-теор. конф., 25 березня 1995 р., с. Завалля Снятинського району Івано-Франківської обл. – Снятин : Над Прутом, 1995. – 96 с.
38. Ісаєвич Я. Покуття / Ярослав Ісаєвич // Довідник з історії України. А-Я / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К., 2001. – С. 589.
39. Лазарович М. Легіон українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – 592 с.
40. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Каменярь, 1990. – 200 с.
41. Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., присв. пам’яті організатора січово-стрілецького руху в Галичині,

- генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського, 17 травня 2007 р. / упоряд., ред. І. Монолатія. – Коломия : Вік, 2007. – 312 с.
42. Масан О. Перші Буковинські “Січі” / Олександр Масан // “Завальська “Січ” – початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності : матеріали наук.-теор. конф., 25 березня 1995 р., с. Завалля Снятинського району Івано-Франківської обл. – Снятин : Над Прутом, 1995. – С. 35–44.
43. Монолатій І. Образ власного війська у становленні українського національного руху / І. Монолатій // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., присв. пам’яті організатора січово-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського, 17 травня 2007 р. / упоряд., ред. І. Монолатія. – Коломия : Вік, 2007. – С. 9–34.
44. Монолатій І. Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр. / Іван Монолатій. – К. : Темпора, 2008. – 88 с.
45. Паньків М. Етнографічний територіальний поділ Івано-Франківщини: перехідні зони / М. Паньків // Етнос і культура. – 2008. – № 4/5. – С. 162–169.
46. Паньків М. Покуття / Михайло Паньків // Жовтень. – 1987. – № 2. – С. 100–104.
47. Покуття. Історико-етнографічний нарис. – Львів : Манускрипт – Львів, 2010. – 456 с.
48. Покуття; Покутяни // Енциклопедія Українознавства. Т. 6. – Львів, 1996. – С. 2153–2156.
49. Трофим’як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.) / Б. Трофим’як. – Тернопіль : Економічна думка, 2001. – 694 с.
50. Харитон В. Снятин над Прутом. Ч. 1 : Нариси історії міста та околиць від найдавніших часів до початку ХХ століття / Василь Харитон, Михайло Тимофійчук. – Снятин : Прут Принт, 2003. – 224 с.
51. Якимович Б. До початків відродження українського війська. Стрийська сторінка в історії Українського Січового Стрільцтва / Богдан Якимович // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 693–701.

В статті проаналізовані передумови зародження сечевого движження в регионе, отражен процесс создания сечевых обществ, их практическая деятельность и противодействие со стороны местных властей, раскрыто сотрудничество покутских и буковинских “Сечей”.

Ключевые слова: Покуття, “Сечь”, сечевое движжение, “Народный союз”, Буковина.

The article analyzes the preconditions of a Sich movement in the region, reveals the process of the creation of Sich societies, their practical activity and confrontation from local authorities, the cooperation of “Siches” of Pokuttya and Bukovyna.

Key words: Pokuttya, Sich, Sich movement, “the People’s Union”, Bukovyna.

УДК 94 (477) 1985/1991: 323

ББК 63.3 (4 Укр)

Степан Кобута

“ГАЛИЦЬКА АСАМБЛЕЯ” 1991 РОКУ: ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ ЧИ СПРОБА РЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА?

У статті розглядаються передумови проведення, сутність та зміст прийнятих документів і наслідки спільних сесій Івано-Франківської, Львівської й Тернопільської обласних рад у 1991 році. З’ясовано характер цих заходів, що увійшли в історію під назвою “Галицька асамблея”, їхній вплив на розвиток політичної й економічної ситуації в регіоні та Україні.

Ключові слова: Галицька асамблея, демократичні ради, національно-демократичні сили, незалежність, соборність України.

Цьогорічне двадцятиліття події, яка у свій час опинилася в центрі уваги політичних сил, державних органів, громадськості України, пройшло тихо й практично непомітно. Об’єднана сесія депутатів обласних рад Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей, що відбулася 16 лютого 1991 року у Львові й отримала назву Галицька асамблея, на двадцятому році незалежності України не була удостоєна ні урочистих засідань, ні інших публічних заходів з боку органів державної чи місцевої (на регіональному рівні) влади, ні політичних сил, що відносять себе до національно-

патріотичного табору. Навіть преса практично “проїхала” цю дату історичного календаря, проігнорувавши можливість хоча б у популярній формі подати громадянам інформацію про подію.

Така інертність є показовою (і зрозумілою) для нинішнього центрального (київського) владного олімпу країни, але мовчання західноукраїнського політикуму викликає як мінімум здивування. Адже й зараз в органах влади й місцевого самоврядування, в активному громадсько-політичному житті залишається чимало безпосередніх учасників того зібрання – людей, які брали активну участь у підготовці, проведенні двох сесій Галицької асамблеї, на яких покладалися певні завдання з виконання відповідних ухвал і рішень. Тож виникає питання, наскільки тогочасний спільний форум обласного депутатського корпусу трьох галицьких областей був серйозною подією і, власне, чим він був за суттю.

З історіографічної точки зору ця проблема залишається практично нерозкритою, незважаючи на чималий доробок наукової спільноти щодо висвітлення стану суспільно-політичного розвитку України за останні десятиліття. У працях відомих науковців цієї проблематики О.Бойка, О.Гараня, С.Кульчицького, В.Литвина та ін. Галицькій асамблеї присвячено одне-два речення, та й згадується вона в контексті проблеми соборності. Аналогічна ситуація із висвітленням цього форуму і в матеріалах більшості вузівських підручників та довідкових видань, у тому числі й написаних науковцями із західного регіону, для яких дана подія за означенням повинна бути більш зрозумілою, ніж історикам з інших частин країни.

Зрештою, у 2003–2004 роках роль літописців Галицької асамблеї взяли на себе безпосередні організатори цього форуму: М.Яковина – у 1991 р. голова Івано-Франківської обласної ради [32] та С.Давимука – голова Львівського обласного виконавчого комітету [14], своїми публіцистичними працями намагаючись спростувати провокаційні заяви представників лівих сил про асамблею як ініціативу галицького сепаратизму та розпалювання міжрегіональної ворожнечі. Саме їхні підходи й лягли в основу інформаційної статті про Галицьку асамблею на сторінках електронної Вікіпедії [9]. У 2005 р. діяльність і значення асамблеї через призму проблеми соборницьких та сепаратистських проявів у незалежній Україні намагався окреслити у своїй праці прикарпатський науковець С.Адамович [6]. Його висновки про Галицьку асамблею як “форму регіональної економічної та суспільно-політичної співпраці галицьких областей в умовах тиску зі сторони компартійно-державних центральних органів влади” цілком вписуються в загальну методологію підходів ініціаторів її проведення, хоча дещо нівелюються авторською тезою “найкращим свідченням соборницьких устремлінь галичан стало те, що ідея асамблеї була забута після проголошення Акта про незалежність 24 серпня 1991 р.” [6, с.31].

То ж чи не брак саме якісної наукової оцінки означеної події став однією з причин її забуття, трансформації у свідомості та лексиці окремих політиків Галицької асамблеї як чогось негативного, більш того, провокаційного й спекулятивного. Не дивно, що саме політична оцінка цього заходу ідеологічними опонентами, препарована у відповідному пропагандистському дусі, стала своєрідним жупелом сепаратизму, до якого вдавалися та й продовжують удаватися ліві, комуністичні оратори, дезінформуючи громадськість про міфічні наміри створення Галицької республіки чи автономії й протиставляючи їм ідею “справедливого” федералізму [32]. У цю провокаційну з боку комуністів тему дискусії втягуються й прихильники унітаризму та національно-патріотичного табору, намагаючись спростувати сепаратистську природу події, яка у своїй основі мала зовсім інше змістове навантаження [10; 30].

Тож мета статті – з’ясувати внутрішню природу Галицької асамблеї, зміст і характер прийнятих документів, цілі та завдання її ініціаторів на фоні розвитку тогочасних суспільно-політичних і соціально-економічних інтересів. Джерельною базою

дослідження є документи самої об'єднаної сесії, газетні матеріали про цю подію, звіти й аналіз заходу з боку опонентів (архівні матеріали колишньої компартії України), відгуки й спогади про асамблею її учасників.

Тогочасна політична ситуація була доволі драматичною, з огляду на різновекторні процеси, що відбувалися як в СРСР у цілому, так і в Україні зокрема. На союзному рівні початок 1991 року позначився посиленням консервативних і реакційних тенденцій у політичному та економічному житті країни. Небажання союзного керівництва миритись із незалежницькими діями прибалтійських республік призвело до спроб у січні–лютому 1991 року військово-насильницькими методами зупинити суверенізацію Литви й Латвії. Невдалі заходи союзного уряду прем'єр-міністра В.Павлова з приборкання глибокої економічної кризи посилили інфляційні процеси й викликали величезну хвилю невдоволення серед населення. Усе це в комплексі впливало на розвиток ситуації в Україні, де були свої особливості. На березневих виборах 1990 року в трьох галицьких областях: Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській до обласних, багатьох міських та районних рад прийшли національно-демократичні сили, що отримали більшість. Західноукраїнський регіон став прикладом національно-політичних перетворень, пов'язаних із декомунізацією та деідеологізацією суспільного життя, початком реформістських заходів у культурній, освітній, релігійній сферах [20].

Слід підкреслити, що перші свої кроки демократичні ради здійснювали за унікальних для радянської історії умов: перебуваючи в політичному протистоянні з місцевими партійними комітетами Компартії України (КПУ), що на заході України втратили владу над радами, та з республіканськими й союзними партійно-державними органами, які ще намагалися контролювати ситуацію загалом. Ця перманентна боротьба була складовою загальної боротьби демократичних сил у республіці, яку очолювали депутатська фракція Народна рада в українському парламенті та ряд новоутворених українських політичних партій та об'єднань, лідером яких виступав Народний Рух України. Після прийняття Верховною радою УРСР Декларації про державний суверенітет України та політичної кризи, викликаній протистоянням демократичних і комуністичних сил восени 1990 року (студентського голодування, відставки уряду В.Масола), консервативні сили в українському керівництві перейшли в політичний контрнаступ, що позначився посиленням економічного й політичного тиску республіканського центру проти демократичних рад у Галичині, розігруванням сепаратистських загроз для цілісності України в Донбасі, Криму, на Закарпатті.

Однак криваві події у Вільнюсі й Ризі викликали хвилю протесту не тільки демократичних сил і громадськості в Галичині, але й неприйняття з боку частини українських парламентарів та Президії Верховної Ради України, які засудили насильницькі дії союзного центру [17]. По суті, на рівні республіканського керівництва поглибилися внутрішні протиріччя по лінії взаємин між Верховною Радою та ЦК Компартії України, і в самій Раді між прихильниками Голови Ради Л.Кравчука (суверен-комуністами) та консерваторами (ортодоксами) лінії С.Гуренка. Останні намагалися зупинити демократичні процеси, підігриваючи в тому числі сепаратистські настрої. Національно-демократичні сили в цій ситуації могли стати союзником Л.Кравчука в рамках протистояння з партійною республіканською владою та відстоювання суверенності республіки перед союзним центром, особливо після ініціативи М.Горбачова провести 17 березня 1991 р. референдум щодо перспектив збереження СРСР.

Тож саме в контексті цих тенденцій суспільно-політичного розвитку слід розглядати скликання Галицької асамблеї, що в першу чергу мала об'єднати зусилля органів місцевої державної влади на подолання кризових явищ в економічній і соціальній сфері та визначити свої позиції щодо політичної ситуації. Принаймні так пояснювали скликання об'єднаної сесії її ініціатори в пресі й у виступах під час проведення форуму [7; 13].

Сама ідея провести подібний захід виникла на рівні керівників обласних рад на початку 1991 року [32]. Авторство назви приписують голові Львівської облради, народному депутату Верховної Ради В.Чорноволу, який нібито 4 січня 1991 року під час проведення у Львові міжпартійної конференції заявив про намір утворити “Галицьку асамблею депутатів трьох рад” [4, арк.7]. Однак у тогочасній західноукраїнській пресі, що доволі оперативно й усебічно висвітлювала діяльність місцевої влади та політичних і громадських організацій, інформація про Галицьку асамблею як таку до моменту проведення форуму 16 лютого не вживалася. На слуху були загрози сепаратизму з боку тих регіонів, де домінували комуністичні сили, тож навіть В.Чорновіл, який з 1989 року активно пропагував ідею федералізму України на основі союзу історично сформованих територій-земель [31, с.581], на початку 1991 р. уникав публічних заяв із цього приводу, намагаючись не особливо наголошувати на різниці між регіонами.

Подібну позицію займали й інші регіональні керівники. За півтора місяця до проведення Галицької Асамблеї голова Івано-Франківської обласної ради М.Яковина, відповідаючи на запитання місцевого кореспондента про міжрегіональні відмінності України, реальність загроз сепаратизму та перспективу запровадження федеративного устрою ухилився від прямої відповіді, відзначивши водночас “розмаїтість діалектів та говірок, своєрідність побутових чи агротехнічних традицій у різних географічних регіонах, часом різні суспільно-політичні пріоритети і багатства рис українського характеру, строкатість суспільно-психологічних типів” [29]. На його думку, масштабна реформа адміністративно-територіального устрою була ще не на часі, натомість “надання певної автономності окремим землям (чи історичним областям) України у вирішенні от хоч би таких проблем, як запровадження приватної власності на землю, власної податкової, цінової політики, самостійного формування місцевого бюджету, програм економічного, соціального, культурного розвитку допоможе завершити перехід до дійсно демократичних методів державного управління” [29]. Тобто мова йшла про зміну моделі управління, децентралізації владної вертикалі, але аж ніяк про якусь адміністративну автономію.

Наприкінці січня 1991 року відбулося розширене засідання координаційної ради Івано-Франківської крайової організації НРУ, у якій узяли участь чільні рухівці – представники місцевих органів влади. Головуючий М.Яковина й учасники цієї наради обговорили поточну політичну й соціально-економічну ситуацію в області, регіоні й країні, але питання щодо майбутньої спільної сесії на цій раді як політичному органі, що, по суті, визначав характер діяльності своїх членів у владі, не розглядалося [11]. Не стало воно предметом обговорення й на черговій третій сесії Івано-Франківської обласної ради, яка тривала з 29 по 31 січня [27]. Упродовж місяця з моменту ймовірного прийняття керівниками рад рішення публічних заяв про підготовку такої сесії не робилося й у пресі відповідного інформаційного супроводу не відзначено.

Наприклад, тогочасні прикарпатські демократичні газети у своїй масі були заповнені матеріалом проти союзного референдуму 17 березня, інформацією із балтійських республік, передруком статей із демократичних союзних видань про загрозу наступу реакції, характеристикою погіршення соціально-економічного стану країни, агітаційним матеріалом за незалежність України.

І тільки 7 лютого газета “Галичина”, як офіційний орган Івано-Франківської обласної ради, опублікувала коротеньке повідомлення для депутатів Івано-Франківської обласної ради за підписом М.Яковини, у якому вказувалося: “16 лютого в м. Львові об 11-й годині за місцевим часом у приміщенні оперного театру відбудеться спільне сесійне засідання Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської обласних Рад. Порядок денний: 1. Загальна концепція економічної співпраці в регіоні. 2. Про політичну ситуацію в регіоні та союзний референдум [28]. На черговій традиційній прес-конференції М.Яковина пояснював журналістам потребу в проведенні такого заходу

виключно наслідками соціально-економічної кризи, з якої самотужки вибратись окремому регіону не під силу: “В боротьбі за виживання ми шукаємо надійних партнерів. Для нас близькими по духу були і залишаються львів’яни. Навіть тепер вони першими прийшли на допомогу – виручили маргарином і олією... Консолідація зусиль, зміцнення горизонтальних зв’язків, вибір оптимальних варіантів розвитку промисловості і сільськогосподарства – тільки цей шлях може гарантувати більш-менш нормальне життя мешканцям Прикарпаття” [18].

Ніби в унісон із позицією влади в місцевій пресі був опублікований проект закону “Про іноземні інвестиції в Івано-Франківській вільній зоні”, підготовлений депутатом обласної ради, доцентом Івано-Франківського інституту нафти і газу І.Гаврилюком [19], де пропонувалися механізми розвитку області (регіону) на принципово відмінних від радянської централізованої командної економіки принципах. Таким чином, підготовчий період до проведення сесії був значною мірою утаємниченим, не мав широкого публічного розголосу, масової медійної підтримки, тож говорити про нього як виключно політичний проект (піар-акцію) не доводиться.

У роботі сесії, яка проходила в приміщенні Львівського театру опери та балету, узяло участь понад 1200 осіб. Окрім депутатів-галичан були запрошені депутати представницьких органів сусідніх Закарпаття, Буковини, Рівненщини, Волині, Вінниччини, а також депутати українського парламенту [1]. Показовим було й те, що, окрім депутатського корпусу місцевих рад, демократично налаштованих народних депутатів УРСР та СРСР, представників громадських і політичних організацій національно-патріотичного спрямування, у сесії взяли участь також і керівники обласних, ряду районних та міських комітетів компартії України галицьких областей. Присутність на сесії першого заступника Голови Верховної Ради І.Плюща теж надавала цьому форуму важливої суспільної легітимності, хоч сам І.Плющ пізніше стверджував, що в Києві були до певної міри стурбовані й налякані потенційною диверсією “сепаратистської” Галичини [30].

Офіційна мета зібрання, яке в пресі синхронно нарекли “Галицька асамблея”, – вироблення спільної концепції реальних економічних взаємовідносин, оцінка суспільно-політичної обстановки в регіоні, визначення відношення до союзного референдуму. Серед аргументів на користь економічної інтеграції галицьких областей голова Львівської обласної ради В.Чорновіл відзначив однорідність політичних процесів, спільність економічних, культурних, історичних, релігійних традицій, що дозволяли на їхній базі утворити регіонально-виробничий комплекс для вирішення гострих проблем соціально-економічного характеру [4, арк.7]. Подібні аргументи наводили також і голови Івано-Франківської й Тернопільської обласних рад М.Яковина та В.Олійник. Конкретизацію підходів і механізмів економічної співпраці виклали у своїх виступах голова Львівського обласного виконавчого комітету С.Давимука та заступник голови Івано-Франківського облвиконкому В.Павлик.

Філософію настроїв учасників зібрання (та й багатьох мешканців регіону) озвучив С.Давимука: “Хотів би відзначити чи не найпотужніше на Україні, майже генетичне прагнення нашого населення до повнокровної української державності, живуче почуття господаря, нестримний потяг до підприємництва та жагу до приватної власності. Саме це визначає основні напрями майбутньої стратегічної роботи, формування та утвердження регіонального фрагменту державності України” [23].

Підсумком обговорення стало прийняття сесією Угоди про основні принципи співробітництва трьох областей, у якій декларувалися базові напрямки співпраці. Серед них: підтримка регулярних контактів шляхом проведення консультацій, семінарів, конференцій з актуальних для сторін питань; пріоритетність економічних зв’язків між учасниками відповідно до угоди та законодавства України; посилення кооперації у взаємовигідних торгівельно-економічних стосунках та розробка заходів для реалізації

спільних інтересів; сприяння розвитку інфраструктури та спільних підприємств виробничої сфери на базі узгодженої структурної, інвестиційної, природоохоронної, регіональної політик і розширення співробітництва в комерційній, маркетинговій та посередницькій діяльності; сприяння розвитку контактів у соціально-культурній і науковій сферах, обмін досвідом діяльності громадських і політичних організацій. Ця угода укладалася на термін повноважень місцевих рад даного скликання, набувала чинності з моменту укладення. Стаття 8 передбачала умову припинення дії угоди – при відповідному рішенні однієї з рад із повідомленням сторін не пізніше як за рік до моменту розриву. Прийнята ухвала про співробітництво передбачала розширення економічних зв'язків у рамках усього західноукраїнського регіону, а на перспективу – і з іншими регіонами України [3, арк.1–2; 7].

Ухвалою спільної сесії “Про регіональну Координаційну раду” було створено такий орган, до складу якого включено 12 осіб (керівники й заступники обласних рад та облвиконкомів, а також начальники планово-економічних управлінь). За згодою сторін у Львові мав бути сформований робочий апарат цієї ради з правом прийняття рішень консультативно-рекомендаційного характеру та створення комп'ютерного банку даних для нагромадження та обміну корисної інформації [25]. За зовні сухим для бюрократичного діловодства переліком заходів, відображених в ухвалених документах, усе ж проглядалося розуміння їхніми ініціаторами потреби кооперації в першу чергу горизонтальних виробничих і маркетингових зв'язків регіонального рівня. Зміст документів контрастував із традиційним тогочасним офіціозом партійно-державних документів на зразок “посилити”, “поглибити”, “інтенсифікувати”, “прискорити” тощо. Більшість депутатів західноукраїнських місцевих рад до певної міри були романтиками, сподівалися на прийняття “правильних” рішень, що самі по собі відкриють шлях новим прогресивним процесам [21]. Тож атмосфера романтизму накладала свій відбиток і на саму асамблею, і на діяльність місцевих органів пізніше.

Під час розгляду другого питання про оцінку політичної ситуації на першому місці фігурувала проблема збереження єдності українських земель. Вона набула актуальності у зв'язку з висуненням з боку окремих політичних сил сусідніх Польщі, Угорщини, Румунії, а також Молдови й Росії територіальних претензій до України та загрозою росту сепаратистських настроїв у самій республіці. Показовим було те, що депутати-учасники дискусії із цього питання як від національно-демократичних сил, так і керівники Івано-Франківського і Тернопільського обласних комітетів компартії України З.Куравський і І.Бойко були однастайні в необхідності збереження єдності й цілісності українських земель [7].

В остаточній редакції прийнятої Ухвали “Про єдність українських земель” було відзначено, що “правовою основою входження західноукраїнських земель до складу України вважати Акт Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. Проведені у жовтні 1939 року Збори по суті підтвердили цей Акт”. Другий пункт документа підкреслював принципову позицію “засудити будь-яке намагання порушити територіальну цілісність України” [24]. Таким чином, було досягнуто згоди в достатньо принципових для обох сторін питаннях і це можна вважати суттєвим компромісом між галицькими демократами і тими представниками компартії України, які погоджувалися на захист суверенних прав України.

Стосовно союзного референдуму, ураховуючи негативне ставлення більшості учасників зібрання до намірів збереження СРСР, було прийнято рішення про проведення в трьох областях паралельного обласного референдуму (опитування) з питання повної незалежності України. Зміст запитання: “Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянина незалежно від національної та релігійної приналежності?” абсолютно виключав навіть натяк на якийсь автономізм чи сепар-

ратизм. За його доцільність проголосувала абсолютна більшість учасників зібрання, включаючи й депутатів-комуністів. Щоправда, лунали на сесії і думки проти галицького бюлетеня. Представник Рівненської крайової організації НРУ В.Червоний заявив, що “додатковий “галицький” бюлетень, незалежно від того, які там будуть питання – не на користь Галичини. На Волині, а тим паче на Великій Україні, ця ідея підтримки не знайде” [2, арк.108] .

Що ж до можливого республіканського бюлетеня (він на цей час ще не був затверджений Верховною Радою), то думки розділилися, хоч не виключалася можливість зняття галицького бюлетеня у випадку підтримки українським парламентом курсу на незалежність [3, арк.16]. Таким чином національно-демократичні сили Галичини, представлені в регіональних органах влади, залишали суверен-комуністам простір для політичного маневру. Присутній на сесії І.Плющ висловився за подальшу співпрацю всіх українських політичних сил на користь єдності, завершивши свій виступ повторенням слів із виступу голови Івано-Франківської обласної ради М.Яковини: “Боже, нам єдності дай, а в єдності ми ствердимо суверенну Україну” [1, арк.122]. І хоча рішення “Галицької асамблеї” мали більше політико-декларативний характер, практичні наслідки цього зібрання полягали в зростанні авторитету та впливу органів демократичної влади не тільки на місцеве населення, але й певний політичний та інформаційний прорив на всеукраїнському рівні.

Характерно, що відповідь компартійного керівництва республіки на депутатське зібрання у Львові була симетричною. За аналогією з Галицькою асамблеєю 19 лютого 1991 р. в Івано-Франківську відбулася велика нарада представників західноукраїнських обласних комітетів КПУ. Було утворено Координаційну раду в складі перших секретарів семи західноукраїнських обкомів КПУ, на яку покладалося завдання координації діяльності місцевих партійних комітетів для здійснення “спільних заходів в протистоянні наступу націоналістичних антикомуністичних сил” [4, арк.44]. Однак на фоні об’єднаної сесії рад ця подія пройшла практично непомітно, а з огляду на продовження падіння впливів місцевих комітетів компартії на розвиток ситуації в регіоні практичного значення не мала.

Візит у Львівську область на початку березня Голови Верховної Ради Л.Кравчука оцінювався як продовження лінії на зближення між націонал-демократами та суверен-комуністами. Тональність його публічних виступів і відповідей на запитання журналістів сприймалася місцевим політичним середовищем вельми позитивно. Підсумовуючи враження від поїздки й спілкування з галичанами, Л.Кравчук заявив: “Я для себе зробив висновок – ми готові перетерпіти пусті полиці, аби ми знали, що йдемо дорогою до суверенітету. Я виступаю за Союз суверенних держав рівноправних, вільних, самостійних, що на своїй землі вирішуватимуть всі питання” [5, арк.28]. Львівська газета “Ратуша” після цього писала: “З позиції регіональної, галицької, результат візиту Кравчука виглядає однозначно: Галичина перемогла! Ідея держави, яка Галичиною була відстоювана в довгій осаді, не тільки вистояла, але й стала домінуючою ідеєю уже не тільки для народу, але й для самої влади” [26]. “Нас потрохи починають визнавати, – так оцінив візит голови парламенту В.Чорновіл. – Своїм приїздом Кравчук узаконив більшість наших завоювань, в тому числі, і демонтаж пам’ятників В.Леніну. Ми здобули простір для дій <...>, а я не поступився жодним із своїх принципів” [16].

Протилежною була тональність характеристики візиту Л.Кравчука у звіті Львівського обкому партії в ЦК КПУ, де вказувалося “на загравання Л.Кравчука з псевдodemократами” [5, арк.63–64]. Поглиблення протиріч між “суверен-комуністами” й “ортодоксами”, загострення відносин між Л.Кравчуком та С.Гуренком підтверджували й народні депутати О.Ємець, Т.Стецьків і В.Філенко під час їхньої приїзду до Львова у квітні 1991 р.: “Між ними є реальні протиріччя <...> особливо напружилися відносини після поїздки в Галичину і він (Кравчук. – С.К.) викручується як лис між партократами

і демократами <...>. Окремі кроки Кравчука ми (Народна Рада. – С.К.) підтримуємо, якщо його всенародно оберуть президентом, то він остаточно відірветься від Москви і КПРС” [4, арк.81–82].

Таким чином, самостійницька позиція представників Галичини й готовність до певного компромісу з боку демократичних лідерів сприяли поглибленню розколу в комуністичному керівництві республіки, виокремленню в самостійну політичну силу групи поміркованих комуністів, які уже підтримували курс на суверенізацію, шукаючи точок опори і в національно-демократичному таборі. У контексті цього сама Галицька асамблея та відповідний резонанс у суспільстві працював на авторитет місцевих органів влади та політичних сил, які їх репрезентували. Підтвердженням цьому стали й результати референдуму 17 березня 1991 р., що юридично засвідчили різко негативне ставлення галичан до ідеї збереження СРСР і підтвердили курс на здобуття самостійності. За збереження Союзу у Львівській області проголосувало 16,4 відсотка, в Івано-Франківській – 18,2 відсотка, у Тернопільській, – 19,3 відсотка учасників опитування, у той час коли за “галицький” бюлетень, тобто повну незалежність України, висловилося 89,6 відсотка учасників голосування Львівщини, 87,2 – Прикарпаття та 85,3 – Тернопільщини. Стосовно республіканського бюлетеня більшість місцевих осередків нових політичних партій та громадських організацій агітували проти нього, хоча напередодні самого голосування Івано-Франківська крайова організація Руху відповідно до позиції Центрального проводу НРУ закликала підтримати “лінію Кравчука”. Тому на Прикарпатті за другий бюлетень висловилися 52,1 відсотка учасників, у той час, коли сусіди, в основному, голосували проти: львів’яни – 30,1, а тернопіляни – 35,2 відсотка [22].

Волевиявлення щодо третього, галицького бюлетеня, стали своєрідною репетицією перед майбутнім голосування за незалежність 1 грудня 1991 року. Адже на підсвідомому рівні закладалося розуміння голосувати “за”, а не “проти”, тобто протестні настрої скеровувалися в позитивне, конструктивне русло підтримки альтернативи старому. І у цьому теж була заслуга Галицької асамблеї.

За визнанням ЦК КПУ демократичні ради в Галичині залишалися господарями політичного становища, посилювали свої позиції, про що свідчив загальний розвиток ситуації в першій половині 1991 р. Незалежницькі настрої з Галичини поширювалися не тільки на сусідні Рівненщину, Волинь, Буковину, але й на центральні та східні регіони, і особливо на Київ [2, арк.57–59]. Створені в рамках компетенції Координаційної ради обласних рад робочі органи намагалися реалізувати задекларовані на асамблеї напрями діяльності в економічній сфері, а сама рада в особі трьох співголів неодноразово формулювала спільну позицію з актуальних питань суспільно-політичного характеру [6, с.27–29]. Зрештою, поведінка і політичних сил, і місцевих органів влади західних областей під час подій 19–21 серпня 1991 року засвідчила тісну координацію дій та єдність позицій у відношенні до спроби державного перевороту в Москві та ймовірності запровадження надзвичайного стану в Галичині.

Проведення другої об’єднаної сесії обласних рад відбулося 5 вересня в Тернополі. На відміну від першої вона мала робочий характер, проходила на хвилі громадсько-політичного піднесення після прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України. І під час виступів, і в рішеннях сесії домінували політичні мотиви, не в останню чергу зумовлені підготовкою до майбутнього Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України 1 грудня 1991 року. Прийняте із цього приводу звернення до громадян та політичних організацій укотре закликала до єднання, щоб президентом став “справжній патріот і демократ, який керуватиметься високими ідеалами служіння народові України”. Сесія майже одногосно підтримала запропоновану Координаційною радою кандидатуру В.Чорновола як кандидата в президенти. Епітети, що лунали на його адресу: “незламний антикомуніст”, “загальнонаціо-

нальний кандидат", – мали засвідчити не тільки неординарність, але й власне конкурентоспроможність В.Чорновола супроти кандидатури Л.Кравчука [12].

Власне у своєму виступі В.Чорновіл відзначив роль і місію Галичини: "Ми можемо пишатися тим, що саме Галичина під час путчу, тільки органи влади галицьких земель залишилися вірними справі демократії і свободи, і твердо і однозначно виступили в їх захист, і тому, вважаю, справа нашої честі зберегти роль Галичини як флагмана демократичних процесів в Україні, саме тут повинні бути сформовані концепція побудови української держави, сформульовані основні принципи по магістральним напрямкам її побудови. Постійний політичний тиск Галичини повинен бути каталізатором діяльності республіканських органів влади, повинен спрямовувати їх на шлях будівництва української держави" [8].

На сесії була прийнята й відповідна ухвала, у якій серед пропонованої низки заходів, спрямованих на розбудову демократичної країни, була пропозиція до Верховної Ради про саморозпуск після обрання президента та призначення "нових виборів до професійного парламенту України" [8].

На цьому активна робота на міжрегіональному рівні практично завершилася. За спогадом С.Давимуки, основні заходи з реформування регіональної економіки були зосереджені в створеному у Львові Галицькому економічному центрі, який очолив професор В.Пинзеник. Результатом його роботи була програма переорієнтації виробничих зв'язків з метою різкого підвищення рівня внутрішньої кооперації, конкретні проекти організації нових виробництв, які, однак, стосувалися в основному Львова та Львівщини. До причин припинення функціонування об'єднаної сесії С.Давимука відніс насамперед те, що В.Чорновіл "піддався гострій критиці за Галицьку Асамблею як прояв сепаратизму й поступово відійшов від цієї ідеї" та болісне сприйняття поразки на президентських виборах, після якої він покинув Львів і перейшов на постійну роботу до Києва [14].

Причину згорання регіональних взаємин М.Яковина пояснював тим, що "у зв'язку з посиленням тенденцій централізації в системі виконавчої влади та зміною керівників обласних Рад співпраця в рамках Галицької асамблеї поступово згорталася. Раціональні напрацювання того часу не реалізувалися згодом у формі законодавчих норм" [32]. Таким чином, ініціатори Галицької асамблеї волею-неволею спричинилися до занепаду, оскільки реальною умовою її існування були не стільки наявність об'єктивних факторів і чинників, а в першу чергу суб'єктивна воля керівників рад.

Зі зміною політичної ситуації та пріоритетів для перших осіб інтерес до регіонального проекту, що у своїй основі мав безперечну прогресивну ідею, був банально втрачений. По суті, перспективна новація за умов руйнування однієї командно-адміністративної системи та несформованості її своєрідного клона в українському варіанті початку 90-х років, за умов навіть мінімального успіху могла стати прообразом принципово нового вирішення проблеми регіонального розвитку, лягти в основу демократичної моделі трансформації українського суспільства з виразним національним змістом. На жаль, цей варіант розвитку регіону тогочасна національно-демократична влада не змогла реалізувати, а з нею, фактично, і перспективу якісної ринкової модернізації місцевої інфраструктури Галичини, що в порівнянні з іншими регіонами країни на початку незалежності мала кращі стартові позиції.

І про жупел галицького "сепаратизму", який, на нашу думку, безпідставно був поєднаний із Галицькою асамблеєю. Такий ідеологічний хід цілком зрозумілий з боку тогочасного комуністичного керівництва та й пізніше, в часи незалежної України (ним періодично страхають і в наші дні). Однак неприйняття ідеї регіональної кооперації (насамперед у соціально-економічній сфері) та координації зусиль з модернізації управлінських механізмів (нехай у зародку і на перспективу) не сприймала й частина демократичного середовища. Навіть високоповажний і щирий українець-патріот, видатний

історик Я.Дашкевич у червні 1991 року писав, що “дитячо-наївне захоплення Галицькою асамблеєю багатьом не дає можливості зрозуміти, що такий галицький сепаратизм – вода на млин сепаратистам, шовіністам, які прагнуть розчленувати соборну Україну. Щоб не бути голослівним, вкажу на відсутність реального спротиву Галицькій асамблеї в партнократичному Києві та в Москві”, гостро відзначаючи, що “на якесь фантастичне засліплення скидається твердження львівської дуже патріотичної преси, що у Львові, мовляв, будують “суверенну Україну в окремо взятій області” [15].

Можна зрозуміти неприйняття Я.Дашкевичем ідей федералізму України загалом та відповідного бачення переустрою країни В.Чорноволом-політиком зокрема. Але на рівні організації партнерських стосунків і на рівні ухвалених документів та публічних заяв керівників рад про який-небудь сценарій відособлення на Галицькій асамблеї все-таки мова не йшла. Сепаратизм, як політичний напрям, безперечно розігрувався антикомуністичними силами в багатьох республіках СРСР. Однак тогочасний галицький “сепаратизм” (якщо ним нарекли Галицьку асамблею) все-таки передбачав відділення України від СРСР, а не Галичини від України. Проведене в лютому 1991 р. у західноукраїнському регіоні групою соціологів з апарату ЦК КПРС соціологічне дослідження чітко відобразило домінуючі самостійницькі настрої в мешканців Львівської та Івано-Франківської та значну їх підтримку жителями Тернопільської, Волинської та Рівненської областей, але це самостійництво стосувалося України загалом, а не якогось окремого регіону чи території [3, арк.6–10]. Та й сам референдум 17 березня чітко продемонстрував суспільні настрої, які на той час і виражали демократично обрані депутати Галичини. Ні Москва, ні комуністична влада в Києві уже не мали достатніх ресурсів, а головне часу, щоб “поставити на місце” національно-демократичні сили в Галичині. Натомість головна ідея останніх – незалежна Україна – виходила за рамки виключно національно-патріотичного табору, ставала провідною ідеєю в республіці.

Здобуття Україною незалежності змінило не тільки політичну ситуацію, але й перспективу розвитку країни. Київ як столиця нової держави потребував не тільки нових ідей, але й людей, які ці ідеї б реалізовували. Другий результат В.Чорновола в президентських перегонах зобов’язував його виходити на всеукраїнський рівень, бути якщо не альтернативою, то дієвим опонентом влади. Можна погодитись із думкою львівського політолога Ю.Тюрдьо, що “банальне “квартирне питання”, привілеї, посади “приручили” більшість “переселенців” зі Львова до Києва. Натомість тих цілей, які галичани поставили перед собою в Києві, чи бодай декларували як мету “своїї боротьби”, досягнуто не було” [30]. Але це не вина лише західноукраїнських демократів, це поки що біда всього українського політикуму.

З огляду на двадцятирічний поступ української державності, тенденції його суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку можна припустити, що у випадку ймовірної реалізації окреслених у рамках Галицької асамблеї підходів щодо реорганізації та кооперації управлінських, економічних та інформаційних відносин на регіональному рівні Україна могла б отримати позитивний досвід трансформацій, який би суттєво вплинув на загальний розвиток країни. Однак цей шанс було втрачено.

Проведення Галицької асамблеї у 1991 р. стало своєрідним апогеєм хвилі консолідації національно-демократичних сил у західноукраїнському регіоні, виразним проявом демократичної лінії на здобуття державної незалежності України в умовах глибокої кризи тогочасної держави під назвою СРСР. Цей форум за своїм масштабом і спрямуванням виразно відрізнявся від інших заходів, ініційованих та здійснюваних тогочасними українськими націонал-патріотами, оскільки виходив за формат політичної (партійної) чи культурно-просвітницької акції. Його певною мірою можна вважати й поворотною віхою у взаєминах між двома суспільно-політичними силами, завдяки яким постала незалежна держава – національно-визвольним табором і так званими суверен-комуністами. Та все ж, з огляду на історичну ретроспективу, Галицькій асам-

блеї судилося канути в Лету, так і не проявивши того внутрішнього змісту, заради якого, власне, вона й була покликана до життя.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 32, спр. 2899. – Записки, інформації, довідки про об'єднану сесію Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської обласних рад народних депутатів, протиправні дії місцевих органів Рад в західному регіоні щодо організації КП України та інші питання діяльності радянських органів, арк. 1–252.
2. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2899. – Записки, довідки, інформації секретарів ЦК компартії України, його відділів, Івано-Франківського і Львівського обкомів партії з питань ідеологічної, масово-політичної роботи, зовнішньополітичної пропаганди, контрпропаганди, діяльності політичних партій і формувань, оп. 32, спр. 2969, арк. 1–58.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 1П. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України, оп. 1, спр. 5632. – Порядок денний, ухвали і угода об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних рад народних депутатів від 16 лютого 1991 р., оп. 1, спр. 5632, арк. 1–10.
4. ДАІФО, ф. 1П, оп. 1, спр. 5639 – Інформації, які надіслали обкоми і міськкоми інших областей для використання їх у пропагандистській роботі, оп. 1, спр. 5639, арк. 1–165.
5. Державний архів Львівської області, ф. ПЗ. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України, оп. 62, спр. 940. – Інформації та листи в ЦК КПРС про політичну ситуацію, перебування Л. М. Кравчука і кардинала І. Любачівського на Львівщині, їх прес-конференції, оп. 62, спр. 940, арк. 1–97.
6. Адамович С. Проблема соборності у суспільно-політичному житті Галичини (1991–2004 рр.) / Сергій Адамович. – Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2005. – 52 с.
7. Галицька асамблея // Галичина. – 1991. – 19 лютого.
8. Галицька асамблея. Друга об'єднана сесія Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів // Західний кур'єр. – 1991. – 7 вересня.
9. Галицька Асамблея 1991. Матеріал з Вікіпедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Галицька_Асамблея_1991.
10. Гарань О. Галицький сепаратизм [Електронний ресурс] / Гарань О. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/3778.html>.
11. Головна мета // Галичина. – 1991. – 29 січня.
12. Гордієнко В. Скільки демократів, стільки кандидатів? / В. Гордієнко // Західний кур'єр. – 1991. – 7 вересня.
13. Гулик І. Галицька Асамблея: єднання в ім'я святої мети / І. Гулик, Я. Колесса, Я. Якимович // За вільну Україну. – 1991. – 19 лютого.
14. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В. Чорновола 1990–1992 років [Електронний ресурс] / С. Давимука. – Режим доступу : http://www.nru.org.ua/print/?id=4&t=chornovil_reads.
15. Дашкевич Я. Соборність чи федеративність? Передрук з газети "Слово" за червень 1991 р. [Електронний ресурс] / Я. Дашкевич. – Режим доступу : <http://www.universum.lviv.ua/journal/2010/4/dashk.htm>.
16. Експрес. – 1991. – 21 травня.
17. Заява Президії Верховної Ради Української РСР від 14 січня 1991 р. // Галичина. – 1991. – 16 січня.
18. З надією на прийдешній день // Галичина. – 1991. – 13 лютого.
19. Зона вільного підприємництва // Галичина. – 1991. – 14 лютого.
20. Кобута С. Прикарпаття в новітній українській національно-демократичній революції (1988–1991) / Степан Кобута // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий журнал. – 2001. – № 7. – С. 34–47.
21. Ми просто йшли // Галичина. – 2010. – 22 квітня.
22. На дорогу свободи // Галичина. – 1991. – 20 березня.
23. Петричук М. В єдності – наша сила / М. Петричук // Галичина – 1991. – 21 лютого.
24. Про єдність українських земель. Ухвала об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів // За вільну Україну. – 1991. – 21 лютого.
25. Про регіональну Координаційну раду. Ухвала об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних Рад народних депутатів // Галичина. – 1991. – 18 лютого.
26. Ратуша. – 1991. – № 24.
27. Сесія обласної Ради народних депутатів // Галичина. – 1991. – 30 січня, 31 січня, 1 лютого.
28. Спільне засідання. До уваги депутатів обласної Ради // Галичина. – 1991. – 7 лютого.
29. Три запитання голові обласної ради // Галичина. – 1991. – 4 січня.

30. Тюрдьо Ю. Україна НЕСОБОРНА. Виклики Сєверодонецька [Електронний ресурс] / Ю. Тюрдьо. – Режим доступу : <http://zaxid.net/article/13907>.
31. Чорновіл В. Моя виборча програма (серпень 1989 р.) / В. Чорновіл // Твори : у 10-ти т. Т. 6 : Документи та матеріали. (Листопад 1985 – квітень 1990) / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 579–587. Зокрема, В. Чорновіл писав: “Я уявляю майбутню Україну федеративною державою – союзом земель, які склалися історично й несуть на собі природнокліматичні, культурно-етнографічні, мовно-діалектні, побутово-господарчі та інші відмінності, що творять неповторне різнолике обличчя єдиного народу. Бачу в складі Української Народної Республіки такі землі, як Київщину, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорномор'я), а Крим – як незалежного сусіду або автономну республіку в союзі з Україною”.
32. Яковина М. Хто ділить і руйнує соборну Україну? / М. Яковина // Львівська газета. – 2003. – 23 грудня.

В статтє рассматриваются обстоятельства проведения, смысл принятых документов и результаты общих сессий Ивано-Франковской, Львовской и Тернопольской областных рад в 1991 году. Выяснено характер этих событий, которые вошли в историю под названием “Галицкая ассамблея”, их влияние на развитие политической и экономической ситуации в регионе и в Украине.

Ключевые слова: Галицкая ассамблея, демократические рады, национал-демократические силы, независимость, соборность Украины.

The article observes the premises of realization, the essence and the contents of the adopted documents and the results of the joint sessions of the regional councils of the Ivano-Frankivsk, Lviv and Ternopil regions held in 1991. The character of these actions, known in history as “Galytska Assembly”, their influence on the development of the political and economic situation in the region and in Ukraine in general is ascertained.

Key words: Galytska Assembly, democratic councils, national-democratic forces, independency, the territorial integrity of Ukraine.

УДК 338.432 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Неля Жулканич

НАПРЯМИ РЕАЛІЗАЦІЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В РЕГІОНІ КАРПАТ (КІНЕЦЬ 90-х рр. ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

У статті визначено та обґрунтовано напрями та особливості здійснення аграрної реформи в областях Українських Карпат. Відзначено також, що за період незалежності в Україні нагромаджено певний вітчизняний досвід реформування земельних й аграрних відносин, а реформа дала реальні економічні й соціальні результати. Однак з переходом до ринку відбулося значне скорочення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Тому вектор державної підтримки виробництва продовольства як однієї зі складових новітньої аграрної політики має бути змінений з орієнтацією на підтримку приватного агровиробника.

Ключові слова: аграрна реформа, ринок, товаровиробник, історичні етапи.

З проголошенням незалежності України у 1991 р. особливого значення набувають проблеми економічного характеру, оскільки економіка є найважливішою галуззю суспільного життя, від якої залежить добробут нації. Однією з найскладніших сфер економіки, яка потребувала кардинального реформування, було сільське господарство.

Процеси реформування в аграрному секторі незалежної України на кінець другого – початок третього тисячоліття були спрямовані на утвердження ринкових відносин. Реформуванню сприяло прийняття відповідних нормативно-правових і законодавчих актів щодо діяльності новоутворених господарських аграрних формувань та розвитку агропромислового виробництва [1].

Питання реформування аграрної сфери економіки України кінця 90-х рр. минулого та початку ХХІ ст. знайшли відображення в працях таких науковців, як: В. Андрійчук, В. Будзяк, М. Долішній, М. Зубець, В. Кравців, М. Лендел, М. Щурик, В. Юрчишин [2, 4, 5, 6, 10].

Мета статті – визначити та обґрунтувати напрями й особливості здійснення аграрної реформи в карпатському селі.

У рамках запланованої аграрної реформи здійснювався ряд обов'язкових заходів – реформування відносин власності на засоби виробництва, економічних відносин у системі агропромислового комплексу, соціальної сфери села.

Реалізація аграрної й земельної реформ у карпатському селі мала ряд регіональних особливостей:

- спроби суцільної деколективізації та наміри реструктуризації земельних наділів в умовах малоземелля регіону, зокрема у Львівській та Закарпатській областях;
- одночасність і комплексність реформ. Незважаючи на значні відмінності природно-кліматичних та економічних умов, рівнів землезабезпеченості та фінансового стану господарств, реформування розпочалися майже одночасно у всіх підзонах регіону: рівнинних, передгірних, гірських;
- характерним напрямом приватизації тут стало створення фермерських господарств в умовах відсутності вільних земельних ділянок та надлишку трудових ресурсів. До того ж, у 90-х рр. минулого сторіччя близько 20% населення (близько 1,3 млн осіб) чотирьох областей Українських Карпат проживало в гірській місцевості, з них $\frac{1}{3}$ – на висоті 500 м над рівнем моря й вище, де земельні ділянки сільськогосподарського призначення обмежені [5, с.57];
- створення та функціонування фермерських господарств супроводжувалося значними труднощами. Щоб фермерське господарство було рентабельним, воно повинно мати певний стартовий капітал, бути високомеханізованим, а господарства чи не найбільше потерпали від нестачі техніки та оборотних коштів. Господарювати селянам довелося дідівськими методами – майже без використання техніки. Одержавши у власність землю, нові господарі не отримали своїх майнових паїв: техніки, реманенту чи худоби. До того ж держава, наділивши селян землею, не приділила належної уваги їх матеріально-технічному, сервісному, інформаційному та кадровому забезпеченню. Питання звільнення фермерів від податків на кілька років, надання кредитів для закупівлі техніки, будівельних матеріалів, насіння залишилися поза увагою;
- в областях Українських Карпат реформа характеризувалася вищими, ніж в інших областях, темпами. Розробка нормативних актів реорганізації аграрної сфери здійснювалася власними силами, оскільки прийняті на той час законодавчі акти не враховували конкретних умов та регіональних особливостей процесу.

До кінця 90-х рр. в Україні було формально запроваджено приватну власність в аграрній сфері. Проте відсутнім був механізм, який спонукав би селянина працювати ефективно, з повною віддачею.

Процес приватизації земель сільськогосподарського призначення відбувався тут значно динамічніше, ніж в інших регіонах країни. Якщо питома вага приватизованих земель в АР Крим становила всього 2%, то в Карпатах – 25% [4, с.142]. Результатом приватизації землі стало домінування присадибного виробника, менш уразливого в ринковому середовищі. Якщо у 1990 р. частка їх у загальному виробництві сільськогосподарської продукції складала 27,5%, то в 1995 – 44,9%, а до кінця 90-х рр. зросла до 62,0% [7, с.472]. Особисті підсобні господарства населення регіону забезпечували у 1995 р. 70–90% виробництва картоплі, овочів, фруктів. Переважання домогосподарств у структурі землекористувачів та власників є особливістю аграрного господарювання областей Карпатського регіону, що склалася історично. На кінець досліджуваного періоду (1 січня 2006 р.) питома частка угідь господарств населення складала 76,9%, тоді як в Україні – 40,3% [10, с.164].

Однак наукові дослідження засвідчують, що існуюча структура аграрних господарств, землеволодіння власників і землекористувачів Карпатського регіону не була здатною забезпечити ефективного сільськогосподарського виробництва з ряду причин:

- незначні розміри земельних ділянок не дозволяли запроваджувати сучасні технології обробітку земель, дрібними власниками господарство ведеться переважно примітивними, натуральними методами;
- домогосподарства не змогли нарощувати обсяги виробництва;
- продукція селянських господарств не була конкурентоспроможною на зовнішніх ринках.

Аграрні відносини, як і будь-які інші суспільні відносини, перебувають у безперервному розвитку. Наша країна входить до переліку країн з так званою перехідною економікою, тому й аграрні відносини можна окреслити як аграрні відносини перехідного періоду. У політико-економічному визначенні аграрні відносини – це сукупність суспільних відносин із приводу виробництва, розподілу й споживання сільськогосподарської продукції та відтворення сільського способу життя. Кожна епоха, кожний період розвитку суспільних відносин вимагає свого рівня аграрних відносин.

До початку новітніх економічних перетворень особлива увага приділялася очікуваним цілям реформ та обґрунтуванню механізмів змін. Уважалося, що недіюча система самознищиться, а нові відносини розвинуться за законами демократії та вільного ринку. У той же час абсолютно помилково вважалося, що економічно розвинуті країни є своєрідним “еталоном” економічних відносин, а збудована в них аграрна виробнича система є цілісною, дієвою та вартою запозичення.

Україна здійснила спробу віднайти відмінний від інших країн, свій, “третій шлях”, що передбачав повільне реформування економіки, яке б дозволило поєднати “переваги і здобутки” соціалізму з реальними постулатами й принципами ринкової економіки. Можливо, частково це нагадувало косигінські спроби модернізації економіки та невдалі, але такі пам’ятні спроби вдосконалення економіки на основі елементів ринкових відносин у Чехословаччині після подій 1968 р. та Угорщині (1956 р., 1984–1988 рр.).

Дослідження засвідчують, що серед усіх проблем системної трансформації економіки однією з найбільш складних і багатокомпонентних є аграрна реформа. У процесі реформування аграрного сектору економіки незалежної України виявилися певні регіональні особливості здійснення та завершення аграрної й земельної реформ. В областях Українських Карпат серед таких можна назвати необхідність ведення сільськогосподарського виробництва в умовах малоземелля та в гірській місцевості, руйнування відносно крупних аграрних комплексів у процесі реформування колективних сільськогосподарських підприємств, обмеженість земельних наділів фермерських господарств. Аграрні підприємства Львівської області (1990 р.) першими в Україні активно розпочали процеси реформування, роздержавлення майна, а разом із тим – трансформацію земельних угідь суспільного сектору, розширення застосування засобів малої механізації в сільськогосподарському виробництві, розвиток орендних відносин, упровадження орендної плати за використовувані земельні ділянки.

Поряд із проблемними особливостями розвитку аграрного господарювання Карпатський регіон характеризувався й певними перевагами в процесі реалізації аграрних перетворень. Серед таких переваг слід назвати такі: відносно краща демографічна ситуація на селі та переважання аграрної зайнятості економічно активного населення. У силу історичних обставин карпатське село дещо пізніше зазнало колективізації й усуспільнення селянської праці. Старше покоління регіону зберегло навиків й традицій приватного господарювання на селі, почуття й менталітет працелюбного селянина-господарника, бережного ставлення до землі-годувальниці. До переваг необхідно віднести й активний розвиток селянських господарств, які у 2005 р. виробили 90,5% валової продукції сільського господарства [8]. Серед переваг аграрного господарювання в областях Українських Карпат в аналізовані роки слід назвати також можливості використання полонин та підвищення продуктивності кормових угідь, перспективи

виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції; наявність і розвиненість потужностей харчопереробних підприємств.

Однак для реалізації переваг й особливостей аграрного господарювання в регіоні, нарощування виробництва продукції продовольства невідкладними були й залишаються проблеми завершення аграрної та земельної реформ, забезпечення функціонування реформованих аграрних підприємств, особистих селянських і фермерських господарств.

Карпатський регіон має вигідне географічне розташування – розміщений на перехресті Схід – Захід, практично в центрі Європи. Прикордоння та спільна історія мали значний вплив на історичний розвиток регіону. Обґрунтоване та вмотивоване запозичення й використання зарубіжного досвіду країн є корисним із теоретичної та практичної точок зору. Значну зацікавленість викликає вивчення досвіду реформування аграрної сфери й земельних відносин у постсоціалістичних країнах – Угорщині, Польщі, Словаччині, Румунії – сусідах нашої держави.

Історично склалося так, що аграрна політика Української радянської республіки була складовою аграрної політики СРСР. Проте і в радянській державі не існувало окремої, реальної комплексної політики стосовно аграрної сфери. Нею вважалися різні заходи з електрифікації, механізації, меліорації, хімізації, спеціалізації, концентрації виробництва. Незалежна Україна також не спромоглася на виважену комплексну аграрну політику.

Нині створені можливості для успішного здійснення соціально-економічного відродження села за умови реалізації зваженої державної аграрної політики. Нинішня земельна реформа, яка є основною ланкою в реформуванні сучасного села, відповідає корінним інтересам селян, акумулює в собі їх одвічну мрію стати господарем на власній землі.

Основною засадою ефективності господарювання повинно бути почуття власності, незалежно від форм приналежності засобів виробництва. Однак з появою різних форм власності ми нині не спостерігаємо швидкого піднесення сільського господарства. Це можна пояснити тим, що багаторічна практика колективного господарювання фактично знищила в селянина відчуття господаря. За цей період економічна політика на селі психологічно “перебудувала” селянина. Він байдуже ставився до праці, нераціонально використовував землю та засоби виробництва. Лише за наявності свободи підприємництва, забезпечення чіткої законодавчої бази селянин знову відчує себе господарем на землі. У процесі цього важливо не втратити, а зберегти позитивні надбання “періоду соціалізму” й перейняти кращий досвід різних економічно розвинутих країн, особливо тих, які пройшли подібний нашому шлях розвитку.

За період незалежності в Україні нагромаджено певний вітчизняний досвід реформування земельних й аграрних відносин, а реформа дала реальні економічні й соціальні результати. Однак система державної підтримки та регулювання сільського господарства в Україні деформована й відстає від цивілізаційного розвитку та від європейських стандартів. З переходом до ринку відбулося значне скорочення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Тому вектор державної підтримки виробництва продовольства як однієї зі складових новітньої аграрної політики має бути змінений з орієнтацією на підтримку приватного агровиробника.

Практикою доведено, що в основі здійснення нинішньої аграрної реформи – глибокі зміни в управлінні агропромисловим сектором, земельних і майнових відносинах, роздержавлення й приватизація сільськогосподарських, переробних та агросервісних підприємств, формування ринку землі й сільськогосподарської продукції, продовольства, його інфраструктури. Аграрна політика – сукупність заходів, здійснюваних державою “в галузі аграрних відносин, пов’язаних з володінням і користуванням землею як основним засобом виробництва в сільському господарстві” [9, с.19]. Разом із

тим у реалізації сучасної аграрної політики держави відмічено суттєві недоліки й необхідно найближчим часом повністю змінити негативні тенденції в аграрних відносинах на позитивні, прогресуючі. Як наголошують науковці, "... вихід із ситуації, що склалася в аграрному секторі економіки й навколо нього, потрібно шукати в невідкладному опрацюванні глибоко наукової аграрної політики, яка у своїй концептуальній основі за механізмами здійснення і за результативністю має увійти в історію як новітня" [2, с.41].

Для Карпатського регіону в досліджуваній період характерним було і залишається нині розбалансування господарських зв'язків, зростаюче безробіття, поглиблення диспропорцій у життєвому рівні населення гірської та рівнинної частин, наближення демографічної ситуації до критичної межі. Карпатський регіон, маючи найнижчий рівень землезабезпеченості на душу населення (6,8% площі сільгоспугідь України та 5,4% ріллі) виробляв, наприклад, у 1995 р. 10% валової продукції рослинництва й тваринництва держави. На 100 га сільгоспугідь тут вироблялося в 1,6 раза більше продукції сільського господарства, ніж у середньому по країні [7, с.429]. Однак показник виробництва на душу населення був на 20% нижчим від середнього. Ефективність сільського господарства залишалася низькою, що не сприяло самостійному забезпеченню регіону продуктами харчування.

Шляхи подолання цих негараздів в аналізованому періоді були такими:

- створення умов для повної зайнятості сільського населення впродовж року;
- стимулювання розвитку малого підприємництва на селі;
- підготовка та перепідготовка кадрів, необхідних для роботи в галузі;
- установа паритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію;
- поліпшення умов праці, охорони здоров'я, відпочинку та закріплення молоді на селі.

Вищезгадані заходи є актуальними й для формування сучасної новітньої аграрної політики. Визнано, що нова економічна ситуація й сучасний історичний період розвитку українського суспільства, зокрема пореформений розвиток аграрного сектору, диктує необхідність розробки новітньої аграрної політики держави. Це зумовлено тим, що в аграрній сфері пройшли кардинальні зміни.

Уважається, що новітня аграрна політика має спрямовувати свої зусилля на виконання таких завдань [2, с.52–53]:

- надійне закріплення й подальший розвиток позитивних надбань усіх складових аграрних відносин – земельних, майнових, організаційних тощо. Найважливіше тут – забезпечення ефективного використання земельних угідь, застосування обмежень щодо деєкологізації з поступовим повним її подоланням;
- створення передумов для такої реалізації селянами прав власності, яка забезпечувала б прискорення процесів становлення й утвердження на селі приватного сектору, відкривала б ширший простір для формування середніх власників і господарів, гарантуючи відносно достатньо високу соціальну захищеність дрібних і найдрібніших власників;
- виведення на істотно вищий соціальний, організаційний та економічний рівень орендних відносин на селі, які набувають відносин взаємозацікавленого соціального партнерства. Визначальним у цьому процесі повинно стати підвищення рівнів орендної плати з поступовим наближенням її розміру до відповідної зарубіжної практики при одночасному зростанні в розрахунках грошової частки.

Отже, наукові дослідження підтверджують назрілу необхідність поглиблення й підвищення соціально-економічної результативності розвитку аграрних відносин. У цьому контексті важливим етапом стане розробка й прийняття загальнонаціональної новітньої аграрної політики.

1. Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20. – Ст. 570; Закон України “Про селянське (фермерське) господарство” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 14. – Ст. 387; Закон України “Про форми власності на землю” // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 18. – Ст. 225; Земельний Кодекс України від 5 травня 1993 р. № 561. – XII. – К. : Україна, 1993. – 26 с.
2. Андрійчук В. Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти / В. Г. Андрійчук, М. В. Зубець, В. В. Юрчишин. – К. : Аграрна наука, 2005. – 140 с.
3. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.) / О. Д. Бойко. – К. : Кондор, 2004. – 375 с.
4. Будзяк В. М. Земельна реформа і її соціально-економічні наслідки / В. М. Будзяк // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 139–142.
5. Долішній М. І. Карпатський регіон: стан, проблеми та стратегія соціально-економічного розвитку / М. І. Долішній, В. С. Кравців // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / кер. авт. кол. А. І. Комарова. – К., 1995. – Т. 2. – С. 52–58.
6. Лендел М. А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку / М. А. Лендел. – Ужгород : Карпати, 2006. – 216 с.
7. Розвиток сільських територій України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 740 с.
8. Статистичний щорічник України за 2005 р. – К. : Консультант, 2006. – 576 с.
9. Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 20–30-х рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / Б. І. Хорошун. – К., 1999. – 33 с.
10. Щурик М. В. Оптимізація землеволодіння та землекористування як напрям відтворення земельних ресурсів Карпатського макрорегіону / М. В. Щурик // Регіональна економіка. – 2007. – № 1. – С. 161–168.

В статтє определены и обоснованы направления и особенности осуществления аграрной реформы в областях Украинских Карпат. Отмечено также, что за период независимости в Украине накоплен определенный отечественный опыт реформирования земельных и аграрных отношений, а реформа дала реальные экономические и социальные результаты. Однако с переходом к рынку произошло значительное сокращение государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей. Поэтому вектор государственной поддержки производства продовольствия как одной из составляющих новейшей аграрной политики должен быть изменен с ориентацией на поддержку частного агропроизводителя.

Ключевые слова: аграрная реформа, рынок, товаропроизводитель, исторические этапы.

The article defines and substantiates the trends and special features of agrarian reform in the areas of the Ukrainian Carpathians. Also stated that during the independence period Ukraine accumulated some experience in land reforming and agriculture policy. Reform gave real economic and social results. However, a significant reduction in state support of agricultural manufacturers took place in the transition period. Therefore, the vector of state support for food production as one of the components of modern agricultural policy must be changed with orientation to support the private agricultural manufacturers.

Key words: agrarian reform, market, manufacturers, historical stages.

УДК 94 (477.54)

ББК 63.3 (477)

Тетяна Арзуманова

РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ХАРКОВА НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Стаття присвячена вивченню питання становища росіян та розвитку російської мови і культури в Харкові на початку 2000-х рр. Розглянуто регіональну Програму розвитку російської мови і культури, особливості її реалізації в місті. Зроблено висновок про стійкі позиції російської мови і культури в регіоні та підтримку місцевою владою їх розвитку.

Ключові слова: Російський рух, національна меншина, росіяни, національне товариство.

Проголошення незалежності України й початок розбудови української держави актуалізував питання виділення росіян у категорію національної меншини й питання

розвитку російської мови та культури як культури цієї меншини. Однак особливістю історичного розвитку України є міцні позиції російської культури в українському суспільстві, особливо на сході та півдні країни. Харків – місто, зародження й розвиток якого відбувалися під впливом як української, так і російської культур. Тому особливістю Харкова є відсутність чіткої етнічної самоідентифікації населення цього регіону. Тут проблема визначення національності громадян не набула такої актуальності, як у містах на заході нашої держави. Російське питання в регіоні має більш політичне забарвлення, яке використовується в політичних передвиборчих перегонах, а для пересічних громадян не відіграє значної ролі.

Зауважимо, що спеціальних досліджень, присвячених цій темі, в сучасній українській історіографії не існує. Однак ряд дослідників у своїх працях характеризує певні аспекти проблеми. У правовому ракурсі російське питання на Харківщині розглянуто в дослідженнях В.Алексєєва [1], з точки зору політології – у працях Л.Лойко [4].

У пропонованій статті маємо намір розглянути розвиток “російського питання” в Харкові, дослідити, яке місце посідає Харків у розвитку російської мови і культури, простежити заходи місцевої влади, спрямовані на розвиток російської мови і культури в регіоні.

Згідно з переписом 2001 р., у Харкові мешкало 34,25% етнічних росіян, по Харківській області цей показник склав 25,6%. Водночас понад 65% харків’ян і мешканців області вважають російську мову рідною (мовою спілкування), а 91,5% вільно нею володіють [6].

В умовах українізації місцева влада Харкова зайняла позицію збереження статусу російської мови і культури в регіоні. Ці кроки неоднозначно сприймаються громадою, оскільки ініціатива захисту російської культури виходить від представників органів державної влади, лідерів національно-культурних товариств, співробітників Генерального консульства Російської Федерації у Харкові, а не від пересічних харків’ян – етнічних росіян або російськомовних українців.

Особливість національного питання в громадському житті Харкова полягає в тому, що мешканці міста підтримують ідеї тісного співробітництва з Росією в економічній, політичній та освітньо-культурній сферах. Наприклад, у грудні 2001 р. Харків став місцем зустрічі Президента України Л.Кучми та Президента Російської Федерації В.Путіна, які взяли участь в економічному конгресі ділових кіл двох держав. Слід зазначити, що вулиці міста були прикрашені транспарантами: “Приветствуем Владимира Владимировича Путина на Харьковской земле” і “За русский язык, единство и достойную жизнь”. Опитування соціологів засвідчили, що харків’яни вітали приїзд В.Путіна, поклали значні надії на покращення відносин між двома країнами [11].

За збереження статусу російської мови в регіоні харків’яни голосували двічі на референдумах: 80% у 1992 р. і 83% – у 2000 р. У квітні 2005 р. у Харкові розпочалася всеукраїнська акція збору підписів на підтримку надання російській мові статусу державної. Ініціатором акції виступила партія “Союз”, яка в березні цього року внесла в парламент законопроект про визнання російської мови другою державною в Україні.

Збір підписів розпочався в Харкові на площі Конституції мітингом, у якому взяло участь понад 1 000 харків’ян. Мітингуючі вимагали проведення референдуму з питання визнання російської мови державною. У виступах лунала думка, що мовне питання повинні вирішувати самі громадяни [10, с.52].

Харківська обласна рада у квітні 2006 р. прийняла рішення про внесення до порядку денного на наступній сесії питання про надання російській мові статусу регіональної. Відповідну пропозицію було внесено депутатською фракцією Партії регіонів. За цю пропозицію проголосувало 109 депутатів облради, проти – 4, утримався – 1 [13].

На сесії 6 березня 2006 р. депутати Харківської міської ради прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної. Аналогічні рішення були прийняті

Луганською обласною радою, Севастопольською міською радою, а також владою Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя.

Водночас президент В.Ющенко заявив про намір звернутися в прокуратуру, щоб та опротестувала рішення Луганської обласної ради й Севастопольської міської ради про надання російській мові статусу регіональної. 12 травня 2006 р. прокурор Харкова В.Суходубов опротестував рішення Харківської міської ради й запропонував скасувати рішення про надання російській мові статусу регіональної. Депутати впродовж 10 днів мали розглянути цей протест. На цей час дія рішення була призупинена [13].

В інтерв'ю інформаційному серверу Партії регіонів Є.Кушнар'єв, який очолював політраду партії, зазначив, що в такій делікатній сфері, як мовна, потрібно максимум такту, послідовності, обережності. Він, зокрема, зазначив, що, якщо ми хочемо, щоб українська мова через певний час сприймалася всіма громадянами України як рідна, ми не повинні боротися з російською мовою, а забезпечувати державний протекціонізм українській мові. Ми повинні створити умови, за яких люди будуть із задоволенням вивчати й використовувати українську мову, а не вважати, що цю проблему можна вирішити одномоментно декретами Кабінету Міністрів або указами Президента. Така бездумна й агресивна політика влади, наступ на права російськомовних громадян може призвести до радикалізації настроїв на сході та півдні України [5, с.44].

Після рішення Харківської міської ради про надання російській мові статусу регіональної аналогічне рішення було прийнято депутатами Харківської обласної ради. Харківська обласна рада надала російській мові статус регіональної в області. Таке рішення було прийняте 3 червня 2006 р. на засіданні сесії облради. “За” проголосувало 107 депутатів, “проти” – 25 [7].

Прихильники цього рішення мотивували свою позицію тим, що російська мова є найбільш уживаною в Харківській області. Так, за даними останнього перепису населення, близько 44% жителів регіону вважають її рідною, а 83% – вільно нею володіють. У своїх виступах усі депутати заявляли, що спираються на Конституцію, закони України та Європейську хартію регіональних мов і мов меншин. Депутати від БЮТ та “Нашої України” не голосували за це питання.

Депутати також проголосували за необхідність звернення до Верховної Ради із проханням про імплементацію Хартії регіональних мов або мов меншин у широкому обсязі. На підтримку рішень депутатів була організована акція прибічників Партії регіонів, а також прихильників державності української мови. Загальна кількість учасників акції з обох сторін становила понад 20 тисяч осіб [12].

Харківська обласна рада виграла два суди (Київський районний суд у Харкові та Печерський районний суд у Києві) щодо визнання законності даного рішення й приступила до розробки Програми розвитку російської мови в регіоні, і 5 липня 2007 р. вона була прийнята.

Незважаючи на особливий статус російської мови на Харківщині та підтримку владою її розвитку, В.Алексєєв, депутат Харківської обласної ради, аналізуючи ситуацію в Харкові в 2007 р., указував на ряд обмежень конституційних гарантій громадян у сфері використання російської мови, зокрема на непропорційне співвідношення між російськомовними громадянами та російськомовними школами, обмеження вживання російської мови в громадському житті. Він також зазначав, що російську мову визнали рідною 65,9% харків'ян, а кількість російськомовних шкіл в обласному центрі складає лише 27,8% (51 із 180). Не забезпечуються права російськомовного населення під час отримання послуг у медичній та юридичній сферах, на транспорті. Практично всі вивіски в установах і закладах Харкова та інших міст Харківської області – тільки українською мовою. Усе це свідчить про недотримання вимог Конституції України, норм Законів України “Про мови в Українській РСР”, “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” [1, с.74].

Фінансування цієї програми передбачено в обсязі 400 тис. гривень на рік. Більшість коштів спрямовується на культурологічні заходи, підготовку й підвищення кваліфікації вчителів російської мови та літератури, проведення олімпіад з російської мови й літератури серед школярів і студентів. Програма розвитку російської мови передбачає створення умов для реалізації конституційних гарантій для вільного використання російської мови й культури в Харкові, виконання норм законів України та обов'язків України перед Радою Європи. Положення програми передбачають формування мережі дошкільних і шкільних закладів з урахуванням потреб населення щодо мови навчання, забезпечення навчальних закладів науково-методичною й художньою літературою згідно з мовними потребами педагогів та учнів, реалізацію культурних обмінів у рамках співробітництва із суб'єктами Російської Федерації, пропаганду досягнень російської культури [8].

У червні 2008 р. у рамках реалізації Програми розвитку російської мови в Харківській області на 2007–2012 рр. відбулася Міжнародна науково-практична конференція “Харків – столиця російської культури в Україні”. Метою конференції стало вирішення питання оцінки розвитку етнокультурної сфери України та розробки заходів забезпечення миру й злагоди в суспільстві на основі європейських правових норм. Учасники конференції (представники наукової та культурної громадськості Росії і України) визнали існування певних проблем і порушення культурно-мовних потреб росіян і російськомовних харків'ян, зауважили що “перекоси” в національному питанні дуже небезпечні для збереження міжнаціонального миру, злагоди в суспільстві. У резолюції конференції було зазначено, що обов'язковою умовою безконфліктного розвитку громадсько-політичної ситуації в Україні є виконання всіх законодавчих актів, спрямованих на захист прав національних меншин [9].

Уже традицією стало проведення в Харкові тижнів російської мови та культури. Рішення про проведення Тижня російської мови та культури в 2008 р. було прийнято 22 жовтня 2008 р. на сесії Харківської обласної ради з ініціативи фракції Партії регіонів, у рамках реалізації Програми розвитку та використання російської мови в Харківській області на 2007–2012 рр. Організаторами заходу виступили Харківська обласна рада, Харківська облдержадміністрація, Харківське відділення Союзу письменників Росії, Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, Національний технічний університет “ХПІ”, Харківський гуманітарний університет “Народна українська академія”, Харківський обласний науково-методичний інститут безперервної освіти.

Офіційне відкриття Тижня відбулося 17 грудня 2008 р. у Малому залі Харківського академічного театру опери та балету. На церемонії відкриття народний депутат від Партії регіонів Д.Шенцев акцентував увагу на скороченні сфер використання російської мови в українському суспільстві (забороні мовлення російських телеканалів, перехід усіх навчальних закладів на українську мову навчання, дублювання українською мовою іноземних фільмів в українському прокаті).

На необхідність підтримки розвитку російської мови звернули увагу у виступах заступник голови Білгородської обласної думи О.Скляров, консул Російської федерації В.Філіп. На церемонії відкриття були нагороджені переможці конкурсу з російської мови, культури, історії серед учнів 10–11 класів, у якому взяло участь понад 40 школярів області. Учні отримали грошові премії та дипломи Консульства Російської Федерації в Харкові. У рамках Тижня російської мови в місті та області були проведені семінари, конференції й круглі столи. Зокрема, відбулося засідання міждепутатської робочої групи Харківської обласної ради та Білгородської обласної думи. У Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна пройшла Міжнародна науково-практична конференція “Літературний простір – шлях до миру, єдності, співробітництва між слов'янськими народами” і круглий стіл “Роль літератури, мистецтва та гуманітарних наук у формуванні загальнослов'янських цінностей”, а в Національному техніч-

ному університеті “ХП” відбулася міжнародна науково-практична конференція “Переяславська Рада, її історичне значення та роль у формуванні Східнослов’янської цивілізації” [14].

До проведення російського тижня насамперед були залучені політики, державні службовці, науковці, студентство. На високому рівні заходи тижня були висвітлені в засобах масової інформації. Організатори висловлювали сподівання, що проведення “російських тижнів” буде в майбутньому проводитися не тільки на регіональному рівні, а і в масштабі всієї України, і все більше представників громадськості буде залучено до вирішення поставлених питань.

Тиждень російської мови і культури в 2009 р. (9–11 грудня) у Харкові був приурочений до 355-ї річниці Переяславської Ради. У рамках програми було проведено регіональний форум “Русский язык вне России как родной”, конференції, присвячені розвитку російської мови в Україні та гармонізації міжетнічних відносин у багатонаціональному суспільстві. Під час роботи конференцій було оголошено результати соціологічних досліджень, що проводилися напередодні в рамках програми Харківської обласної ради з розвитку російської мови і культури. Так, у регіоні спілкуються російською мовою вдома 76,7% студентів вищих навчальних закладів і 82,3% школярів; із друзями – 86,9% та 91,7%; читають краще російською мовою – 61,4% і 66,2%; краще володіють російською мовою – 74,4% і 83,1% відповідно. 53,3% школярів та 56,4% студентів заявили про бажання отримувати вищу освіту російською мовою. Учасники конференції в заключній резолюції засудили порушення органами державної влади норм Конституції України, які, на їх думку, мали місце в Україні у сфері освіти національних меншин [14].

Окрім заходів регіональної Програми розвитку російської мови в Харківській області на 2007–2012 рр., значно сприяють розвитку мови і культури заходи, що здійснюються рядом громадських об’єднань Російської Федерації. Наприклад, російський фонд “Русский мир”, метою діяльності якого є піднесення статусу російської мови і культури за кордоном, виступив ініціатором відкриття в Харкові Російського центру (17 червня 2009 р.) на базі наукової бібліотеки Народної української академії [3].

Співробітники російських центрів заявляють про таку мету своєї діяльності, як сприяння розвитку російської громади (“русского мира”) – спільноти людей різних національностей і релігій (громадян Росії, співвітчизників за кордоном, представників еміграції, іноземних громадян, які виявляють щире зацікавлення Росією) на принципах відкритості, публічності й толерантності.

Насамперед, російські центри за кордоном є ресурсними центрами навчально-методичної та наукової інформації, а також творчим і комунікативним майданчиком для організації наукових конференцій, семінарів, дискусій, круглих столів, проведення творчих заходів.

У бібліотеці представлені новітні видання провідних російських видавництв: художня література, навчальна і методична література з історії, філософії, психології, економіки, культурології, права, словники, енциклопедії, література для дітей. Поряд із традиційними друкованими виданнями в бібліотеці представлені й аудіокниги. Значний обсяг матеріалу зорієнтований на викладачів російської мови та літератури: навчальні програми з російської мови для різних рівнів володіння мовою, програми для самостійного навчання. У центрах представлена колекція сучасних російських фільмів і класика радянського кінематографа. Відвідувачам центру надається безкоштовний доступ до електронних баз російських ЗМІ, текстів енциклопедій, словників та довідників.

Значну роль у житті міста відіграють російські національні товариства: “Русское содружество”, Харківське товариство викладачів російської мови і літератури, Російське національно-культурне товариство (на чолі з М.Годуновим) та інші. Так, наприклад, ці товариства у квітні – травні 2008 р. провели IV олімпіаду з російської мови та

літератури (взяло участь 126 учнів 7–11 класів харківських шкіл). У травні 2009 р. було організовано IX Міжнародний дитячий фестиваль – конкурс класичної та сучасної музики “Ландыш”, присвячений Дню перемоги. У конкурсі взяло участь 350 учасників із 33 міст України, Росії, Білорусі, Молдови [2].

Особливо сприяє збереженню російської культури в Харківській області Українська православна церква Московського патріархату. 27 травня 1992 р. у Харкові відбувся Архієрейський Собор Української православної церкви Московського патріархату, на якому було обрано нового митрополита Київського і всієї України Володимира (Сабодана) [15, с.29]. Рішення Собору в Харкові призвели до протистояння в Україні між віруючими – прихильниками двох митрополій, захоплення церков, храмів. 2006 року у Харкові діяло 15 общин Київського патріархату, які обслуговувало 7 священників. Служби відбувалися в трьох храмах: Святого Іоана Богослова (вул. Котлова, 105-а), ікони Божої Матері (вул. Немишлянська, 70-а), Введенському храмі (місто Мерефа Харківської області).

Таким чином, у Харкові зберігаються стійкі позиції російської мови і культури й високий рівень українсько-російської толерантності, чому сприяє врівноважена позиція тих місцевих органів самоврядування, які в мовній політиці керуються реаліями розвитку регіону. Харків'яни виступають за рівноправний розвиток російської та української мов, культур, тому в місті відбувається процес формування таких нових реалій розвитку суспільства, як, наприклад, діалоговий білінгвізм (уживання співрозмовниками і російської, і української мов). Гармонійний розвиток двох культур є регіональною особливістю історичного розвитку Харківщини. У подальшому дослідникам слід звернути увагу на вивчення питання розвитку діалогу двох культур, формування толерантності в регіоні, проаналізувати регіональну етнонаціональну політику.

1. Алексеев В. Язык и общество: старые проблемы, новые подходы / В. Алексеев // Информационно-аналитический бюллетень Института стран СНГ. – 2007. – № 172. – С. 73–75.
2. В Харькове состоится IX Международный детский фестиваль “Ландыш-2009” [Электронный ресурс] // Интернет-портал “Харьков.proUA.com”. – Режим доступа : <http://kharkiv.proua.com/>.
3. Кузнецов Н. Директор Русского центра в Харькове. Это только начало! [Электронный ресурс] / Н. Кузнецов // Городской дозор. – 2009. – 18 июн.
4. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л. І. Лойко. – К. : Фоліант, 2005. – 634 с.
5. Обеспечить законодательное решение // Информационно-аналитический бюллетень Института стран СНГ. – 2006. – № 147. – С. 44.
6. Про кількість та склад населення Харківської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/kharkiv/>.
7. Про реалізацію конституційних гарантій на вільне використання російської мови в Харківській області та сприяння виконанню зобов'язань України щодо реалізації норм Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Рішення Харківської обласної ради від 3 червня 2006 року № 10 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської обласної ради. – Режим доступу : http://www.Ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=781&base=77.
8. Програма розвитку і використання російської мови в Харківській області на 2007–2012 роки [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Харківської обласної ради.
9. Прошла конференция “Харьков – столица русской культуры в Украине” // Информационно-аналитический бюллетень Института стран СНГ. – 2008. – № 194. – С. 41.
10. Ржевский В. На Украине началась акция за придание русскому статусу второго государственного / В. Ржевский // Информационно-аналитический бюллетень Института стран СНГ. – 2005. – № 125. – С. 52.
11. Романова Л. Харьковский визит российского президента так и не решил газовую проблему [Электронный ресурс] / Л. Романова // Информационно-аналитический бюллетень Института стран СНГ. – 2001. – № 42. – Режим доступа : <http://www.zatulin.ru/institute/sbornik/042/01.shtml>.
12. У Харкові російська мова тепер теж двічі регіональна [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2006. – 3 черв.
13. У Харкові теж хочуть випробувати гнів Ющенка [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2006. – 29 квіт. – Режим доступу : <http://pravda.com.ua/news/2006/4/29/41411.htm>.

14. Участники “Недели русского языка” в Харькове заявили об этноциде на Украине [Электронная версия] // Официальный сайт общественного объединения “За культурно-языковое равновесие”.
15. Фролов К. Замалчиваемая дата – десятилетие Харьковского Собора Украинской Православной Церкви Московского Патриархата / К. Фролов // Информационно-аналитический бюллетень Института стран СНГ. – 2002. – № 53. – С. 29.

Статья посвящена изучению вопроса положения россиян и развития русского языка и культуры в Харькове в начале 2000-х гг. Рассмотрена региональная Программа развития русского языка и культуры, особенности ее реализации в городе. Сделан вывод о стойких позициях русского языка и культуры в регионе и поддержке местной властью их развития.

Ключевые слова: Русское движение, национальное меньшинство, россияне, национальное общество.

The article deals with the investigation of Russian national societies activity in Kharkiv in 2000th. The variety of Russian national societies and the features of their activity are researched. The author concluded that the absence of Russian organizations leaders consolidation was the main reason of their low influence on development of the public life in the region.

Key words: Russian movement, national minority, Russians, national organization.

УДК 94 (477): 342.33
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Сергій Адамович

ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА В УКРАЇНІ ЗА ПЕРЕРОЗПОДІЛ ПОВНОВАЖЕНЬ МІЖ ГІЛКАМИ ВЛАДИ В 1999–2004 рр.

У статті проаналізовано боротьбу еліт за перерозподіл владних повноважень між Президентом України і Верховною Радою України, а також суперництво регіональних еліт за більшу самоврядність областей. Автор стверджує, що проекти конституційних реформ у 1999–2004 рр. не передбачили нових державних структур, а були ресурсом для боротьби за владу.

Ключові слова: влада, двопалатний парламент, конституція, регіональні еліти, законопроект, адміністративно-територіальна реформа, референдум, опозиція.

Становлення незалежної України супроводжувалося боротьбою за розподіл владних повноважень між виконавчою й законодавчою владою, свої права відстоювали місцеві громади та регіональні політичні представництва. Визнання й гарантування місцевого самоврядування в нормах Конституції 1996 р. не вирішило остаточно питання розподілу функцій між державними органами влади й представництвами інтересів місцевих громад, а також не створило фінансову базу під місцеве самоврядування.

Спроби неупередженого об’єктивного аналізу процесів боротьби за владні повноваження між гілками влади та територіальними представництвами в умовах становлення незалежної України в українській науковій думці здійснили В.Авсеєвич, О.Андрощук, В.Кампо, С.Кульчицький, В.Литвин, М.Михальченко, А.Полешко, С.Телешун, М.Томенко.

Попри окремі спроби наукового дослідження становлення владних інститутів в Україні, в історіографії ще не проведено детального аналізу причин і наслідків боротьби за владні повноваження в період 1999–2004 рр. У зв’язку із цим автор ставить завдання проаналізувати в статті боротьбу за перерозподіл владних повноважень в Україні в контексті президентських виборів 1999 і 2004 рр. та вимог регіональних політичних еліт надати більші повноваження місцевому й регіональному самоврядуванню.

Прийняття в 1996 р. Конституції України остаточно визначило унітарний статус Української державності, і подальші пропозиції щодо вдосконалення Основного Закону у сфері державного устрою та адміністративно-територіального поділу країни значною

мірою стосувалися тільки введення двопалатного парламенту та надання реальних повноважень місцевому самоврядуванню. Контент-аналіз преси засвідчив, що після прийняття Конституції України питання територіальної організації в ЗМІ майже не обговорювалися [12, с.466].

Натомість переважна більшість представників влади й опозиції вважала, що систему влади необхідно змінювати. Про це свідчили соціологічні опитування й науково-практичні конференції, дискусії в законодавчій і виконавчій владі.

В умовах наближення президентських виборів 1999 р. Л.Кучма вирішив скористатися суспільними настроями заради збільшення власних повноважень і врахування амбіцій регіональних еліт. 19 березня 1999 р. він, виступаючи в палаці “Україна” з програмною промовою “Україна 2010” на загальнонаціональному форумі єднання демократичних сил, ініціював перетворення Верховної Ради України на двопалатний парламент і введення справжньої регіональної політики. Висловлювалися думки, що треба зменшити депутатський корпус принаймні на третину, створити вищу палату, змінити обласний адміністративний поділ і замінити його більшими одиницями (землями, краями чи регіонами) [4, с.8].

На президентських виборах 1999 р. Л.Кучма виступив за гармонізацію відносин держави з територіальними громадами через “децентралізацію повноважень центру до регіонів, у центральних органах влади залишаються лише стратегічно важливі напрями життєдіяльності держави – безпека, оборона, енергетика, транспорт, зв’язок, екологія, міждержавні відносини, решта питань вирішується безпосередньо на місцях”. Президент виступив за впровадження нового принципу формування бюджету – не “згори донизу”, а “знизу догори”, надання місцевим органам влади права законодавчої ініціативи, яка б мала не лише суто рекомендаційний характер, а права самостійного формування бюджетної політики [23, с.13]. Відзначимо, що плани передання законодавчих функцій місцевим органам влади наближали б державний устрій до федеративного.

Президент також виступав за утвердження муніципальної власності: передачу основних фондів міст у муніципальну власність – територій, будівель, інших об’єктів господарської діяльності, що не входили до стратегічної державної інфраструктури [23, с.13]. Акцентування Л.Кучмою на необхідності вироблення регіональної політики могло відбутися також унаслідок тиску з боку регіональних еліт, що домагалися більших повноважень. Аналітики вважали, що ідея регіонів дозволяла Л.Кучмі, з одного боку, зберегти жорстко директивну, монополізовану економіку й політичну систему, а з другого – створити ілюзію множинності й конкурентності влади [3, с.4].

Утворена в липні 1999 р. Спілка лідерів місцевих регіональних влад України мала стати “механізмом для розробки і реалізації нової регіональної політики і діалогу з усіма значущими політичними силами і гілками влади в державі” [21, с.12]. Напередодні президентських виборів 1999 р. Спілка виступила зі зверненням, у якому ініціювала всеукраїнський референдум, що мав легітимувати створення верхньої палати парламенту й представників регіонів і місцевого самоврядування та формування постійної депутатської більшості [14, с.12].

Решта претендентів на найвищу посаду країни (Н.Вітренко, М.Грабар, Ю.Костенко, В.Кононов, Є.Марчук, О.Мороз, В.Олійник, В.Онопенко, О.Ржавський, О.Ткаченко) відстоювали необхідність збереження унітарності України із широкими повноваженнями регіонів. Лише програма лідера Слов’янської партії О.Базилука пропонувала “розумний федералізм” [1, с.196].

Незадовго до першого туру президентських виборів 1999 р. у телепередачі “Епіцентр” 17 жовтня Л.Кучма знову заявив, що Україні потрібен двопалатний парламент. Одним із перших на цю заяву відреагував народний депутат Б.Беспалий. “Те, що двопалатність – відволікаючий маневр, зрозуміло, але не тільки відволікаючий! Кучмі потрібен парламент не стільки двопалатний, скільки кишеньковий...” [8, с.74].

Відзначимо, що процес унесення змін до Основного Закону України започаткували опозиційні до Президента народні депутати України, які, використовуючи своє право законодавчої ініціативи, 1 липня 1999 р. подали до Верховної Ради України законопроект про внесення змін до Конституції України, який позбавляв Президента частини повноважень [19, с.99]. Як згадує тодішній голова Верховної Ради України О.Мороз, відразу після виборів 1999 р. також був підготовлений ним “проект змін до Конституції, що передбачав перерозподіл влади між президентом, парламентом і урядом, та її переміщення більшою мірою “вниз”, під контроль громад” [13, с.8].

Після президентських виборів 1999 р. певні політичні сили та регіональні еліти виступили з пропозиціями щодо перерозподілу повноважень між центром і регіонами у фінансовій, економічній і політичній сферах на користь регіонів. Ідеться, насамперед, про Спільку лідерів місцевих регіональних влад, яка свої пропозиції виклала в проекті Концепції державної регіональної політики України. Згодом проекти концепції підготували Фонд підтримки місцевого самоврядування України та Комісія з питань підготовки концепції, створена Президентом України [9, с.158].

З 1999 р. до 2001 р., крім Л.Кравчука, за проведення реформи відповідали віцепрем'єр-міністр С.Тігіпко, перший віцепрем'єр-міністр Ю.Єхануров, глави адміністрації Президента Є.Кушнарьов, М.Білоблицький, знову Ю.Єхануров, В.Литвин. У жовтні 1999 р. прем'єр-міністр України В.Пустовойтенко навіть узяв на себе сміливість заявити, що адміністративно-територіальна реформа буде проведена до 20 листопада 1999 року [2, с.10].

У січні 2000 р. Президент продовжив утілення своїх ініціатив щодо реформування органів влади й призначив своїм указом усенародний референдум за народною ініціативою, який був проведений 16 квітня 2000 р. У пункті 2/5 бюлетеня значилося: “Чи підтримуєте Ви необхідність двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації, та внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства?” [4, с.9]. Президент пропонував зменшити кількість депутатів Верховної Ради України з 450 до 300. Нижча палата мала називатися Державні збори, куди депутати обиралися б за партійною системою на пропорційній основі. Вищу палату називали б Радою регіонів, що складалася б з 83 послів із 27 територіальних одиниць – 24 областей, Кримської автономії, округів Київ та Севастополь. Тобто до Ради регіонів уходило б по 3 депутати з кожного регіону та колишній президент Л.Кравчук [4, с.9].

На референдумі також з'ясовувалися позиції громадян щодо доповнення Конституції України положеннями про дострокове припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України в разі, якщо вона протягом одного місяця не зможе сформувати постійно діючу парламентську більшість або затвердити протягом трьох місяців Держбюджет, про вилучення з Конституції норми, що народні депутати України не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. За ці пропозиції громадяни України проголосували схвально: було подано залежно від пропозиції 81%, 68–69%, 91% голосів від тих, хто взяв участь у референдумі [19, с.99].

На думку дослідника В.Горбача, Л.Кучма був принциповим прихильником ідеї двопалатності, що виявлялося в систематичних спробах нав'язати суспільству й політичному класу України двопалатну парламентську систему без огляду на те, чи контролював Президент вищий законодавчий орган держави, чи ні [5, с.15]. Він розглядав бікамералізм як інструмент обмеження й стримування парламенту загалом та опозиції зокрема. З іншого боку, пропозиція створити верхню палату як інститут представництва інтересів регіонів зовні виглядала як форма компромісу з регіональними елітами й була принадою для них, особливо для депутатів-мажоритарників [24, с.14].

Виходячи з потреби внесення комплексних змін до Конституції України, Президент 29 травня 2000 р. видав указ, яким передбачав створення конституційної комісії з розробки пакета відповідних змін до Основного Закону України. Конституційна комісія мала визначитись із принципами та порядком формування двопалатного парламенту, оптимальним визначенням поняття “постійно діюча парламентська більшість”, із переглядом змісту депутатського імунітету, кількістю парламентаріїв та ін. [19, с.100].

Президент України подав до Верховної Ради законопроект “Про внесення змін у Конституцію України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою”. Водночас частина народних депутатів розробила альтернативний законопроект “Про зміни до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму 16. 04. 2000 року” [19, с.99].

До середини 2002 р. пропрезидентські сили за інерцією продовжували говорити про внесення змін до Конституції за результатами всеукраїнського референдуму 2000 р., тоді як опозиція заявляла про необхідність обмеження влади Президента та перерозподіл владних повноважень на користь парламенту, який передбачав перехід до парламентсько-президентської форми правління [8, с.295].

Однак Президент України у зверненні до українського народу 24 серпня 2002 р. запропонував прискорити процес внесення змін до Конституції України. 6 березня 2003 р. він подав і зареєстрував у Верховній Раді України проект Закону “Про внесення змін у Конституцію України” з винесенням його на всенародне обговорення в березні–травні 2003 р. [19, с.106]. А в телезверненні Президент сказав: “Час для спільної роботи було втрачено. Водночас ризикувати майбутнім політичної реформи, майбутнім країни я – як Президент – не хочу і не буду. Саме тому я вирішив вивести обговорення реформи з кола протистояння полярних політичних сил. Якщо політики не можуть домовитися, арбітром має стати весь народ...” [10, с.8–9]. Це стало несподіваним поворотом в історії з імплементації результатів референдуму 2000 р., оскільки Президент виступив за перехід до іншої системи – парламентсько-президентської республіки [8, с.113].

Згідно із законопроектом від 6 березня 2003 р. передбачалося, що Верховна Рада України складатиметься з Палати регіонів та Державних зборів. Конституційний склад Державних зборів – триста народних депутатів, які мали б обиратися за законом на пропорційній основі. До Палати регіонів збиралися б по три представники від АРК, областей, міст Києва та Севастополя (81 особа).

За Палатою регіонів передбачалися основні контрольні функції парламенту, зокрема контроль за виконанням Держбюджету й діяльністю Кабінету Міністрів, а також право накладати вето на закони, прийняті Державними зборами; кадрові функції, а саме: призначення всіх посадових осіб від парламенту, за винятком членів уряду [6, с.13–14]. Палата регіонів могла також достроково припинити повноваження Верховної Ради АРК за наявності порушень Конституції України або законів України й призначити чергові вибори до органів місцевого самоврядування. Натомість Державні збори мали приймати закони, затверджувати загальнодержавні програми, призначати за поданням Президента України Прем’єр-міністра України й інших членів Кабінету міністрів України, а також призначати вибори Президента України [16, с.15–17].

До повноважень Верховної Ради України, здійснюваних на спільних засіданнях її палат, належало: внесення змін до Конституції; визначення засад внутрішньої й зовнішньої політики; прийняття законів про державний бюджет України, про регламент Верховної Ради України, про державні символи; затвердження законом переліку об’єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; Конституції АРК; розгляд міжнародних питань включно з оголошенням за поданням Президента України стану війни та укладення миру; призначення всеукраїнського референдуму; схвалення програми діяльності Кабінету міністрів України; затвердження указу Президента про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні, про загальну чи часткову мобілі-

зацію, оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації; усунення Президента України з поста в порядку імпічменту [16, с.14–15].

Президент, згідно з проектом, міг достроково припинити повноваження Державних зборів, якщо протягом одного місяця не сформовано постійно діючу парламентську більшість, протягом 60 днів після відставки уряду не сформовано персональний склад Кабінету міністрів, який призначається Державними зборами, або якщо до 1 грудня не затверджено Держбюджет на наступний календарний рік. Водночас Президент не міг розпустити Палату регіонів [6, с.14]. Розгляд законів ще в Палаті регіонів значно продовжував й ускладнював законодавчий процес. Проте це необов'язково привело б до покращення якості законодавчої роботи [24, с.19].

Президент Л.Кучма пропонував пропорційну виборчу систему, але тільки для нижньої палати парламенту. Що ж до виборів Палати регіонів, то Президент узагалі замовчував питання виборчої системи. В.Горбач припускає, що коли Президент говорив про трьох представників від кожного регіону, він мав на увазі голову облдержадміністрації, якого він призначав, голову обласної ради, якого обирав місцевий “адмінресурс”, та місцевого голову обласного центру, на вибори якого теж вирішальний вплив мав політичний режим [6, с.14].

Ретельний аналіз президентського законопроекту показував, що запропонований у ньому розподіл повноважень між нижньою палатою й Палатою регіонів фактично зводив нанівець законодавчу й політичну роль нижньої палати, ставив її в залежність від поведінки колег-регіоналів [24, с.12].

19 червня 2003 р. Президент України представив парламенту оновлений законопроект “Про внесення змін до Конституції України”. Разом із цим частина народних депутатів України, опозиційних до президентської влади, підготувала альтернативний законопроект [19, с.101]. Обидва законопроекти ставили за мету змінити існуючу в Україні модель державного правління, здійснивши перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки.

Порівняння пропозицій президентського й парламентського законопроектів про внесення змін, що стосувалися аспектів територіального устрою України і місцевого самоврядування, свідчило, що в парламентському законопроекті їм було приділено більше уваги. У ньому уточнювалося визначення “місцевого самоврядування”, сформульовано поняття “громада”, передбачено установити законом розмежування повноважень між державою та місцевим самоврядуванням, підстави й порядок взаємного делегування повноважень тощо [19, с.101].

У свою чергу, регіональні еліти намагалися використати всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 р. для розширення своїх прав як у регіонах, так і в центрі. Після заяви Спілки лідерів місцевих регіональних влад України “Про позицію щодо конституційного процесу в Україні” стало очевидним, що певні регіональні еліти хочуть перейти від системи державного управління регіонами до регіонального управління державою [9, с.159].

Існувало два протилежні варіанти вирішення даного питання, запропоновані регіоналістами й парламентаристами або прихильниками чинної конституційної моделі державного устрою. Ідея регіоналізації верховної влади, але “за умови збереження її унітарного характеру” (створення верхньої палати парламенту, посилення ради регіонів при Президентові України тощо), базувалася на гіпотезі, що центр нібито не здатний ефективно керувати регіонами й тому має передати їм частину повноважень [22, с.13].

Зі свого боку парламентаристи перспективи розвитку взаємовідносин центру й регіонів убачали на шляху демократизації регіонів (“регіони демократичної держави”). Причини суперечностей у взаємовідносинах центру та регіонів вони пояснювали бюрократизмом, корупцією, безвідповідальністю, непотизмом регіональних органів влади.

На їхню думку, спочатку повинні були змінюватися не відносини центру й регіонів, а самі органи влади регіонів [9, с.160].

Пошук можливої концепції майбутніх змін здійснювала створена у 2000 р. відповідно до указу Президента України комісія з питань адміністративно-територіального устрою під керівництвом глави Адміністрації Президента В.Литвина. Президент поставив завдання: підготувати пропозиції для приведення у відповідність до Конституції України мережі сіл і селищ міського типу, а також системи рад у населених пунктах. Члени комісії також були зобов'язані вивчити можливості укрупнення сільських територіальних громад, організувати вивчення іноземного досвіду у формуванні системи адміністративно-територіального устрою й вирішення проблем у цій сфері, а також провести експертизу проектів нормативних актів, що стосувалися питань адміністративно-територіального устрою. Але держава прагнула реформувати управління лише на певних територіях – на рівні сільських громад, у крайньому разі – районних центрів, не зачіпаючи самоврядування на обласному рівні [15].

Однак аналіз Концепції державної регіональної політики, затвердженої Указом Президента України від 25 травня 2001 р., і проекту Концепції державної регіональної політики України, затвердженого II Всеукраїнським з'їздом Спілки лідерів місцевих та регіональних влад України 9 вересня 2000 р., свідчить, що в авторів цих документів було прямо протилежне бачення територіальної організації влади. Перші вибудовували регіональну політику на засадах незмінності конституційних засад організації влади на місцях у напрямі підвищення ролі та відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за вирішення покладених на них функцій. Спілка ж пропонувала кардинальну модернізацію існуючої моделі організації публічної влади, що потребувало внесення змін до Конституції та законів України. Реформування системи територіальної організації влади передбачало суттєве підвищення ролі місцевого самоврядування, яке мало перебрати на себе функції місцевих державних адміністрацій [11, с.304–305].

У 2002 р. Кабінет Міністрів України розглянув проект Концепції удосконалення адміністративно-територіального устрою України, який передбачав законодавче врегулювання правового статусу адміністративно-територіальних одиниць, порядку вирішення питань у сфері адміністративно-територіального устрою, приведення мережі селищ міського типу та селищ відповідно до Конституції України, визначення меж адміністративно-територіальних одиниць, винесення їх у натуру, вирішення питань з розташування на території міст інших міст, а також сіл, селищ як окремих адміністративно-територіальних одиниць (станом на 2002 р. понад 50 міст мали населення менше 10 тис. чол., тобто нижче загальновизнаного критерію, а близько 20 міст – узагалі до 2,5 тис. чол. Натомість Велика Ялта включала в себе 30 селищ міського типу. Зі 167 міст загальнодержавного й обласного значення 83 мали у своєму складі інші населені пункти, із 280 міст районного значення до 109 входили 218 селищ міського типу та 91 селище) [20, с.8–10].

Цей проект передбачав продовження широкого обговорення Концепції та заходів, спрямованих на її реалізацію, аж до 2010 р. Разом із тим уряд, розробивши зазначену вище Концепцію, демонстрував своє небажання обговорювати варіант перерозподілу регіонів базового рівня.

У складі апарату Кабінету Міністрів України у 2003 р. діяв відповідний структурний підрозділ. Главою держави було запроваджено посаду уповноваженого Президента України з питань адміністративної реформи. Але така розпорошена діяльність не була ефективною [7, с.7].

Уряд В.Януковича у 2003–2004 рр. також розробляв Державну стратегію регіонального розвитку до 2011 р. як складову Стратегії економічного й соціального розвитку держави [18, с.В2]. Це було пов'язано з тим, що по регіонах України були неви-

правдані відмінності в темпах росту промисловості, сільського господарства й будівництва.

Одночасно політичні сили прагнули використати майбутні конституційні зміни у власних інтересах. У межах ініційованої політреформи проти спроб запровадити виборність голів облдержадміністрацій серед парламентських партій виступив тільки політичний Блок Ю.Тимошенко. Блок “За єдину Україну”, “Наша Україна”, Комуністична партія України та Соціалістична партія України були категорично “за”, СДПУ(о) також “за”, але з вимогою відкласти це питання. Проте така одноставність пояснювалася схильністю лідерів партій розглядати обласне керівництво передусім як інструмент адміністративного ресурсу на майбутніх президентських виборах [17, с.3].

У підсумку плановані конституційні зміни були використані політичними силами, щоб досягнути компромісу під час Помаранчевої революції в листопаді–грудні 2004 р. Проте зміни в Конституції України, які були проведені в результаті політреформи в грудні 2004 р., не створили принципово нових інститутів місцевої та центральної системи управління, а лише перерозподілили владу на користь парламентсько-президентської республіки. Пропозиції парламентського законопроекту, що стосувалися місцевого самоврядування, у Законі України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. узагалі не були враховані.

Політреформа 2004 р. ініціювала протистояння між гілками влади, яке в підсумку привело до розуміння політичною елітою України необхідності прийняття нової Конституції чи редагування чинної. У свою чергу проведення адміністративно-територіальної реформи зіштовхувалося з відсутністю політичної волі у вищого керівництва країни, нестачею необхідних коштів, опором регіональних еліт, які боялися втратити владу, та побоюваннями націонал-демократів, що територіально-адміністративна реформа надасть ширші можливості для сепарування й автономізації окремих регіонів країни. Перспективи подальших досліджень політичної історії незалежної України вбачаємо в детальному вивченні всіх чинників, що мали вплив на становлення владних органів України та формування єдиної нації.

1. Андрощук О. Конструювання територіального устрою України: від проектів до спроб реалізації (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / О. Андрощук // Регіональна історія України : зб. наук. ст. Вип. 1. – 2007. – С. 187–202.
2. Балан С. Федерация: конец Украины или фундамент ее стабильности? / С. Балан // Ракурс-плюс. – 2006. – 24 мая. – С. 10.
3. Бахтеев Б. Удельные княжества кланов – удобные “субъекты демократии” / Б. Бахтеев // Вечерние Вести. – 2001. – 5 декабря. – С. 4.
4. Бей О. Регіоналізм як єдність у різноманітності. До питання деволюції владних структур України / О. Бей // Політика і час. – 2003. – № 5. – С. 7–14.
5. Горбач В. Парламентський бікамералізм та українська політична реальність / В. Горбач // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – № 2. – С. 15–20.
6. Горбач В. Політична реформа, яка потрібна Україні, й політична система, яка потрібна Президенту / В. Горбач // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – №1. – С. 9–19.
7. Дьомін О. Роль адміністративної реформи у державотворенні на сучасному етапі / О. Дьомін // Право України. – 2003. – № 5. – С. 3–7.
8. Еволюція влади [літопис новіт. історії України, 1991–2007 рр.] / А. Горлов, В. Королюк, С. Лавренюк, Ю. Шевчук. – К. : Київська правда, 2008. – 552 с.
9. Кампо В. Взаємовідносини центру і регіонів у світлі концепції демократизації регіональної влади в Україні / В. Кампо // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук : матеріали “круглого столу”, Київ, 13 квіт. 2001 р. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : В-во УАДУ, 2001. – С. 157–162.
10. Королюк В. Політреформи над президентським кріслом / В. Королюк // Голос України. – 2007. – 2 жовтня. – С. 8–9.
11. Малиновський В. Я. Трансформація територіальної організації влади України в контексті світового досвіду / В. Я. Малиновський // Розвиток демократії і демократична освіта : зб. матеріалів ІV міжнар. наук. конф., 28–30 верес. 2006 р. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 303–310.

12. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : Відродження, 2004. – 488 с.
13. Мороз О. О. Інтерв'ю для Вас / О. О. Мороз. – К., 2008. – 200 с.
14. Основний закон – не “власність” парламенту. Звернення лідерів місцевих та регіональних влад до народу України // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовтня – 5 листопада. – С. 12.
15. Павленко Ю. Адміністративно-територіальна реформа. Далі буде... / Ю. Павленко. – Режим доступу : <http://www.zn.kiev.ua/ie/print/46242/>.
16. Проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України”: На всенародне обговорення. – К. : Преса України, 2003. – 80 с.
17. Рахманін С. Любов по расчету / С. Рахманін // Зеркало недели. – 2003. – 1 февраля. – С. 3.
18. Романюк С. Формула регіонального добробуту / С. Романюк // Еженедельник “2000”. – 2003. – 27 июня – 3 июля. – С. В2.
19. Рудик П. А. Аналіз президентських та парламентських альтернативних законопроектів про внесення змін до Конституції України / П. А. Рудик // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки. – 2004. – Вип. 60–62. – С. 99–105.
20. Телешун С. Окремі аспекти реформування адміністративно-територіального устрою в контексті останніх урядових пропозицій / С. Телешун // Право України. – 2003. – № 1. – С. 8–11.
21. Тихонов В. Лідери готові до конструктивної співпраці / В. Тихонов // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовтня–5 листопада. – С. 12.
22. Толстоухов А. Яким бути устрою України у третьому тисячолітті / А. Толстоухов // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 29 жовтня–5 листопада. – С. 13.
23. Україна і світ сьогодні. – К., 1999. – 29 жовтня–5 листопада. – С. 13.
24. Фесенко В. Двопалатна Верховна Рада: суспільна потреба чи політична технологія / В. Фесенко // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – № 2. – С. 10–14.

В статтє проанализовано боротьбу еліт за перераспределение властных полномочий между Президентом Украины и Верховной Радой Украины, а также соперничество региональных элит с целью расширения самоуправления областей. Автор утверждает, что проекты конституционных реформ у 1999–2004 гг. не предусматривали новых государственных структур, а были ресурсом для борьбы за власть.

Ключевые слова: *власть, двухпалатный парламент, конституция, региональные элиты, законопроект, административно-территориальная реформа, референдум, оппозиция.*

The article analyses the struggle for redistribution of responsibilities between President and the Verkhovna Rada of Ukraine. The author argues that the 1999–2004 projects of constitutional reforms didn't include any new state structures. They were rather a source of struggle for power.

Key words: *power, two-chamber parliament, Constitution, regional elite, a bill, administrative-territorial reform, referendum, opposition.*

УДК 94 (470 + 477)
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Лілія Щербін

ПАРТІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЛУЧИЦЬКОГО

Стаття присвячена висвітленню політичної діяльності відомого українського громадського діяча, історика Івана Васильовича Лучицького як представника Конституційно-демократичної партії Росії. Автор з'ясовує позицію І.В.Лучицького щодо українського питання, його діяльність у Державній Думі Росії, висвітлює його виступи на захист української мови.

Ключові слова: І.В.Лучицький, Конституційно-демократична партія Росії, українське питання, українські ліберали.

Біографістика як один із напрямів історичних досліджень набуває все більшого поширення в Україні. Час знеособленої історії минув. Кожна епоха має своїх героїв, персонажів, діяльність яких складає мозаїку історичного процесу.

Серед відомих постатей історії України початку ХХ століття особливе місце належить громадсько-політичному діячеві, історичу Івану Васильовичу Лучицькому (1854–1918 рр.).

Актуальність дослідження зумовлюється потребою висвітлення маловідомого аспекту громадсько-політичної діяльності І.Лучицького, з'ясування його позиції як кадета щодо українського питання.

В історіографії висвітлюється його наукова та громадська діяльність [13; 17]. Аспекти політичної діяльності І.Лучицького з'ясовано в дослідженні Н.Логунової [14] та у фундаментальному виданні “Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века” під егідою Російської політичної енциклопедії (керівник проекту – професор В.В.Шелохаєв) [15].

Метою нашої статті є дослідження політичної діяльності Івана Васильовича Лучицького (1854–1918 рр.) як члена Конституційно-демократичної партії Росії.

Іван Васильович Лучицький народився в Кам'янці-Подільському в родині викладача давніх мов духовної семінарії. Після домашньої освіти він вступив до третього класу Кам'янець-Подільської гімназії. 1862 р. І.Лучицький – студент історико-філологічного факультету Київського університету. 1866 р. закінчив університет і був залишений на два роки стипендіатом для підготовки до професорського звання. Він підготував монографії “Тугенотская аристократия и буржуазия на Юге Франции после Варфоломеевской ночи (до Булонского мира)” – приват-доцентська дисертація (1870), “Феодальная аристократия и кальвинисты на Юге Франции” – магістерська дисертація (1871). 1872 р. уперше поїхав у відрядження до Франції, яке тривало майже два роки. 1874 року його було обрано доцентом кафедри загальної історії Київського університету, 1877 р. І.Лучицький захистив у Петербурзькому університеті докторську дисертацію “Католическая лига и кальвинисты во Франции”. У 1903 р. науковець пішов у відставку з посади професора Київського університету. 1908 р. був обраний член-кореспондентом Академії наук Росії. Учнями І.Лучицького були Є.Тарле, Д.Петрушевський, В.Піскорський, В.Клячин, М.Василенко, В.М'якотин, М.Молчановський та ін. [17, с.170–171].

Із середини 70-х років розпочалась активна громадська, а з 1903 р. – політична діяльність І.Лучицького. Він був дійсним членом Історичного товариства Нестора-Літописця, діячем “Київської громади”, “Просвіти”, товариства сприяння початковій освіті, був гласним Золотоніського повітового та Полтавського губернського земств, Київської міської думи (уперше обраний у 1872 р.), де представляв ліберальну

опозицію [17, с.170]. З 1904 р. І.Луцицький став редактором газет “Киевские отклики” та “Свобода и право”.

Науковець брав участь у нараді земських діячів з аграрного питання 27–29 квітня 1905 р. у Москві. Він активно дискутував під час обговорення резолюції з аграрної проблеми. На думку І.Луцицького, покращення становища потребують не тільки селяни, але й міщани, чиншовики й козаки: “... Коли горить споруда, не можна гасити тільки її частину, залишаючи горіти решту, що лише збільшить пожежу” [11, с.172]. Особливу увагу у своєму виступі він приділив безземельним козакам, яких було багато в Чернігівській і Полтавській губерніях. Це зауваження було підтримано іншими делегатами й до резолюції з аграрного питання були внесені доповнення.

Також І.Луцицький брав участь у коаліційному з’їзді земських діячів 24–25 травня 1905 р., загальноросійському з’їзді міських діячів 15–16 червня 1905 р., з’їзді земських і міських діячів 6–8 липня 1905 р., з’їзді Союзу земців-конституціоналістів 9–10 липня 1905 р., з’їзді 6–13 листопада 1905 р. На засіданні 12 листопада 1905 р. під час обговорення можливості запровадження автономії в окраїнах імперії І.Луцицький “запропонував з’їзду висловитись на користь ліквідації всіх обмежень малоросійської мови; скасування це має відбутися негайно, бо без нього неможливо буде навіть вести передвиборчої агітації серед малоросійського населення” [11, с.499].

На I установчому з’їзді 12–18 жовтня 1905 р. у Москві І.Луцицький увійшов до Центрального комітету (ЦК) Конституційно-демократичної партії. З листопада 1905 р. він став головою Київського міського, а із січня 1906 р. – Київського обласного комітету Конституційно-демократичної партії. Київська обласна група кадетів, заснована 21 листопада 1905 р., була однією з найбільших в Україні [3, л.1; 2, арк.5; 1, арк.43–43 об.]. Діяльність цього обласного комітету поширювалася на три губернії: Київську, Волинську, Подільську. Станом на 14 лютого 1906 р. членами Конституційно-демократичної партії в Києві було 1 400 чоловік [3, л.7].

Під впливом І.Луцицького загальний схід хутора Каврайського Золотоніського повіту заявив про рішення приєднатися до Полтавської організації кадетів для покращення свого становища [15, с.326].

27 жовтня 1905 р. у Києві відбулося засідання Товариства письменності, у якому брали участь його голова В.Науменко й І.Луцицький як голова Київської обласної організації кадетів, член ЦК [12, с.32]. На цьому засіданні були прийняті постанови про клопотання щодо скасування обмеження малоросійської преси й щодо дозволу надходження книг, надрукованих українською мовою, до народних бібліотек-читалень, училищ, сільських і безкоштовних бібліотек-читалень [12, с.32]. Дослідниця А.Білоус вважає, що саме ці зусилля інтелігенції сприяли виходу восени 1905 р. нових правил про періодичні видання, що надавали можливість випускати газети й журнали українською мовою, а 26 квітня 1906 р. було скасовано обмеження на книги [12, с.33].

Під час роботи з’їздів партії та засідань ЦК його виступи стосувалися питань виборчого законодавства, організації роботи партії, аграрної проблеми. Зокрема, на II з’їзді партії (5–11 січня 1906 р.) під час обговорення аграрного питання І.Луцицький не погоджувався із використанням принципу націоналізації землі для Малоросії, населенню якої притаманна індивідуальна власність: “Соціалістичні теорії будуть такими далекими від малоросів, як вони були далекими для французьких селян” [15, с.327].

І.Луцицький розробив свій варіант організації місцевої автономії. Імперія мала складатись із 23 автономних областей, утворених відповідно до їх економічних, етнічних, національних умов. Українські губернії мали увійти до складу Південно-Західної (Західномалоросійської), Білоруської південної, Східномалоросійської, Новоросійської областей [15, с.326].

І.Луцицький був головою на другому засіданні з обласного питання в Одесі в травні 1906 р. У вступній промові він зробив історичний аналіз ідеї автономії, зазначив-

ши, що "... усі проекти конституції, які створювались у нас у минулі століття, починаючи з епохи Олександра І, ґрунтувались на федеративних засадах, сьогодні, якщо і не так яскраво виступає принцип федерації у чистому вигляді, то принцип автономії окремих частин Росії має велику кількість прихильників" [5, арк.1]. І.Лучицький указував, що "комітет Партії народної свободи недостатньо оцінює ідею автономії" [5, арк.1]. Через інші питання та поспіх на з'їздах партії залишили питання про обласну самостійність партії "затушованим", але це не завадить піднімати цю проблему знизу, з місць. Для налагодження зв'язку центру з місцевими комітетами головуючий запропонував обирати до складу Центрального комітету частину членів з обласних комітетів. Також І.Лучицький запропонував створити обласні комітети партії в Одесі й Харкові за прикладом Київського, який об'єднував Київську, Подільську, Волинську губернії, оскільки вони могли, "не створюючи сепаратизму, бути корисною противагою централістичній тенденції загальноросійського комітету партії" [5, арк.2].

1907 року І.Лучицький був обраний депутатом Третьої Державної Думи від Києва. Громадський діяч О.Лотоцький стверджував, що "Іван Лучицький був єдиним власне свідомим українцем-горожанином у третій Думі" [9, с.60]. О.Лотоцький характеризував його як людину великої громадської енергії, видатного вченого, який "мав дуже експансивну вдачу, що легко на все реагувала та легко ж до охолодження доходила. В Києві належав він до Старої громади і мав тут репутацію амбітної та еґоцентричної людини, з якою тяжко було діло мати. Не він володів словом, а слово володіло ним" [9, с.62].

1908 р. історик переїхав до Петербурга, де поряд із парламентською діяльністю викладав на Вищих жіночих курсах, у Психоневрологічному інституті й Петербурзькому університеті, на курсах П.Ф.Лесгафта.

У Думі І.Лучицький очолював бібліотечну комісію. Під час парламентської діяльності науковець захищав право українців на рідну мову в судочинстві та освіті. На засіданні Думи 4 грудня 1909 р. під час обговорення питання реформування місцевого судочинства І.Лучицький заявив, що "вийшов захищати одне: на цілому просторі півдня Росії є одна визначена національність – національність малоруська... ця національність, зовсім незалежна від великоруської, мала свій суд на своїй мові..." [10, стб.2969]. Він нагадував про історичні традиції судочинства в Малоросії, наполягав на тому, що "не знає іншого народу, який має більше права, ніж малороси" [10, стб.2970]. Запровадження місцевих мов у судочинстві, рівноправності народів історик уважав передумовою єдності справжньої Росії без примусу та свавілля.

У жовтні 1910 р. І.Лучицький під час обговорення статті законопроекту про початкову освіту виступив на захист українців. Його пропозицію надати право навчання українською мовою підтримав голова партії П.Мілюков, який висловив тезу про обов'язок держави оберігати права національностей [16, с.22]. Але результати голосування виявилися невтішними. Пропозицію українського кадета 171 голосом проти 132 було відхилено.

І.Лучицький обговорював ставлення Конституційно-демократичної партії до українського питання в Думі на спільних нарадах між представниками парламентської фракції та провінційних груп. На партійній конференції 14–15 листопада 1909 р. український кадет М.Василенко від імені обласного Київського комітету, позитивно оцінюючи діяльність і тактику фракції в Думі, звернув увагу на певні недоліки: недостатній зв'язок із національними групами й невизначене ставлення до їх потреб [4, л.7]. Неясність ставлення кадетів до національного питання, на його думку, могла стати каменем спотикання, посіяти зерна сумніву й недовіри серед поляків, українців, євреїв, які "складають три великі національні групи прихильників партії, і вплинути на результати майбутніх виборів" [4, л.10 об.].

Московський член ЦК М.Тесленко у відповідь заявив, що українське питання поряд з іншими національними питаннями не стоїть, оскільки “євреї й поляки обмежені в найважливіших громадянських правах, тоді як про українців цього не можна сказати” [4, л.12 об.]. Такий висновок був зроблений ним у зв’язку з тим, що українці начебто не висували ніяких вимог і практичних законопроектів, а їхні національні інтереси обмежувалися потребою рідної мови в школі та суді.

У відповідь І.Луцицький нагадав, що він двічі в Думі ставив питання про рівноправність мов і щоразу зустрічав вороже ставлення, хоча “вимога своєї мови для нашого краю є наша, стара, давня, історична вимога, і наші права на свою мову – наші законні права” [4, л.17 об.].

Неодноразово українці зверталися до депутата І.Луцицького з проханнями відстояти право народу на навчання рідною мовою [6–7]. Серед прохачів були люди з різним рівнем освіти – від селян до студентів, але з однаковим усвідомленням національної катастрофи через відсутність рідної школи, наявність заборон щодо використання української мови, спільним духом протесту проти ігнорування просвітніх потреб українців: “... Здобувши для свого народу освіту на рідній мові, Ви допомагаєте йому стати поруч з усіма культурними народами, допоможете нам вийти на просторий шлях просвіти і скинути з себе те ганебне становище, у якому ми зараз животіємо, розвіяти ту страшну темряву...” [7, арк.2].

Проте записи щоденника громадського діяча Є.Чикаленка свідчать про напружені стосунки представників української інтелігенції й кадетського депутата І.Луцицького. Провідні діячі національного руху критикували його за недостатньо рішучу позицію, непереконливі промови, зокрема газета “Рада” (орган ТУПу) публікувала сатиричні вірші про байдужість депутата, а він, у свою чергу, погрожував скласти свій мандат [8, с.129]. Є.Чикаленко у своєму щоденнику підкреслював, що І.Луцицького “треба було вічно підштурхувати”, називав його “ні до чого не здатним фанфароном” [8, с.238].

С.Русова вважала, що І.Луцицький “представляв поширений у Києві тип українця-федераліста, який щиро любив етнографічну Україну, але був вихований російською культурою й не мав віри в державні сили українського народу, тримався за російську державну систему, вважаючи федерацію й тісну єдність із Росією за найбільше щастя для України” [15, с.326].

Під час Лютневої революції І.Луцицький виїхав із Петербурга й вийшов з Конституційно-демократичної партії. З грудня 1917 р. він став одним із засновників Української Федеративно-Демократичної партії, яка відстоювала ідею перетворення Російської імперії у федерацію автономних країв.

Таким чином, вагомий вплив на громадсько-політичну діяльність відомого історика І.Луцицького мала його приналежність до Конституційно-демократичної партії Росії. Він був головою одного з найбільших і найвпливовіших місцевих комітетів на Україні – Київського, брав участь у конференціях та з’їздах партії. Важливим періодом партійної діяльності було обрання його депутатом від Києва до III Державної Думи Російської імперії (1907–1912 рр.). І.Луцицький брав участь у роботі багатьох думських комісій, виступав на захист свободи прав національностей, на захист української мови.

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 274, оп. 1, спр. 1424, 63 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1173, 5 арк.
3. Государственный архив Российской Федерации (дальше – ГАРФ), ф. 523, оп. 1, д. 216, 57 л.
4. ГАРФ, ф. 523, оп. 1, д. 9, 175 л.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки Вернадського (далі – ІР НБВ), ф. 66, № 228, 6 арк.
6. ІР НБВ, ф. 66, № 258, 2 арк.
7. ІР НБВ, ф. 66, № 259, 2 арк.
8. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) : у 2 т. / Є. Чикаленко. – К., 2004. – Т. 1. – 428 с.

9. Лотоцький О. Сторінки минулого : у 4 ч. Ч. 3 / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – 395 с.
10. Государственная Дума. Стенографический отчет. III Созыв. Сессия III. Ч. I. – С. Пб., 1910. – Стб. 1661–3795.
11. Либеральное движение в России. 1902–1905 гг. – М., 2001. – 648 с.
12. Білоус А. Українські кадети й національне питання / А. Білоус // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 32–35.
13. Гусев В. Иван Васильевич Лучицкий – ученый, педагог, громадсько-політичний діяч / В. Гусев, Л. Таран // Историчний журнал. – 2008. – № 6. – С. 94–100.
14. Логунова Н. А. Наукова та громадсько-політична діяльність І. В. Лучицького : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / Н. А. Логунова ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2006. – 19 с.
15. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М., 1996. – 872 с.
16. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе / В. Садовский // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 17–27.
17. Українські історики: біобібліографічний довідник. Вип. 3. – К., 2010. – 344 с. – Серія (“Українські історики”).

Стаття посвячена освітленню політичної діяльності известного українського общественного деятеля, историка Ивана Васильевича Лучицкого, представителя Конституционно-демократической партии России. Автор выясняет позицию И.В.Лучицкого относительно украинского вопроса, его деятельность в Государственной Думе России, освещает его выступления на защиту украинского языка.

Ключевые слова: *И.В.Лучицкий, Конституционно-демократическая партия России, украинский вопрос, украинские либералы.*

The article is devoted illumination of political activity of the known Ukrainian publicman, historian Ivan Luchickiy, as a representative of Konstitution-demokratic party of Russia. An author finds out position of I.V.Luchickiy in relation to the Ukrainian question, his activity in State Thought of Russia, lights up his appearances on defence of Ukrainian.

Key words: *I.V.Luchickiy, Konstitution-demokratic party of Russia, ukrainian question, Ukrainian liberals.*

УДК 94(477.8): 94(438) “1945/1947”

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Богдан Гук

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА НАДРАЙОНУ “ЛЕВАДА” ОУН ЗАКЕРЗОНСЬКОГО КРАЮ 1945–1947 рр.

У статті досліджується проблема обставин і результату становлення структур надрайону “Левада” (південне Підляшшя), яке становило частину організаційної мережі ОУН-СД (самостійників-державників) на території Польщі в 1945–1947 рр. Ця наукова проблема досі не досліджувалась як українськими, так і польськими дослідниками, а документальних джерел обмаль.

Ключові слова: *Закерзоння, Підляшшя, ОУН-СД, УПА, надрайон “Левада”, референтура, запілля.*

Аналіз історіографічних досліджень українських і польських авторів із проблем виникнення та діяльності українського підпілля на території Польщі в 1944–1947 рр., а також вивчення широкої джерельної бази дало підстави для створення наукової картини тих подій на українсько-польському етнічному пограниччі в період Другої світової війни та кілька років потому, уже в умовах Польської Народної Республіки, результатом яких було виникнення організаційних структур українського підпілля, підпорядкованих Українській головній визвольній раді (УГВР), а саме: Організації українських націоналістів самостійників-державників (ОУН-СД) та Української повстанської армії (УПА).

У період між створенням Перемишльської області ОУН (1929 р.) та кінцем існування створеного згодом на її основі Закерзонського краю ОУН-СД (1947 р.) мали

місце значні організаційні перетворення. Одним із таких було становлення структур надрайону “Левада” (південне Підляшшя), яке становило частину організаційної мережі ОУН-СД на території Польщі в 1945–1947 рр. Ця наукова проблема досі не досліджувалась як українськими, так і польськими дослідниками, а документальні джерела дуже скупі. У статті розглянемо такі питання: покажемо передумови виникнення надрайону “Левада” ОУН-СД; простежимо територію поширення та практичні кроки діяльності осередку; охарактеризуємо його організаційну структуру й питання дислокації УПА та становлення повстанського запілля.

“На терені Підляшшя підпільна структура була дуже слабкою, і тому влітку і восени 1944 року вжито заходів для її зміцнення”, – констатував Петро Й. Потічний у передмові до 39 тому “Літопису УПА” [1, с.12], присвяченого 28 Тактичному відтинкові УПА “Данилів” у складі VI Воєнної округи УПА-Захід. Формулюючи цей погляд, Потічний спирався на інформації зі спомену Івана Шамрика – “Чуба” “На українському Підляшші” [2, с.3]. З метою змінити незадовільну ситуацію туди з території південної частини тодішньої Холмської округи ОУН-б була відправлена одна чота із сотні Маріяна Лукашевича – “Ягоди”, проте вона не виявила існування “колишньої сітки ОУН” [1, с.12]. Із цього можна висновувати, що вона там раніше існувала, хоча спогади І.Шамрика дозволяють зробити висновок про наявність не так організаційної структури, як окремих підпільників. Під цю пору брак організованих підпільних структур у майбутньому надрайоні ОУН “Левада” нагадував стан у майбутньому надрайоні “Верховина” в середній та західній Лемківщині, про що в дещо іншому контексті нагадаємо ще наприкінці статті.

У листопаді 1944 р. керівник Холмської округи ОУН, провідник Заборовець – “Жен”, відправив на південне Підляшшя, в околицю Білої та Володави, чотирьох підпільників [3, с.761], які протягом зими з 1944 до 1945 рр. створили чотири підпільні райони, чим поклали організаційний початок підляській структурі ОУН – самостійників-державників. На цю пору вона входила до складу ОУН Волині [1, с.14], хоч у польській літературі існують помилкові дані, начебто це був Львівський край ОУН [4, с.5].

Час офіційного визнання існування новоствореного надрайону як організаційно завершеного настільки, що він може стати частиною твореної від початку 1945 р. структури Закерзонського краю, – незнаний. За аналогією до інших територій цього Краю, припустимо, що це була весна 1945 р. Надрайонові присвоєно криптонім “Левада”, що спирається на традиційну народну термінологію, відповідник південного надрайону, який почав функціонувати під криптонімом “Лиман”. Обидва доволі віддалені один від одного надрайони становили III округу ОУН Закерзонського краю.

Імовірно, що з метою перевірки організаційної зрілості “Левади”, перед кінцем червня – на початку липня 1945 р. прибули туди відділи “Перебийніс” та “Кочовики” з волинської частини ВО “Буг” [1, с.12.]. Як видається, висновки проводу волинської ОУН зі звітів з їхнього перебування на його території не були задовільні – надрайон залишився діяльним тільки як структура ОУН. Цей стан, до речі, утримався також наступного року: відділові “Вовки”-1, який прибув туди в серпні 1946 р. як на територію постійної дислокації. До висновків із цього питання повернемося наприкінці статті.

Про територію надрайону “Левада” немає докладних даних. За етнографічним районуванням території України, це було південне Підляшшя. За адміністративним поділом тодішньої Польської Республіки “Левада” дорівнювала території Володавського та Білопідляського повітів. Єдина відома сьогодні територіальна схема, рисований аж 1953 р. учасником підпілля “Шкіц терену дій УПА і революційно-визвольного підпілля на українському Підляшші” [2, с.31], – не дає найменших указівок щодо того, яку територію охоплювали дії УПА та підпілля, ані яка була тамтешня територіальна структура районів. Її автор обмежився на сході зазначенням державного польсько-

радянського, а на заході – українсько-польського етнографічного кордону, хоча нема ніяких підстав уважати, що етнографічні межі збігалися з організаційними межами ОУН.

З огляду на вищесказане територію надрайону “Левада” найкраще реконструювати на основі документів. Реконструкція все-таки матиме приблизний характер, оскільки в жодному з відомих документів нема інформації саме про територію “Левади”. Відомо, що три райони створено у Володавщині та один на південний схід від Білої-Підляської [1, с.12]. Меридіанний уклад надрайону, примикання по лінії південь–північ на всій території до прикордонної річки Буг від сходу вплинули на те, що райони, напевно, мали широтне розташування.

На півночі кордон надрайону становила, найімовірніше, залізнична дорога Тереспіль – Біла; на сході він пролягав по лінії північ–південь уздовж прикордонної річки Західний Буг; від півдня приблизно по лінії населених пунктів Ганськ – Косинь – Стільно; від заходу, беручи з півночі на південь, він відповідав лінії, проведеній такими населеними пунктами: Попіль – Піщаць – Мала Дубровиця – Огородники Великі – Бокинка – Вишничі – Опілля – Коденець-Сосновиця – Пешиволя – Гірки – Зіньки.

На основі підпільного видання “Теренові вістки” за лютий – листопад 1946 р. [1, с.573–605], “Політичних звітів” за лютий – вересень 1946 р. [1, с.609–631] та “Організаційних звітів” за окремі місяці 1946 і 1947 рр. [1, с.633–651] можна вибрати населені пункти й за ними визначити територію надрайону. Слід відзначити, що ці звіти не виготовлялися за районами, але, подібно, як у надрайоні “Лиман”, це були зведені звіти із цілого надрайону.

Три володавські райони – I, II та III – охоплювали територію, визначену такими населеними пунктами: Бояри, Вілька Заболоцька, Вільшанка, Вигадів, Вирики, Вовчин, Володава, Ганна, Голешів, Головно, Голя, Городники, Горостита, Грабівка, Даньці, Довгоброди, Дубник, Жолобок, Загайки, Загорів, Замалодичі, Залісся, Засвятичі, Збереже, Капльоноси, Київець, Коденець, Колачі, Колонія Ізабелін, Константин, Королівка, Красівка, Кривоверба, Кузавка, Кути, Лішня, Липівка, Любень, Ляцьк, Мазанівка, Михалки, Мости, Мутниця, Носів, Окунинка, Пешиволя, Погорілець, Руда-Опалин, Рожанка, Розвадівка, Ряць, Ситник, Славатичі, Собібор, Сосновиця, Софіївка, Старина, Сушно, Тарасюки, Троянки, Турна, Угнин, Чепітка, Шуминка. Районування з поділом на три райони сьогодні здійснити неможливо, оскільки наявні документальні й мемуарні інформації не дають для цього достатньої надійної основи.

Натомість останній, північний, четвертий район – це територія приблизно визначена населеними пунктами: Бокінка, Вишничі, Добринка, Заболоття, Кодень, Копитів (Копитове), Костомолоти, Матяшівка, Межилистя, Линюшки, Піщаць, Полоски, Попіль, Тучна, Хорощинка, Хотилів, Яблочин, Янівка. На півночі кордон цього району пролягав приблизно по лінії шосе Тереспіль – Біла. На півдні розмежування між районами південними, тобто володавськими й одним білопідляським проходило, імовірно, уздовж шосейної дороги Лішня – Вишничі. На заході крайні населені пункти району з півночі на південь – це Попіль – Піщаць – Мала Дубровиця – Бокінка – Тучна.

Надрайон “Левада”, який у підпільних звітах здебільшого називається “Підляським”, формувався від самого початку в складі 4 районів. Тут не мала місця ситуація, відома з надрайону “Лиман”, – паралельне виконання окружним проводом завдань також надрайонного проводу. “Левада” мала свій окремий провід, який складався із 7 рефератів: 1) політичного, 2) Служби Безпеки, 3) пропаганди, 4) господарчого, 5) коменданта боївки СБ, 6) Українського Червоного Хреста і 7) технічної ланки [1, с.951–952]. Супроти нормативної кількості й структури в ньому бракувало 3 рефератів: військового, організаційного та жіночого реферату УЧХ. Відсутність вищеназваних рефератів, очевидно, впливала з відсутності військового реферату, присутність якого означала присутність командира й самого відділу УПА (про що йшлося вище). У надрайоні

“Левада” повністю, хоч у даному випадку – негативно, перевірялося трактування структури ОУН як запілля для діяльності УПА. Брак постійно дислокованих збройних сил звільняв надрайон з організаційного зусилля на воєнному відтинку. Оскільки бої на території надрайону були нечастими, не виникала також потреба у творенні жіночої референтури УЧХ, а, може, не тільки її.

Кількість референтур по районах також не відповідала підпільному нормативові, який передбачав 10 таких організаційних підрозділів. У I районі існували 3 референтури: політична, пропаганди та коменданта боївки СБ [1, с.952]. У II районі функціонували 4 референтури: політична, служби безпеки, господарча та коменданта боївки СБ [1, с.952]. У III районі – 5 референтур: політична, служби безпеки, пропаганди, господарча та коменданта боївки СБ [1, с.952–953]. У IV районі – 6 референтур: політична, служби безпеки, організаційна, господарча, УЧХ і коменданта боївки СБ [1, с.953].

Одним із завдань повноцінної організаційної мережі ОУН на будь-якій території її функціонування були заходи, спрямовані на формування повстанського запілля як “контрольованої УПА території, на якій вибудовувалася структурована система воєнно-господарського комплексу базисних і похідних функцій місцевого населення як суб’єктів повстанського руху” [2, с.60]. У цьому контексті мережа ОУН виступала не лише як політична (ці завдання припадали політичному референтові), але насамперед керівна організаційна сила підпілля. На території надрайону “Левада”, охопленій мережею ОУН, у 1945–1947 рр. виникла складна ситуація організаційного “зачарованого кола”: взаємозалежної неспроможності всіх підпільних структур. На практиці це набуло форми – оправданої – неспроможності командування УПА здійснити дислокацію збройних підрозділів у північній частині території 28 ТВ УПА “Данилів” та перетворити його в частину дійсної операційної активності УПА. Командування УПА VI Воєнної округи кілька разів намагалося розширити дієву територію 28 ТВ УПА “Данилів”. Отож у жовтні 1945 р. з південної частини цього тактичного відтинку туди прибула сотня “Вовки”-1 “з завдання залишитися тут протягом зими 1945–1946 рр. Однак цій сотні не вдалося затриматися в терені на постійно і під кінець грудня вона вернулася в надрайон «Лиман»” [1, с.13]. Відтак ідентичний результат увінчав намагання інших відділів: у серпні 1946 р. – “Галайда”-2, у квітні 1947 р. – “Вовки”-3 [1, с.13] (причому “Галайда”-2 не був відділом, що належав до VI округи УПА-Захід, а так званім “гостюючим відділом”). Виявилось, що невідготованість структури ОУН до забезпечення хоча б одному відділові УПА території дислокації в цій частині Закерзонського краю є тривалою. Варто відзначити, що, оскільки “Левада” складалася з 4 районів, то там мали б дислокуватися 4 відділи УПА, тобто не менше як курінь. Не вдалося змінити цього стану аж до кінця змагань на Закерзонні в серпні 1947 р. П.Й.Потічний констатував згодом, що “намагання створити окремих відділів УПА для цього терену були безуспішними”, проте цей погляд далеко не вичерпує характеристики причин такого невідрадного організаційного стану “Левади”. Його могло б пом’якшити тільки врахування того, що існував також зворотний зв’язок – між УПА і ОУН та повстанським запіллям. Адже, як відзначає Г.Стародубець щодо запілля, “<...> його територіальне окреслення цілком залежало від збройної спроможності УПА” [2, с.62]. Задля порівняння слід відзначити, що тривалий час, із листопада 1945 р. аж до вересня 1946 р., тривала підготовка до відправлення в досі організаційно занедбану західну частину надрайону “Бескид” – надрайон “Верховина”. Усе-таки, коли у вересні 1946 р. туди, у західну Лемківщину, вирушив відділ під командуванням Романа Гробельського – “Бродича”, він застав у “Верховині” – завдяки зусиллям тамтешнього проводу надрайону та районів – настільки сприятливі обставини, що зміг перезимувати з 1946 на 1947 р. та закріпитися на цій території. Таким чином, надрайон “Левада” слід визнати організаційно найбільш неспроможним у всій структурі Закерзонського краю.

Організаційна структура надрайону “Левада”, одного зі структурних підрозділів Закерзонського краю, у 1945–1947 рр. не досягла організаційних показників, передбачених тодішніми нормами ОУН-СД. Зокрема, доказом цього є те, що ні один із 4 районів не зміг виконати основного завдання повстанського запілля: утримати на своїй території відділ УПА. Теоретично цей надрайон міг нарощувати більшу кількість районів. Для цього було вдосталь території, заселеної українським населенням, однак так не сталося з огляду на кілька місцевих факторів: низьку національну свідомість населення, його слабку суспільно-політичну активність, меншу проти інших територій, заселених українцями, ворожість польського підпілля, Війська Польського, органів державної безпеки та, нарешті, слабкість місцевих кадрів. Крім цього, територіальний розвиток виявився б непотрібним організаційним зусиллям, яке не принесло б найважливішого результату в стратегії підпілля: військової діяльності підрозділів УПА в обороні українського населення.

1. Тактичний відтинок УПА 28-ий “Данилів”: Холмщина і Підляшшя : документи і матеріали // Літопис УПА / [ред. П. Й. Потічний]. – Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2003. – Т. 39. – 1065 с.
2. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля / Г. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
3. Чуб І. На українському Підляшші в роках 1944–1948 / І. Чуб // До зброї. – 1953. – № 21. – С. 31–38.
4. Ziętek R. Działania oddziałów partyzanckich Ukraińskiej Powstańczej Armii na południowym Podlasiu w latach 1945–1947 / R. Ziętek // Podlaski Kwartalnik Kulturalny. – 2000. – Т. 3. – С. 5.

Статья призвана изучити проблему обстоятельств и становления структуры надрайона “Левада” (Южное Подляшье), которая была частью организационной сети ОУН-СД (“самостийныквив-державныквив”) на территории Польши в 1945–1947 гг. Эта научная проблема до сих пор не исследована как украинскими, так и польскими учёными, а документальные источники очень скудные.

Ключевые слова: Закерзонье, Подляшье, ОУН-СД, УПА, надрайон “Левада”, референтура, заполье.

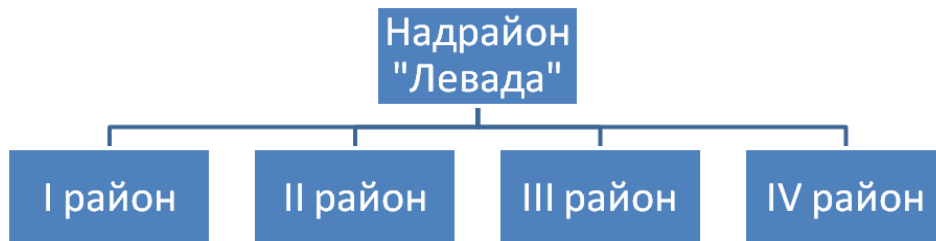
Article is devoted to the research of organizational structure of super-region “Levada”, which was one of integral components of OUN structures in Zakerzonnia Country-area that existed between 1945 and 1947 in eastern Poland (precisely in Pidliashshia region). As far as organizational structure is concerned, super-region “Levada” wasn’t different from other regions forming Ukrainian underground. It consisted of 4 regions, however they didn’t have completed military cadre. Because of many reasons this super-region wasn’t able to maintain even one unit of UPA’s forces. With regard to this, in super-region “Levada” there weren’t created regular Ukrainian armed forces.

Key words: Zakerzonnia, Pidliashshia, OUN, UPA, super-region “Levada”, referantur, zapolje.

ДОДАТКИ

Організаційні схеми надрайону “Левада” Закерзонського краю 1945–1947 рр.

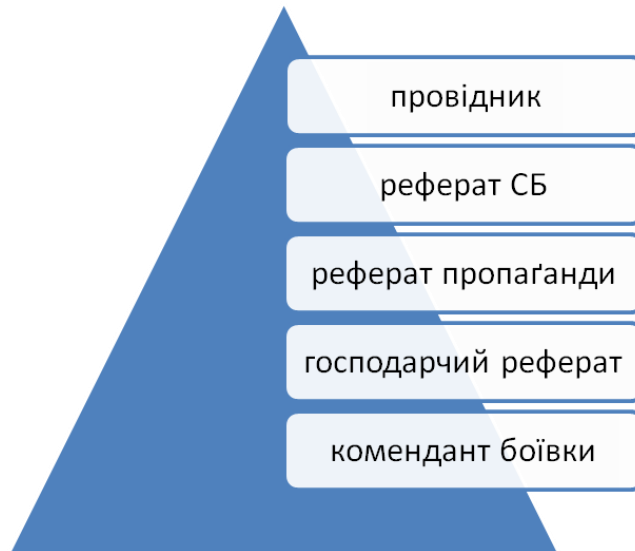
Організаційна структура надрайону “Левада” 1945–1947 рр.

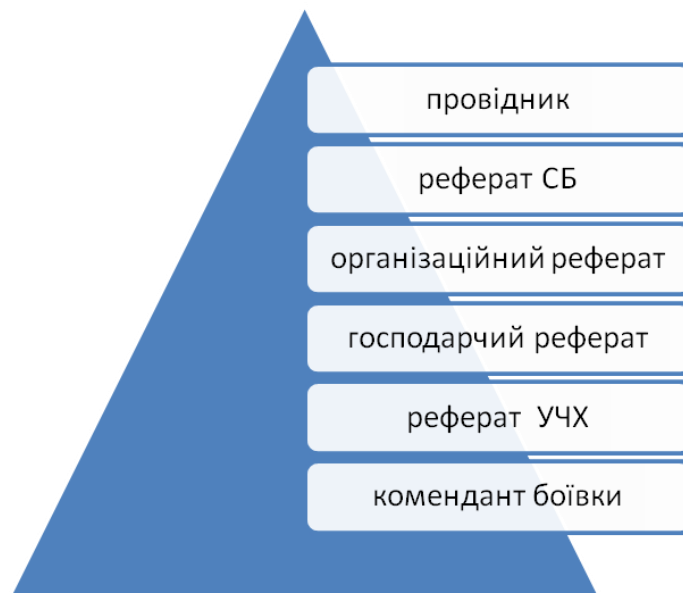
Організаційна структура проводу I району надрайону “Левада”

Організаційна структура проводу II району надрайону “Левада”

Організаційна структура проводу III району надрайону “Левада”

Організаційна структура проводу IV району надрайону “Левада”

УДК 327.7
ББК 66.4

Микола Генік

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРИМИРЕННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ЄЖИ ТАРГАЛЬСЬКОГО / ЮЗЕФА ДАРСЬКОГО

Важливий внесок у досягнення польсько-українського примирення належить польському опозиційному діячеві, лідеру Ліберально-демократичної партії “Niepodległość”, керівнику редколегії “Obozu”, “Niepodległości”, “Самостійника”, співробітникові “Kultury” Єжи Таргальському / Юзефу Дарському. Від імені польської опозиції він підписав у 1987 р. “Заяву про принципи польсько-української співпраці”.

Ключові слова: Єжи Таргальський / Юзеф Дарський, ліберально-демократична партія “Niepodległość”, польсько-українські відносини.

Основним змістом польсько-українських відносин другої половини ХХ століття стали пошуки міжнаціонального примирення. Важливий внесок у його досягнення належить польському опозиційному діячеві, лідеру Ліберально-демократичної партії “Niepodległość” (ЛДПН), керівнику редколегії “Obozu”, “Niepodległości”, “Самостійника”, співробітникові “Kultury” Єжи Таргальському / Юзефу Дарському.

Єжи Влодзімеж Таргальський народився 1952 р. З 1977 р. співпрацював з опозиційним “Głosem” та видавництвом “Krağ”, після запровадження військового стану почав редагувати “Obóz” і “Niepodległość”. Використовував псевдоніми Leszek Morfeusz і Józef Darski, власне під останнім він найбільш відомий. Протягом 1984–1997 рр. перебував у Франції, співпрацював із “Kulturą” та Радіо Вільна Європа [26; 27; 28].

Політична думка Є.Таргальського не стала предметом окремого дослідження [11]. Метою статті є розкриття внеску Є.Таргальського в досягнення польсько-українського примирення. Проблеми східної політики займали значне місце в діяльності Є.Таргальського. У редакційній статті “Obozu” стверджувалася залежність долі Польщі від змін у всьому комуністичному таборі. Видання нового журналу “Obóz” мало на меті подолання духовної ізоляції поляків від інших опозиційних рухів. Одночасно ставилося завдання формування добросусідських стосунків із народами Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), чому мало служити взаємопізнання. Завданням редакції було висвітлення проблем, характерних для всього комуністичного табору, цілі політичної опозиції, міжнаціональні конфлікти й т. п. [36].

З перших публікацій утверджувалася думка про взаємопов’язаність незалежності країн ЦСЄ [45]. Ахіллесовою п’ятою СРСР польська опозиція вважала національні проблеми. Найсильнішим осередком незалежницьких тенденцій була Україна й від неї залежав також розвиток інших національних рухів. Потужність українського опозиційного руху ґрунтувалася також на підтримці з боку численної й добре організованої української еміграції [15, s.51]. Польська опозиція спостерігала за інституціоналізацією українського дисидентського руху й створенням 9 листопада 1976 р. УГС [47, s.78]. Стаття Р.Шпорлюка ознайомлювала польського читача із ситуацією в УРСР та можливістю впливу польської кризи 1980 р. на українські події. Автор стверджував активізацію української меншини в ПНР, висунення нею національних і релігійних вимог та підтримку їх із боку польської опозиції [46, s.27–33].

У статті “Optymisty” актуальність проблеми політики щодо східних сусідів обґрунтовувалася необхідністю розв’язання національного питання в ЦСЄ, причому відкидався метод масового переселення. У період інтеграційних процесів епоха національних держав ставала анахронізмом. Співіснування народів пропонувалось укласти на таких принципах: “– повна свобода пересування й вибору місця проживання;

– доступ до освіти, преси, радіо, телебачення, книжок і т. д. на національній мові <...> незалежно від місця проживання;

– відсутність домінування з боку будь-якого народу чи економічної або політичної дискримінації <...>”. Недопущення до вибуху ненависті, шовінізму або взаємної боротьби на етапі отримання незалежності вважалося однією з передумов успіху опозиційних рухів ЦСЄ [37, s.65–88].

Паралельно Є.Таргальський редагував “Niepodległość”, який спочатку планували назвати “Przyszłość”, однак запровадження військового стану вплинуло на радикалізацію поглядів [9; 10]. “Niepodległość” відстоювала геополітичну перебудову ЦСЄ. У дискусії із С.Братковським, який пропагував обмежену суверенність Польщі взамін згоди Москви на ліквідацію комуністичного устрою та збереження існуючої рівноваги сил для гарантування польських кордонів, “Niepodległość” заявляла, що для здобуття незалежності необхідно, навпаки, ліквідувати Ялтинську систему, що створить умови для визволення країн “народної демократії” та західних колоній Росії (України, Білорусії й Балтійських держав). Новий устрій регіону уявлявся як демократична Конфедерація (союз держав ЦСЄ, у якому Польща відігравала б роль, подібну до ролі об’єднаної Німеччини в ЄЕС). Передумовами цих змін були три фактори:

“1) усунення Росії/СРСР з етнічно неросійської Європи,

2) ослаблення функцій державних кордонів і надання права всім зацікавленим до проживання там, де захочуть, напр. німцям у Польщі, полякам у Німеччині, Україні й т. д. (Німці Ельзасу та Лотарінгії не прагнуть до їхнього відірвання).

3) визнання повних національних і громадянських прав представникам усіх національностей без огляду на місце проживання” [43].

Своїм завданням редакція вважала опрацювання концепції міжнародних відносин у Центрально-Східній і Південній Європі, щоб Росія перестала назавжди загрожувати їм. Передумовою розмов із Росією редакція вважала перемогу над нею, “інакше на “розмови” радимо йти з власним колючим дротом”. Оскільки перемога над Росією на той момент була неможливою, завдання полягало в тому, щоб створити умови для цього в майбутньому. Поразку Росії можна було наблизити за допомогою незалежності України, Білорусії, Литви, Латвії й Естонії [31, s.20].

Є.Таргальський опрацьовував нову парадигму польської політики. Згідно з його поглядами, Польща кінця ХХ ст. не може бути державою-гегемоном, яка підпорядковує собі менші держави, але демократичною країною, яка відмовляється від деяких короткотривалих, але сумнівних користей, надаючи перевагу далекосяжній політиці порозуміння та союзу із сусідніми державами й народами, “тяжіючими більше до західної культури, ніж до східного батога”. “Політична сила Польщі повинна ґрунтуватися на привабливості співпраці з нею, гарантії взаємної безпеки та економічній і культурній користі, а не гегемоністичних тенденціях”.

Для зміни геополітичного устрою необхідними передумовами вважалися негайне й однозначне визнання демократичною опозицією від імені польського народу права поневолених СРСР народів на самовизначення, визнання непорушності східного кордону Польщі та залишення Львова українцям, але не УРСР. “Niepodległość” виступала за опіку над поляками за межами Польщі й за “надання права українцям, які проживають у Польщі, на повернення в Бескиди, ведення власної економічної, політичної й національної діяльності чи еміграції на Захід або до незалежної України”.

Початком реалізації згаданої програми мало стати нав’язання співпраці польської опозиції з відповідними національними меншинами в Польщі, з демократичними угрупованнями в сусідніх країнах і демократичними еміграційними організаціями цих народів, надання допомоги організаційно слабшим, проведення спільних акцій усередині й назовні табору, створення порозумінь й укладення договорів перспективного характеру [30; s.10–11; 35, s.175–177].

Основними загрозами змінам у ЦСЄ Є.Таргальський уважав міжнаціональні усобиці, які створюють для Росії умови маніпулювання конфліктами. Неврегульова-

ність відносин поляків із сусідніми народами створювала перешкоди для відігнання ними провідної ролі у визвольній боротьбі. Ставилося завдання нав'язання співпраці з опозиційними групами в країнах “народної демократії” та створення представництва на еміграції й установа офіційних відносин з еміграційними угрупованнями [32, s.36].

Розв'язання проблеми кордонів Є.Таргальський пропонував через їхню ліквідацію й гарантування права вільного пересування й оселення. “Наше гасло: українсько-польський Львів є одним з основних міст незалежної України, союзника незалежної Польщі”. Однак останнього речення немає в оригіналі “Niepodległości” 1982 р. [32, s.36; 35, s.179]. Є.Таргальський виділяв 4 напрями польської політичної думки у ставленні до східної політики:

1. Прихильники реалізації Ялтинських домовленостей у вигіднішій для Польщі формі в рамках східного блоку (представники демократичного соціалізму й демократичного комунізму, А.Міхник, С.Братковський, С.Кісілевський, Я.Кузьмерек).

2. Прихильники підтримки незалежницьких рухів і визнання права на самовизначення (Декларація Солідарності).

3. Прихильники першочергового повалення комунізму (Ю.Мерошевський).

4. Прихильники важливості національних революцій над соціальними (“Niepodległość”) [33, s.8–9; 35, s.182–192].

Національним меншинам ЛДПН гарантувала умови національного, політичного, релігійного й економічного розвитку. Ревізія умов Ялтинських домовленостей мала супроводжуватись досягненням порозуміння із сусідами. Зокрема, з незалежною Україною передбачалось укладення договору про відмову Польщі від колишніх східних земель за умови надання проживаючим там полякам і тим, що захочуть оселитися, усіх національних прав, якими будуть користуватись українці в Польщі. Визнавалося право вільного вибору місця проживання та підтримувалося вимогу повернення напливового російського населення із західних республік СРСР на батьківщину [50, s.2; 51, s.2; 44, s.24].

Після виїзду до Франції Є.Таргальський активно включився в політичну й публіцистичну діяльність еміграції. У 1985 р. редагував польський номер “Сучасності” [17; s.52–78; 49]. Є.Таргальський увійшов до керівництва Польсько-Українського товариства (ПУТ) у Парижі. У березні 1987 р. Є.Таргальський на засіданні ПУТ виступав українською мовою про умови польсько-української співпраці. Навівши позиції опозиційних середовищ і преси, підкреслив, що такою умовою є визнання існуючого кордону остаточним і непорушним. Присутній у залі А.Жуковський звернувся із запитанням до В.Желенського стосовно висловлених положень, чи вони є виразом позиції більшості поляків, чи тільки особистою думкою промовця. В.Желенський послався на неможливість визначення позицій польського суспільства у ПНР та навів перелік організацій і видань, у яких співпрацював Є.Таргальський і які формують громадську думку [7].

З 1986 р. Є.Таргальський почав вести в “Kulturze” українську хроніку, яка поступово переросла в литовську, білоруську й українську [18; 19; 20]. Є.Таргальський звертав увагу на прояви польсько-українського примирення в науковому й релігійному середовищі ПНР, зокрема на проведення 23–25 жовтня 1987 р. душпастирством при костелі оо. Єзуїтів у Лодзі сесії на тему “Litwini, Białorusini, Ukraińcy, Polacy – Przesłanki pojednania” за участю Р.Тожецького, Т.Ольшанського, Б.Скарадзінського, В.Мокрого, В.Серчика, Я.Мокляка [19, s.104].

1985 року Є.Таргальський разом із Т.Кузьмо почав видавати підпільний журнал українською мовою “Самостійник”, тим самим поставили завдання інспірації й активізації політичної кристалізації української меншини в ПНР. У другому номері “Читач з Гданську” (Є.Таргальський) задавався питанням про доцільність підтримки українською меншиною польських незалежницьких прагнень, наводячи досвід польсько-російських порозумінь українським коштом [4].

У відповіді редакції (Т.Кузьо) стверджувалося, що “в польським народі дозріває дух розуміння української проблеми не як розв’язки польської ситуації й польських питань, але як питання виключне для вирішення українських змагань за свободу. Нам потрібно порозуміння, а не апріорні почуття недовіри” [2].

1988 р. було опубліковано проект програми Українського Національного Демократичного Союзу (УНДС), який мав об’єднати представників української меншини, а “Самостійник” уважався друкованим органом Союзу. Здебільшого програма УНДС нагадувала програмні принципи ЛДПН. Зазначаючи, що європейські кордони не є справедливими для всіх держав, зміна кордонів допускалася тільки дипломатичним шляхом, а не військовим. Заперечувалася концепція повернення до довоєнних кордонів, яка була основним постулатом польського еміграційного уряду. УНДС домогалася повних прав для всіх національних меншин України та гарантування аналогічних прав українській меншині в сусідніх країнах [3].

У Франції Є.Таргальський продовжував співпрацю з ЛДПН. Значного розголосу набула спільна декларація шести опозиційних організацій, особливо активних у розгляді питань східних сусідів. 16 грудня 1984 р. у Варшаві організація “Свобода – Справедливість – Незалежність”, політичний рух “Визволення”, ЛДПН, видавництво “In Corpore”, політична група “Воля” та група часопису “Niepodległość” виступили із “Пропозицією спільної позиції щодо польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського кордону”. У декларації стверджувалося, що територіальні конфлікти багаторазово ділили, сварили й загрозливо ослаблювали як поляків, так і українців, білорусів та литовців. Єдиним способом подолання таких конфліктів уважалося збереження теперішніх кордонів. “Це відповідає найбільш життєвим геополітичним інтересам наших народів, які борються за свободу. Будемо прагнути, щоб згаданий принцип був взаємно підтверджений національними представництвами” [6; 13; 25].

Згадані опозиційні політичні організації звернулися до Президії Конференції українських політичних партій й організацій (КУППО) із пропозицією припинення суперечок у справі кордонів та визнання існуючих кордонів. У відповіді КУППО в травні 1986 р. зазначалося, що “ми свідомі факту, що визначення теперішніх кордонів було результатом порозуміння учасників нещасливої Ялтинської Конференції і вони не є виразом волі наших народів. Визнаючи, однак, теперішній стан як реально існуючий факт, заявляємо наше принципове твердження, що ніхто у світі не має права вирішувати проблеми кордонів наших держав, крім наших народів і вибраних ними державних органів у наших вільних і суверенних державах” [14; 20, s.108; 29].

Активізація польсько-українського діалогу дала можливість досягнути в березні 1987 р. у Парижі домовленості між КУППО, з одного боку, та ЛДПН й організацією “Wolność-Sprawiedliwość-Niepodległość”, з другого. На спільності інтересів України й Польщі наголошував В.Малинович, який був представником КУППО [34]. У березні 1987 р. у Парижі було підписано “Заяву у справі принципів польсько-української співпраці”. З польського боку від імені ЛДПН та Організації “Wolność-Sprawiedliwość-Niepodległość” її підписав Є.Таргальський, від імені КУППО – представник президента М.Плав’юка В.Малинович.

Згадані контрагенти у своїй заяві відзначали, що, не маючи можливості розв’язувати питання кордонів у правному аспекті, вони вважають, що існуючі кордони повинні бути збережені між майбутніми незалежними українською й польською державами. Усі історичні умови та міжнародні конвенції, які стосувалися польсько-українських відносин, повинні втратити силу. Визнання існуючих кордонів кваліфікувалось як необхідна умова польсько-української співпраці в боротьбі за незалежність. Сторони зобов’язувалися до поборювання у своїх середовищах тенденцій до територіальних претензій щодо партнера, виступали за толерантну політику стосовно національних мен-

шин і виражали надію, що майбутні польський та український парламенти, обрані шляхом вільних виборів, також визнають існуючі кордони.

У заяві стверджувалося, що польсько-українська співпраця становить життєву необхідність і її основою мають стати такі принципи. Незважаючи на відсутність повноважень розв'язувати проблему кордонів в юридичному сенсі, сторони погодилися, що існуючий кордон повинен бути збережений як кордон між майбутніми незалежними польською й українською державами. Усі історичні умови та міжнародні конвенції стосовно польсько-українських відносин повинні втратити силу. Сторони зобов'язалися поборювати у своїх середовищах тенденцій висування територіальних претензій до партнера та висловлювали надію на затвердження існуючих кордонів майбутніми парламентами обох держав.

Значна увага приділялася захисту прав національних меншин. Сторони підтримували право національних меншин на вільний розвиток та зобов'язалися поборювати всякі прояви національної дискримінації з боку держави чи суспільства. Було заявлено про необхідність негайного створення в Польщі власної ієрархії УКЦ на чолі з єпископом та власної системи освіти української меншини. Підтримувалося слушне право українців на повернення на їхні землі, з яких були безправно виселені комуністичними властями. Заява висловлювалася також на користь права поляків в Україні на власну систему освіти й необмежений національний розвиток. Наприкінці заяви стверджувалося, що тільки спільна політична боротьба поляків, українців та інших народів Міжмор'я може привести до здобуття ними вільних і незалежних держав [5; 38; 39; 40; 41; 42; 48].

Є.Таргальський аналізував ставлення польських політичних сил до українського питання. Зокрема, поміркована течія (реформатори в ПОРП, церковні й національні кола) передбачала перетворення СРСР в Росію й досягнення домовленості з нею, тому рекомендувала не робити ставку на розвал імперії та не підтримувати самостійницьких прагнень поневолених народів. Радикальна течія, виходячи з неможливості співіснування тоталітарної держави й демократичного суспільства, виступала за самостійність усіх народів радянського табору [1].

У 1990-х рр. у своїх публікаціях Є.Таргальський торкався різних аспектів трансформаційних процесів у ЦСЄ [16, р.73–81; 21, р.15–28; 24, р.59–74]. Після повернення працював директором і головним редактором PAI-Pressu, співпрацював із “Gazetą Polska”, входив до спостережної ради Польського Радіо. Викладає в Студіум Східної Європи Варшавського університету.

Довголітня діяльність польської опозиції й Є.Таргальського сприяла покращенню атмосфери двосторонніх відносин та досягненню міжнаціонального примирення.

1. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Дарський Й. Польські політичні партії й організації / Йосиф Дарський // Пертурбанції. – Варшава. – № 2. – Зима 1990. – С. 14–32.
2. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Замітка редакції // Самостійник. Вісник українського незалежного слова. – 1985. – Вип. 2. – С. 8.
3. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Програма Українського Національного Демократичного Союзу // Самостійник. – 1988. – Вип. 1 (10). – С. 2.
4. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Читач з Гданську. Дорога редакціє! // Самостійник. – 1985. – Вип. 2. – С. 8.
5. Archiwum prywatne P. Kazaneckiego w Warszawie. Teczka “Ukraińscy studenci. Rada przy ZSP”.
6. Archiwum prywatne W. Mokrego w Krakowie.
7. Les archives de l'Institut Litteraire a Paris. – Wł. Żeleński. – List Wł. Żeleńskiego do J. Giedroycia. – Paryż, 29.III.1987.
8. Open Society Archives. – Fonds 300 : Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 8 : Publications Department. – Series 3 : Background Reports. – Sygn. 120-1-68. Independent Movement in Eastern Europe (An Annotated Survey) by Jiri Pehe. 17 November 1988. – P. 15. <http://www.>

- osaarchivum.org/files/holdings/300/8/3/pdf/120-1-68.pdf;
<http://www.osaarchivum.org/files/holdings/300/8/3/text/120-1-68.shtml>.
9. Інтерв'ю з Єжи Таргальським, Варшава, 22.08.2006.
  10. Інтерв'ю з Яном Маліцьким, Варшава, 26.07.2004.
  11. Геник М. А. Польсько-українське примирення у політичних концепціях опозиційного журналу "Obóz" / М. А. Геник // Гілея. – 2010. – Вип. 34. – С. 408–415.
  12. Дарський Ю. Напрямки польської східної політики / Юзеф Дарський // Сучасність. – 1986. – Ч. 6 (302). – С. 50–63; Ч. 7–8 (303–304). – С. 139–153.
  13. Спільна заява // Самостійник. – 1986. – Вип. 4–5. – С. 3.
  14. Становище КУППО до українсько-польських взаємин // Самостійник. – 1986. – Вип. 4–5. – С. 5.
  15. Agurski M. Zagadnienie narodowe w ZSRR / M. Agurski // Obóz. – 1981. – № 1. – С. 51.
  16. Darski J. Decommunization in Eastern Europe / Józef Darski // Uncaptive Minds. – 1993. – Vol. VI. – № 1 (22). – P. 73–81.
  17. Darski J. Kierunki polskiej polityki wschodniej / Józef Darski // Сучасність. Zeszyt w języku polskim. – [B. m.] : Wydawnictwo "Kret". – Lato 1985. – № 1–2. – S. 52–78.
  18. Darski J. Kronika litewska, białoruska i ukraińska / Józef Darski // Kultura. – 1990. – № 5 (512). – S. 84–91.
  19. Darski J. Kronika ukraińska / Józef Darski // Kultura. – 1987. – № 12 (483). – S. 100–105.
  20. Darski J. Kronika ukraińska / Józef Darski // Kultura. – 1987. – № 3 (474). – S. 108, 105–113.
  21. Darski J. Police Agents in the Transition Period / Józef Darski // Uncaptive Minds. – 1991–1992. – Vol. IV. – № 4 (18). – P. 15–28.
  22. Darski J. Przemiany na Ukrainie (Rozmowa z Leonidem Mylawskim) / Józef Darski // Kultura. – 1989. – № 11 (506). – S. 80–88.
  23. Darski J. Z lektury czasopism ukraińskich / Józef Darski // Kultura. – 1989. – № 9 (504). – S. 97–102.
  24. Darski J. Quo vadis Ukraine? / Józef Darski // Uncaptive Minds. – 1992. – Vol.V. – № 1 (19). – P. 59–74.
  25. Do Braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów! Propozycja wspólnego stanowiska wobec granicy polsko-ukraińskiej, polsko-białoruskiej i polsko-litewskiej // Nowa Koalicja. – 1984. – № 2.
  26. Jerzy Targalski (Jozef Darski) // <http://www.videofact.com/polska/targalski.htm>.
  27. Jerzy Targalski // http://pl.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Targalski.
  28. Jerzy Targalski // <http://www.abcnet.com.pl/node/4675>.
  29. Komunikat Konferencji Ukraińskich Partii i Organizacji Politycznych w kwestii stosunków polsko-ukraińskich // Obóz. – 1987. – № 13. – S. 97.
  30. L. M. Czy sama Polska może być niepodległa / L. M. // Niepodległość. Miesięcznik polityczny. – 1982. – № 8/9. – S. 10–11.
  31. L. M. Koniec okresu ochronnego na niedźwiedzie / L. M. // Niepodległość. – 1982. – № 7. – S. 19–22.
  32. L. M. Wolność, Demokracja, Niepodległość / L. M. // Niepodległość. – 1982. – № 11/12. – S. 30–36.
  33. Leszek Morfeusz. Polacy wobec kwestii wschodniej / Leszek Morfeusz // Niepodległość. – № 18/19. – VI–VII.1983. – S. 8–10; № 20. – VIII.1983. – S. 20–25.
  34. Małynowycz W. Ukraina i Polska / Wołodmyr Małynowycz // Kultura. – 1987. – № 9 (480). – S. 113–115.
  35. Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów / Opracował Józef Darski. – London : Polonia, 1985. – 236 s.
  36. Od Redakcji // Obóz. – 1981. – № 1. – S. V–VI.
  37. Optymista. Konfederacja pięciu federacji // Obóz. – № 3. – XI–XII.1981. – S. 85–88.
  38. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1987. – № 5–6. – S. 2.
  39. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Kultura. – 1987. – № 9 (480). – S. 115–116.
  40. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Niepodległość. – V.1988. – № 14. – S. 6.
  41. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Nowa Koalicja. – 1988. – № 5. – S. 1.
  42. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Zamek. – [B.m.] : Wydawnictwo Oleandry. – Luty. 1989. – № 3. – S. 51–52.
  43. Polemiki. St. Bratkowskiego posłanie do L. Breżniewa // Niepodległość. Miesięcznik polityczny. – 1982. – № 3. – S. 11–13.
  44. Przedrukujemy poniżej fragmenty wywiadu z J. Peleńskim / Wywiad przeprowadził Józef Darski // Niepodległość. – XI.1985. – № 1. – S. 22–24.
  45. Szporluk R. Polityka 1978 – Spojrzenie w przeszłość i przyszłość / Roman Szporluk // Obóz. – 1981. – № 1. – S. 22, 20–25.
  46. Szporluk R. Współczesna Ukraina: problemy i perspektywy / Roman Szporluk // Obóz. – № 3. – XI–XII. – 1981. – S. 27–33.
  47. Ukraina // Obóz. – 1981. – № 1. – S. 78.
  48. Wspólne oświadczenie polsko-ukraińskie // ABC. – 1988. – № 6. – S. 128.
  49. Wywiad udzielony przez Jerzego Targalskiego (Józefa Darskiego) pismu "Baza" w 1988 roku // http://www.niepodleglosc.org/Polish/Informacja_o_Niepodleglosci/1988_Targalski_Jerzy_Baza.htm.
  50. Założenia programowe (wersja pierwotna) // Niepodległość. – IV.1984. – № 28. – S. 1–3.
  51. Założenia programowe // Niepodległość. – IX–X.1983. – № 21–22. – S. 1–3.

Важный взнос в достижение польско-украинского примирения принадлежит польскому оппозиционному деятелю, лидеру Либерально-демократической партии “Niepodległość”, руководителю редколлегии “Obóz”, “Niepodległość”, “Самостійника”, сотруднику “Kultury” Ежи Таргальскому / Юзефу Дарскому. От имени польской оппозиции он подписал в 1987 г. “Заявление о принципах польско-украинского сотрудничества”.

Ключевые слова: Ежи Таргальский / Юзеф Дарский, либерально-демократическая партия “Niepodległość”, польско-украинские отношения.

Jerzy Targalski (Józef Darski) – the Polish opposition figure, the leader of Liberal-Democratic Party “Niepodległość” (“Independency”), the head of editorial board of “Obóz”, “Niepodległość”, “Samostiynyk”, collaborator of “Kultura” has made a great contribution in the achievement of Polish-Ukrainian reconciliation. On behalf of Polish opposition he signed in 1987 “Declaration about Principles of Polish-Ukrainian Cooperation”.

Key words: Jerzy Targalski / Józef Darski, Liberal-Democratic Party “Niepodległość”, Polish-Ukrainian relations.

УДК 94 (4) 1945 (п 39)
ББК 63.3 (УУР) 7

Іван Пендзей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.)¹

У статті з'ясовуються окремі аспекти реалізації робочої програми соціально-економічної стабілізації уряду УНР до 1990 р., схваленої Державними зборами 2 вересня 1987 р., зокрема боротьба з нерентабельністю промислових підприємств, вирішення проблеми зайнятості, вивільнених при ліквідації підприємств працівників; світоглядні проблеми – співвідносності товарного виробництва із цінностями соціалізму; незавершеність реформи 1968 р., успіхи в сільському господарстві.

Ключові слова: нерентабельність, збитковість, банкрутство, дотації, соціалістичні цінності, соціалістична економіка, право на працю, безробіття, ринкове господарство, приватна власність, сільське господарство, капіталізм.

Робоча програма економічної й соціальної стабілізації уряду УНР на період до 1990 р., затверджена у вересні 1987 р. Державними зборами, виходила з того, що ефективний розвиток економіки, досягнення справжнього перелому в ній неможливі без створення соціалістичного ринкового господарства, прискореної зміни структури економіки й технічного прогресу, а також ширшого залучення іноземного капіталу до розв'язання цих завдань. “Ми добиваємося створення такої змішаної економіки, у якій поряд із державною власністю існували б й інші різні форми власності на основі злиття одна з одною, у тому числі і з державною власністю, – зазначав Генеральний консул УНР в Києві д-р Андраш Палді. – Підприємствам надаються істотна свобода дій і самостійність у галузі капіталовкладення та інвестицій, експортно-імпоротної діяльності, ціноутворення, визначення заробітної плати і т. д. Крок за кроком припинимо дотації нерентабельним, збитковим підприємствам” [11, с.86].

У першій половині 1987 р. в Угорщині нараховувалося 212 нерентабельних промислових підприємств і кооперативів, або 10% від загальної кількості промислових господарських організацій [2, с.105]. Щорічно держава виділяла до 160 млрд форинтів, це майже 20% національного доходу, на дотацію неефективним, неплатоспроможним заводам, фабрикам [14].

Численні пільги й дотації, а також нереальні, відірвані від світових ціни, завдяки яким вимушено зберігалось низькорентабельне виробництво, ослабляли господарську мотивацію діяльності підприємств. Госпрозрахункові принципи, самофінансування,

¹ Продовження. Початок див. у вип. II, IV–V, VI, VII, VIII, IX, X–XI, XII–XIII, XIV, XVI, XVII, XVIII.

стимулювання праці за кінцевими результатами, покладені в основу нового господарського механізму реформою 1968 р., за таких умов не давали бажаних результатів. Як підкреслив на сесії Державних зборів УНР (вересень 1987 р.) Голова Ради міністрів К.Грос, склалася неприпустима ситуація: 58% прибутку підприємств у сфері матеріального виробництва забезпечувалися державними субсидіями [2, с.104].

Низькорентабельне виробництво неможливо було ліквідувати рішучим адміністративним заходом – радикальним втручанням або різким поворотом, а тільки вдосконаленням господарського життя й перебудовою господарського управління. Дотування підприємств, які мали нерентабельне виробництво або неефективний господарський профіль, мало вимушений характер – проводилося в інтересах або підтримки експорту й оплати зовнішніх кредитів, або безперебійного постачання внутрішнього ринку. Згортання нерентабельного виробництва в умовах обмежених імпорتنих можливостей приховувало небезпеку економічних суперечностей і збоїв, які могли послужити опорою догматичних, антиреформістських сил [2, с.104, 105]. Захист таких підприємств, який мав на меті також збереження повної зайнятості на ділі обертався захистом і застарілої продукції, технологій, і слабкого керівництва. Тому серед першочергових завдань щодо термінової перебудови структури промисловості, якою передбачалося розширення випуску виробів, конкурентоспроможних на всіх ринках, зменшення витрат матеріалів та енергії, удосконалення імпорту, стимулювання поступлень від соціалістичних партнерів, особливе місце займала боротьба з нерентабельністю.

В Угорщині для цього вже існували деякі передумови – економічна змагальність, певні перешкоди монопольному становищу окремих виробництв. У грудні 1986 р. виникла організація із санації, метою якої було зняття державної опіки з підприємств, домогтися їх самоокупності, реалізація оздоровчих заходів в економіці. Прийнятий тоді ж закон про банкрутство [4] визначав порядок ліквідації збиткових підприємств. Мінфін Угорщини створив фонд ліквідації збитковості у 2 млрд форинтів. Одним із перших у соціалістичній Угорщині кандидатів на банкрутство було машинобудівне підприємство “Ланг” [8, с.31].

Справа про банкрутство, зазвичай, виглядала так. Ініціатором банкрутства виступали кредитори – Угорський кредитний банк і великі підприємства. Упродовж встановлених законом 30 днів Угорська торгова палата намагалася досягнути компромісу між кредиторами й боржником. Якщо це не вдавалося, то відповідні документи поступали в організацію із санації, яка теж упродовж 30 днів мала вирішити питання: чи надати допомогу “прогорівшим” або ж визнати, що немає іншого виходу, як через фінансові органи реалізувати фонди підприємства. Як правило, організація із санації виходила з критеріїв: по-перше, чи не викличе закриття підприємства серйозних проблем із працевлаштуванням у даному районі. По-друге, чи не опиниться під загрозою у випадку закриття підприємства виконання міжнародних зобов’язань, замовлень Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. По-третє, чи це не перешкодить випуску оборонної техніки. Вивчивши й з’ясувавши всі необхідні “за” і “проти”, організація із санації приймала рішення. Якщо кредитори отримували підтримку, то організовувався продаж майна збанкрутілого підприємства, невиконані ним замовлення передавались іншим господарським організаціям [5].

Згадане підприємство тоді уникало банкрутства, але його економічні показники й через три роки були не найкращими – борги склали 48 млн форинтів. Рівень продукції й технологій угорської промисловості, згідно з даними міністра Ф.Береца, переважно відставав від найвищих досягнень на роки, а іноді – на одне-два десятиліття. “Ланг”, правда, поки що належав до числа тих заводів, які більшою чи меншою мірою могли змагатись із зарубіжними конкурентами [8, с.31].

Упродовж 1987 р. організація із санації займалася дев’ятьма неплатоспроможними підприємствами. Частина з них була ліквідована, а їх майно продане. Структурна

перебудова виробництва неминуче супроводжувалася ліквідацією робочих місць. У програмі економічної й соціальної стабілізації підкреслювалося, що програма збитковості підприємств повинна вирішуватись зі збереженням гуманності, в умовах строгого урахування соціалістичних принципів, непорушення права на працю – одного з основних завойовань соціалізму [5].

По суті, УСРП постала перед необхідністю заново переосмислити ідейно-теоретичні уявлення про соціалізм і в цьому зв'язку, зокрема, по-новому сформулювати політику в галузі зайнятості, оновити соціальну політику. Чи зменшення розмірів великих підприємств, утрата ними монопольного статусу несе в собі загрозу соціалістичному характеру економіки; скорочення питомої ваги окремих галузей, наприклад, гірничовидобувної, важкої промисловості та інших, є відмова від соціалістичних цінностей? Якою має бути роль приватної власності в соціалістичному суспільстві? Індивідуальна трудова діяльність і приватна власність, яка засновується на особистій праці, виконують важливі функції підвищення ефективності економіки на тривалому етапі соціалістичного розвитку. Але на що може поширюватися приватна власність – чи допустиме її перетворення в капітал, тобто в нагромаджену вартість, придатну для присвоєння чужої праці, яка робить зайвою власну працю. Тоді в УСРП не було чіткої відповіді на ці питання. Однак було зрозуміло, що приватне підприємництво включає в себе й приватне присвоєння, і розширене відтворення. Якщо вони знаходяться під контролем, функціонують відповідно до інтересів соціалістичної економіки, то не є “антисоціалістичними”. Разом із тим важливо стежити, щоб дохід від використаного “капіталу” не ставав фактором, який робить непотрібною особисту працю і в багатьох чому визначає соціальний статус майбутніх поколінь, викликаючи нерівність життєвих шансів [3, с.42].

УСРП змушена була відмовитися й від традиційних уявлень і на проблему зайнятості. Під час структурної перебудови тимчасово можуть виникнути проблеми зайнятості, відзначав секретар ЦК УСРП М.Немет [9, с.112], тобто не відкидалася можливість структурного безробіття. При цьому висловлювалася думка, що Угорщині не загрожує масове тривале безробіття, але багатьом людям доведеться міняти вид трудової діяльності або підприємства, пройти через професійну перепідготовку [2, с.111]. Право на працю й основний принцип управління трудовими ресурсами (повна зайнятість) почали трактуватись не як право на певне робоче місце, а як гарантія можливості працювати. Забезпечення раціональної зайнятості вважалося завданням підприємств, а повної зайнятості – обов'язком держави. Було створено так званий фонд політики в галузі зайнятості, який мав сприяти працевлаштуванню робочої сили, що вивільняється в процесі ліквідації збиткових підприємств, модернізації системи перекваліфікації, діяльності бюро із працевлаштування, які існували в кожній області й у великих містах УНР, розширенню практики забезпечення зайнятості на недержавних дрібних підприємствах [9, с.112]. При обкомах УСРП створювалися спеціальні координаційні комітети, що об'єднували працівників рад і профспілок, які теж займалися працевлаштуванням.

З'ясувалося, що право на працю й ефективне господарювання – не завжди сумісні. Підприємства відмовлялися приймати на роботу тих, хто по два-три рази на рік звільнявся, прогульників, порушників трудової дисципліни, небайдужих до алкоголю. Складно стало влаштуватися тим, у кого низька кваліфікація. Господарські організації ставили акцент на економічному й доцільному використанні трудових ресурсів. Усе більше цінувалися ті працівники, котрі мали декілька спеціальностей і у випадку необхідності згодні на перекваліфікацію, виявляли ініціативність, раціоналізаторські здібності. Це означало, що зростав авторитет робочого місця й хорошого майстра [5, с.4].

На грудень 1987 р. в Угорщині 10 тис. чоловік шукали роботу, 2 тис. не були влаштовані впродовж декількох місяців. Ті працівники збанкрутілих підприємств, що

ще не влаштувалися, отримували за необхідності допомогу протягом року: за перші шість місяців – 100% середньої зарплати, наступні три – 75% і решту місяців – 65%.^{*} У той же час у країні нараховувалося 60 тис. вакантних робочих місць. Підвищилася потреба в токарях та інших верстатниках, потрібні були медичні сестри, продавці продуктових магазинів. У надлишку адміністратори, працівники текстильної й швейної промисловості [5]. “Ми повертаємося до вивчення питання про доцільність залучення в Угорщині робочої сили з інших країн, – відмічав член Політбюро, секретар ЦК УСРП М.Немет, – про надання угорським громадянам більшої свободи в працевлаштуванні за кордоном” [9, с.112]. З 1988 р. будь-який угорець міг отримати паспорт, який давав йому можливість подорожувати по всьому світу. 5–6 млн осіб щорічно виїжджали за кордон. “І люди повертаються. Тому що вони бачать: там, куди їдуть, не легше. Можливо, заробити там можна більше, але й працювати за ці гроші треба набагато більше” [1].

Звичайно, втрата роботи навіть на один-два місяці, хай зі збереженням середнього заробітку, являла собою серйозну особисту трагедію для будь-якого добросовісного працівника. Вона неодмінно супроводжувалася зниженням рівня споживання й зростанням невдоволення. Найкращим виходом, мабуть, було б розгортання профілактичних заходів, які попереджали б саме виникнення проблеми.

Заходи, до яких вдавалася влада, щоб пом'якшити наслідки безробіття, нагадували методи, які використовувались урядом США в період “великої депресії” 1929–1933 рр. Органи із працевлаштування розширювали фронт громадських робіт, залучали безробітних до ремонту й будівництва доріг, догляду за парками, благоустрою, прибирання снігу, сміття тощо. 70% витрат на ці роботи виділялися із центрального джерела – спеціально створеного фонду зайнятості (1,8 млрд форинтів), а 30% покривалося з бюджетів місцевих рад. Із фонду зайнятості йшли також засоби на підтримку тих ефективних підприємств, які створювали нові робочі місця, розширювали курси із перекваліфікації робітників. З нього виплачувалася й допомога із працевлаштування, “передчасні” пенсії (достроковий вихід на пенсію при розформуванні й реалізації майна підприємств дозволявся не раніше, ніж через п'ять років до пенсійного віку за наявності 30-річного стажу в чоловіків і 25-літнього в жінок) [5].

Словом, угорські партійні реформатори зіткнулися з нездоланною суперечністю – необхідністю оновлення соціально-економічної й політичної системи та збереження “соціалістичних цінностей”, які на очах руйнувалися.

Здавалося, маючи юридичну базу боротьби зі збитковими підприємствами, підкріплену політичною волею уряду, УНР подолає проблему державної опіки над неефективно працюючими підприємствами. Однак, як засвідчила практика, спроба ліквідації однієї проблеми породжувала іншу (намагання позбутися збитковості підприємств загострювало проблему зайнятості й соціального становища вивільнених працівників). Із продовженням реформ виникало все більше питань, ніж відповідей. Намагаючись поєднати ринкове, товарне господарство й базові соціалістичні цінності, угорські реформатори потрапляли в ідейно-теоретичний глухий кут, неминучим виходом з якого був черговий відступ від “соціалістичних цінностей”, рух у прямо протилежному від них напрямі. Банкрутство “реального соціалізму” угорські партійні реформатори намагалися прикрити посиленнями на відому ленінську сентенцію про те, що будівництво нового суспільства – це довгий історичний період, тривалий ряд переходів [7]. Під час економічної реформи запровадженням нових форм управління підприємствами, розширенням можливостей дрібного підприємництва, формуванням

---

^{*} Згідно із законодавчими актами, які були прийняті в Угорщині у 1986 р. про регулювання працевлаштування вивільнених працівників ліквідованих нерентабельних підприємств, загальний термін, відведений для працевлаштування на новому місці, протягом якого гарантувалося повну компенсацію, складав 15 місяців.

ринку цінних паперів (1983 р.), проведенням реформи банківської системи і створенням сітки комерційних банків (1987 р.) закладалися підвалини інфраструктури ринкового господарства, яка суттєво підривала основу соціалістичної економіки – державну націоналізовану власність на засоби виробництва, вторгалася у святая святих – соціалістичні відносини власності. Це й було певним забіганням наперед, відступом від політекономії соціалізму, про що говорив К.Грос [10] і що, небезпідставно, так серйозно в брежнєвську добу турбувало керівників СРСР, заставляло з пересторогою й острахом оглядатись на Кремль самих творців цих перетворень.

З 1 січня 1988 р. в Угорщині була запроваджена нова податкова система, яка передбачала, зокрема, прогресивне оподаткування громадян і підприємств. На думку М.А.Усієвич*, податкова реформа проводилася за західним зразком і була спрямована на спрощення системи оподаткування, переміщення частини податкового навантаження зі сфери виробництва у сферу обігу, шляхом стягування податку з додатної вартості й запровадження єдиного принципу регулювання всіх доходів населення [12, с.3]. Говорячи про її новизну й перші наслідки, К.Грос відмітив: “У соціалістичних країнах поки що немає такої податкової системи, яку ми ввели на початку року. І про досвід говорити рано. Скоротився товарний дефіцит, великий рух капіталів у бік добре господарюючих підприємств. Щоправда, ряд трудящих, зайнятих індивідуальною діяльністю, здали свої патенти. Наприклад, із 36 тис. приватних торгових точок – 3,5 тис., тобто 10%, розорилися. Ми вважаємо, що в цьому немає нічого страшного. Хай придуть нові, більш умілі, здібні кадри в приватний сектор соціалістичного господарювання, у якому у нас зайнято 4–5% усіх трудящих. Головний зміст нової податкової системи – забезпечити більш справедливий перерозподіл доходів” [4].

Реформа банківської системи, перебудова механізму оподаткування значно обмежували можливості адміністративного перерозподілу доходів між підприємствами, сприяли виявленню слабких, економічно безперспективних підприємств, інтенсифікації виробництва, ефективному використанню всіх ресурсів. “Перерозподіл доходів”, їх адміністративне вирівнювання було ознакою незавершеності й половинчатості економічної реформи 1968 р.

Економічна реформа, яка розпочалась у 1968 р. і в основу якої замість командно-адміністративних методів управління були покладені економічні, задіяно такі показники як “прибуток”, “ціни”, “кредити”, “госпрозрахунок”, принесла угорському народу раніше небачені блага: наповнення магазинів товарами, різномаманіття яких викликало щире здивування й захоплення братів по класу – трудящих-туристів із соціалістичних країн; “піднесла життєвий рівень, збільшила зовнішньоекономічну активність, вивела на світовий рівень сільське господарство” [6]. Кожна четверта сім’я в УНР мала легковий автомобіль**, у кожній другій міській сім’ї була дача. “В угорському селі трудівники, мені так здається, – відмітив Надзвичайний і Повноважний Посол УНР у СРСР Шандор Райнаї в бесіді з кореспондентами “Правди”, – живуть заможнo, непогано. У селянина є все. Значна частина міського населення живе також непогано. Але є два прошарки, які знаходяться у важкій ситуації, – пенсіонери, які отримують невелику допомогу, і молодь, яка тільки розпочинає працювати” [6]. У свою чергу кореспонден-

* Доктор економічних наук, головний науковий співробітник Інституту міжнародних економічних і політичних досліджень Російської академії наук.

** Тижневик “Фіделе” повідомляв, що в країні на кожну тисячу жителів припадало 150 автомобілів. При цьому на кожні 100 сімей робітників припадало 37 машин, а серед інтелігенції цей показник дорівнював 63, селян – 35,90% легкових автомобілів увозилося в Угорщину із соціалістичних країн.

Парк легкових автомобілів, однак, був досить застарілим. Середній вік легкових транспортних засобів в УНР наближався до 10 років. У країні існували труднощі із запасними частинами. При цьому експлуатація, а також ремонт автомашин обходився власникам досить дорого. У 1985 р. на витрати, пов’язані з автомобілем, громадянин УНР витрачав у середньому 28 тис. форинтів, що складало 15,3% усіх його затрат.

ти “Правди” відмітили: “На початку бесіди ви розказали про свою країну. Нам не раз доводилося бути в ній. І можемо підтвердити, що в Угорщині є не тільки салямі. На полицях магазинів є й інші м’ясні вироби, вдосталь овочів, фруктів і всього іншого” [1].

Успіхи в забезпеченні Угорщини продовольством були результатом особливого щодо села політичного курсу, винесених уроків з аналізу подій 1956 р. УСРП, очолена Я.Кадаром, відмовилася від сталінсько-ракошистського варіанта побудови соціалізму, заснованого на командуванні масами, на зрівнялівці й аскетизмі, на уніфікації свідомості людей, на страху й насиллі, який поєднувався з необмеженою особистою владою партійного “вождя” й супроводжувався зловживаннями нею. Цей викривлений і вульгаризований варіант ленінського плану побудови соціалізму, який називають “казарменим соціалізмом”, угорці рішуче відкинули. Партія взялася не командувати, а управляти, служити народу. Була проведена реорганізація сільського господарства, за тричотири роки створено міцне, розвинуте сільське господарство. Селяни за власною ініціативою вступали в кооперативи. Їх членами ставали колишні заможні селяни (“куркулі”), які згодом отримали право на зайняття керівних посад. У той час як у СРСР чинилися різноманітні перешкоди на шляху нарощення виробництва сільськогосподарської продукції в особистих господарствах (особливо тваринницької), УСРП, рішуче пориваючи з минулим, створила всі необхідні умови, щоб селянин поряд із роботою в кооперативі або держгоспі у вільний час міг успішно трудитись на присадибній ділянці. У результаті цих зусиль сільське господарство з 1957 р. планомірно й швидко розвивалося без директив із центру, за допомогою економічних регуляторів. Якщо в першій половині 50-х рр. угорське сільське господарство знаходилося практично в стані стагнації (середньорічні темпи приросту продукції в 1951–1955 рр. становили тільки 0,1%), то зміна форм управління й підходу до колективізації сприятливо позначилася на розвитку галузі. У 1956–1960 рр. в середньому приріст виробництва сягав 4,1%. До середини 80-х рр. Угорщина вийшла на одне з перших місць у світі й на перше серед країн – членів РЕВ із виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення [2, с.108]. У 1988 р., ще напередодні Всеугорської наради УСРП (травень ц. р.), 46% м’яса, яке вироблялося в Угорщині, припадало на частку присадибних ділянок. В УНР на душу населення вироблялося більше 150 кг м’яса. Це один із найвищих показників у світі* [1].

Урок з угорського досвіду вирішення “продовольчого питання” “епохи Кадара”, який не завадило б засвоїти й нашим можновладцям, полягає в тому, що на сільському господарстві не можна економити; що забезпечити країну продовольством може тільки високоефективне товарне виробництво в поєднанні з продуктивним присадибним господарством. Угорська держава тоді вклала в розвиток сільського господарства величезні кошти, у певному розумінні навіть за рахунок інших галузей. Уражаючі успіхи в УНР були досягнуті, коли земля не була предметом купівлі-продажу, не знаходилась у руках олігархів і тим більше іноземних багатіїв.

“Епоху Кадара” угорці згадують з ностальгією. Опитування населення, проведені в 1999 р., показали, що дві третини респондентів вважали, що тоді їм жилося краще й вони з більшою ефективністю могли використати свої можливості [13, с.97]. Це був унікальний період в історії країни, коли реформи проводилися не заради ре-

---

* Надмірне споживання вуглеводнів і жирів, особливо тваринного походження (77 кг на рік на людину), більшу половину якого складала свинина, на думку міністра охорони здоров’я УНР Л.Медве, яку він висловив, виступаючи на засіданні комісії із соціального забезпечення й охорони здоров’я Державних зборів УНР, – одна із суттєвих і поширених причин високого рівня серцево-судинних захворювань. У ході медоглядів з метою вивчення раціону харчування угорського населення виявилося, що вага 30–50% жінок, 20–25% чоловіків, 10–15% дітей і підлітків перевищувала норму. У той же час споживання фруктів було на 30% нижче необхідної для здоров’я кількості, картоплі й овочів – на 20%. Хоча споживання молока й молочних продуктів в останні роки (на 1988 р.) зросло до 180 кг, однак і цей показник був нижчим, ніж у розвинених європейських країнах.

форм, а блага людей, не задля збагачення окремих осіб, а добробуту народу. У цьому сенсі сьогоднішній капіталізм в Угорщині, попри всі досягнення, за багатьма показниками, які відображають не його прибутки, а рівень життя народу, поступається кадаризму. “Так, реальні доходи на душу населення не досягли рівня 1989 р.” [13, с.97].

(Далі буде)

1. Аверченко Б. Встречи по вашей просьбе. Чрезвычайный и полномочный / Б. Аверченко, О. Ласото // Правда. – 1988. – 24 июня. – С. 5.
2. Бенке В. Экономика, политика, мышление / В. Бенке // Коммунист. – 1988. – № 2. – С. 103–114.
3. Берез Я. Идеология – сила созидательная / Я. Берез // Проблемы мира и социализма. – 1988. – № 4. – С. 39–44.
4. Будапешт. Закон о банкротстве // Правда. – 1988. – 2 ноября. – С. 4.
5. Герасимов В. Обанкротились, что дальше? В Венгрии продолжается борьба с убыточностью предприятий / В. Герасимов // Правда. – 1987. – 15 декабря. – С. 4.
6. Герасимов В. Сжатие пружины. Пути и проблемы венгерской перестройки / В. Герасимов // Правда. – 1988. – 28 апреля. – С. 4.
7. Грос К. Обновление социализма / К. Грос // Правда. – 1988. – 24 ноября. – С. 4.
8. Жерар А. Венгерские проблемы с разных позиций / А. Жерар // Проблемы мира и социализма. – 1989. – № 3. – С. 29–32.
9. Немет М. Реформа: стабилизация, ускорение / М. Немет // Коммунист. – 1988. – № 9. – С. 107–114.
10. Новый дух реформ. По просьбе АИФ на вопросы корреспондента ТАСС отвечает член Политбюро ЦК ВСРП, Председатель Совета Министров ВНР Карой Грос; вопросы задавал Б. Шестаков // Аргументы и факты. – 1988. – № 22. – С. 2.
11. Палді А. Курс на демократизацію / А. Палді // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 5. – С. 84–86.
12. Усиевич М. Венгрия: десятилетие реформ / М. Усиевич. – Режим доступа : <http://www.ieras.ru/journal/journal.2000/7.htm>.
13. Усиевич М. А. Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. / М. А. Усиевич // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 80–97.
14. Цели достижимы. Интервью члена Политбюро ЦК ВСРП, Председателя Совета Министров ВНР Кароя Гроса. Интервью взял В. Герасимов (Соб. корр. “Правды”), г. Будапешт // Правда. – 1988. – 4 апреля. – С. 6.

В статье выясняются отдельные аспекты реализации рабочей программы социально-экономической стабилизации правительства УНР до 1990 г., одобренной Государственными собраниями 2 сентября 1987 г., в частности борьба с нерентабельностью промышленных предприятий, решение проблемы занятости, высвобожденных при ликвидации предприятий работников; мировоззренческие проблемы – соотносительности товарного производства с ценностями социализма; незавершенность реформы в 1968 г., успехи в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: нерентабельность, убыточность, банкротство, дотации, социалистические ценности, социалистическая экономика, право на труд, безработица, рыночное хозяйство, частная собственность, сельское хозяйство, капитализм.

The article investigates some aspects of the work program of the social and economic stabilization of the UNR government till 1990 approved by the National Assembly in September 2, 1987, in particular the fight against non-profitability of the industrial enterprises, the solution of the employment problem, fired during the liquidation of the enterprises employees; the outlook problem – the comparison of commodity production with the values of socialism; the incompleteness of the reforms of 1968, the success in agriculture.

Key words: non-profitability, losses, bankruptcy, grants, socialistic values, socialistic economics, right to work, unemployment, market economy, private property, agriculture, capitalism.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА РУБЕЖІ ХХ–ХХІ ст.

У статті висвітлюється розвиток українсько-польського наукового співробітництва, обґрунтовується його вплив на взаємозбагачення досвідом і творчу співпрацю двох сусідніх слов'янських народів.

Ключові слова: наука, міжакадемічне співробітництво, національні університети, наукові центри.

У роки незалежності між Україною й Республікою Польща (РП) встановилося тісне наукове співробітництво, яке сприяє господарському й культурному прогресу та зближенню двох сусідніх народів. Вивчення досвіду в цій галузі представляє науковий інтерес, але в публікаціях він висвітлений ще недостатньо. Це врахував автор даної статті, зосередившись на розкритті характерних для рубежу ХХ–ХХІ ст. форм українсько-польського співробітництва.

Розвитку тісної українсько-польської співпраці в галузі науки насамперед посприяв укладений у травні 1992 р. Договір між Україною й Республікою Польща про добросусідство, дружні взаємини й співробітництво, яким передбачалося сприяти розвитку науково-технічного співробітництва між двома країнами, залученню до спільних досліджень їх наукових установ і навчальних закладів та пропагувати досягнення в цій сфері [5, с.10–12]. У січні 1993 р. уряди України і РП підписали договір про співробітництво у сфері науки і технологій, на основі якого було розроблено програму щодо спільних досліджень, зокрема з математики, фізики, хімії, економічних та гуманітарних наук [13, с.159]. Співпраці в науковій галузі зверталась увага в підписаних до середини 2001 р. 132 українсько-польських документах [2, с.55].

З початку 90-х років розвивалася міжакадемічна співпраця двох країн, якій посприяло підписання в лютому 1991 р. угоди про співробітництво між Академією наук УРСР та Польською академією наук (ПАН), термін якої було продовжено 1997 р. [13, с.160]. Цими угодами передбачалося розвивати співробітництво між науково-технічними установами та фахівцями щодо сприяння науково-технічному прогресу, вирішення фундаментальних наукових проблем у галузі природничих, технічних та гуманітарних наук.

Програма наукового співробітництва успішно здійснюється академічними установами. 1997 року діяло 87 угод про спільний науковий пошук, на основі яких дослідження проводили 39 інститутів Національної академії наук України (НАН України) і 62 наукові установи й організації Польської академії наук і міністерств РП із природничих, технічних і соціально-гуманітарних наук. Особливо плідно співпрацювали Центр космічних досліджень ПАН, Головна астрономічна обсерваторія НАН України та Міжнародний центр астрономічних і медико-екологічних досліджень. Учені провели низку семінарів, конференцій та наукових експедицій [21, с.7]. За новою угодою між НАН України і ПАН було передбачено в наступні роки співробітництво між 26 інститутами ПАН і 32 – НАН України з 35 актуальних тем різних галузей наук [21, с.7]. У 1997–1999 рр. передбачені угодами дослідження із 40 тем були виконані [13, с.162].

Міжакадемічна співпраця була спрямована й на розвиток гуманітарних наук. 1993 р. із цією метою, зокрема, була створена комісія із спільного вивчення проблем історії українського й польського народів [21, с.7]. У сфері бібліотечної справи українсько-польська співпраця була спрямована на дослідження книжкових колекцій, спільне видання каталогів та обмін науково-технічною інформацією. За довгостроковою угодою між Національною бібліотекою імені В.Вернадського НАН України та Національною бібліотекою у Варшаві наприкінці 90-х років було розроблено тему “Польська книжка на території України” [11, с.80]. Зусиллями Львівської національної бібліотеки

імені Василя Стефаника, Національної бібліотеки у Варшаві, Південно-Східного інституту в Перемишлі та Бібліотекою Національного інституту імені Оссолінських ПАН передбачалося створити комп'ютерну базу їх фондів, обмінюватися власними виданнями та професійним досвідом [11, с.81].

Співробітництво між двома академіями продовжувалося в наступні роки. Так, у 2000–2002 рр. учені Державного природознавчого музею (м. Львів) спільно з польськими колегами досліджували 6 тем, Інституту історії України – 2 теми, а Фізико-технічного інституту низьких температур – 3 теми [13, с.160–161]. 2004 р. науково-дослідні роботи проводилися в межах 180 українсько-польських проектів [17, с.2]. З метою їх здійснення між НАН України та ПАН на період 2009–2011 рр. було оголошено конкурс спільних українсько-польських наукових проектів, у якому передбачалась участь співпрацівників установ обидвох академій [16, с.4].

Українсько-польському науковому співробітництву приділяють увагу вчені вищих навчальних закладів (ВНЗ). В Україні, зокрема, у багатьох ВНЗ створені разом із НАН України спільні науково-дослідні інститути, центри та лабораторії, наукові співробітники яких беруть участь у розробці українсько-польських наукових проектів. До їх здійснення залучаються й викладачі кафедр ВНЗ. У Прикарпатському національному університеті наукова співпраця здійснюється на основі договорів та угод із ВНЗ РП, зокрема Варшавським, Жешувським, Гданським, Вармінсько-Мазурським, Ольштинським та Ягеллонським університетами [14, с.215]. Спільно з польськими вченими івано-франківські біологи досліджують пристосування мікроорганізмів до несприятливих умов, фізики – технологічні режими формування ізолюючих шарів у напівпровідниках методами опромінювання й поліенергетичної іонної імплантації, політологи разом із колегами Варшавського та Гданського університетів створили школу з вивчення досвіду інтеграції до Європейського співробітництва [10, с.22–25].

Посиленню українсько-польських взаємин у науковій сфері сприяють спільні виставки науково-технічних досягнень. Підтвердженням цього була організована в червні 2004 р. у Львові та Києві в рамках Року Польщі в Україні Міністерством освіти і науки України та Міністерством науки і інформації РП виставка “Україна–Польща: стратегічне партнерство у сфері науки і технологій”. У виставці взяло участь 25 українських та 15 польських наукових організацій, зокрема Дніпропетровський національний університет, Інститут проблем матеріалознавства НАН України, Центр космічних досліджень Польської академії наук, Інститут оптоелектроніки Варшавської військово-технічної академії, які презентували результат своєї співпраці. Під час виставки відбулися науково-практична конференція “Розвиток науково-технологічних парків та інноваційних структур інших типів: Польща і Україна та світовий досвід”, семінар “Україна і Польща в спільних проектах Європейського Союзу”, круглий стіл “Україна – Польща: результати і перспективи співробітництва” [17, с.2]. Проведення цих заходів допомогло намітити перспективи подальшого українсько-польського співробітництва в рамках наукових програм Європейського Союзу.

У гуманітарній сфері в Україні і РП значна увага приділяється дослідженню їх історії, особливо творчому аналізу українсько-польських взаємин минулих століть. Це пояснюється тим, що неодноразово добросусідські відносини між двома слов'янськими народами змінювалися протистояннями, які породжували трагічні наслідки. Певним стимулом для творчої співпраці істориків двох країн була проведена 1989 р. у Варшаві конференція “Знайомі й незнайомі”, яка спрямовувала дослідників двох країн на об'єктивне висвітлення минулих подій [11, с.78].

У цьому зв'язку важливою була розробка Інститутом українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів) науково-дослідної теми “Проблеми історії українсько-польських відносин XVI–XX ст.” [11, с.86]. Співробітники цього інституту

опублікували низку монографій та збірок документів, що допомагають об'єктивній оцінці минулої історії України та РП.

Творчому підходу до аналізу історії двох слов'янських народів посприяла зустріч польсько-українських істориків 7–9 червня 1994 р. у Подкові Лесній (РП), під час якої вони обговорили пов'язані з українсько-польськими взаєминами 1918–1948 рр. проблеми [9, с.96]. За ініціативою Об'єднання українців у Польщі (ОУП), Світового союзу вояків Армії Крайової (ССВАК), українських істориків та підтримкою міністерств закордонних справ України й Польщі відбулося 10 міжнародних наукових семінарів у Луцьку та Варшаві за участю польських та українських істориків. Їх координаторами були доцент Волинського державного університету імені Лесі Українки Микола Кучерепа та директор Військового історичного інституту (Варшава) Анджей Айненкель. Учасники семінару, зокрема директор Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, академік НАН України Ярослав Ісаєвич, професор Володимир Сергійчук, доцент Ігор Ільюшин (Київ), професор Юрій Макар (Чернівці), професори В.Філяр (Варшава), Г.Мазур (Краків), доктор З.Пальський (Варшава) та інші, у доповідях і виступах висвітлили важливі питання українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, а також стосунків між обома народами 1918–1947 рр. [9, с.99–101]. Матеріали семінарів опубліковано в багатотомному виданні “Україна – Польща: важкі питання” [9, с.103], вихід якого у світ посприяв уникненню багатьох неправильних поглядів на історичне минуле та його оцінку з позицій сучасних реалій.

Упродовж останніх десятиріч українсько-польські взаємини обговорювалися на численних міжнародних наукових конференціях істориків обох країн. Так, у 1995 р. науковці Львівського університету імені Івана Франка спільно з Люблінським університетом провели конференцію “Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського і українського народів” [20, с.342]. Того ж року в Луцьку відбулася конференція “Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки” [9, с.96].

Три представницькі міжнародні конференції з українсько-польських минулих і сучасних взаємин було проведено в Прикарпатському університеті. 1996 р. тут у Міжнародній науково-практичній конференції “Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.” узяло участь понад сто вчених України та РП. У доповідях українські та польські науковці, розкриваючи позитивний вплив взаємовідносин між обома народами на соціально-економічний і культурний розвиток їх країн, обґрунтували причини українсько-польських конфліктів у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни, складнощі в польсько-українських міжнаціональних відносинах і трагічні наслідки депортаційних процесів у Польщі та Україні [18].

Об'єктивній оцінці минулої історії було підпорядковано 2008 р. проведену в університеті спільно з фондом “Допомога полякам на Сході” та редакцією газети “Кур'єр Галіційський” конференцію “Гадяцька унія в історії українсько-польських відносин (1658–2008)”. У доповідях на конференції доктор історичних наук, професор Володимир Грабовецький, кандидати історичних наук, доценти Ігор Райківський, Володимир Комар, Микола Генік, доцент Михайло Сигидин (Прикарпатський університет), а також канцлер Європейського Колегіуму Польських і Українських Університетів, доктор Володимир Осадчий та наукові працівники Варшавського університету Кшиштоф Яблонка і Влодзімеж Май обґрунтували значення Гадяцької унії для розв'язання проблем міжнаціональних відносин і гарантування безпеки України, РП та Центрально-Східної Європи [3, с.2]. У 2010 р. науковці Прикарпатського та Львівського національних університетів спільно з польськими колегами провели Міжнародну науково-практичну конференцію “Українсько-польські відносини сьогодні: потреба “перезавантаження чи продовження?” [19, с.3–11]. Наголошуючи на необхідності уникати ускладнень у взаєминах між обома народами, українські та польські вчені зосередили увагу на

основних аспектах поліпшення міждержавних відносин у контексті євроінтеграційних процесів.

Взаєминам між Україною та РП були присвячені також міжнародні наукові конференції “Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура” (Тернопіль, 1999 р.), “Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин” (Київ, 2002 р.), “Українсько-польсько-білоруське суспільство: ХХ століття” (Дрогобич, 2008 р.).

Польсько-українські взаємини обговорювалися й на міжнародних конференціях у РП, зокрема “Україна – Польща: вчора, сьогодні, завтра” (Люблін, 1997 р.), “Поляки і українці: 1918–1956 рр.” (Сянік, 1997 р.) [9, с.96].

Обговорення важливих проблем українсько-польських взаємин здійснюється ВНЗ за активної підтримки місцевих державних і громадських органів. В Івано-Франківську, зокрема, за ініціативою істориків-слов’янознавців Прикарпатського національного університету, суспільно-культурних товариств “Лемківщина”, “Надсяння”, громадського товариства “Бойківщина” та підтримкою Івано-Франківської обласної державної адміністрації проведено низку регіональних наукових конференцій щодо депортаційних процесів. Так, у 1997 р. в університеті з нагоди 50-ліття проведення акції “Вісла” відбулася регіональна науково-практична конференція “Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ ст. [1, с.82]. Проголошені вченими доповіді на конференції були опубліковані в збірнику статей за редакцією кандидата історичних наук, доцента Миколи Геніка [1, с.82]. У вересні 2004 р. конференцію було присвячено 60-й річниці початку виселення етнічних українців з Польщі. У жовтні 2006 р. на конференції обговорювалися наслідки депортації українців з Польщі в 1944–1946 рр. У листопаді 2006 р. конференція була присвячена 55-й річниці депортації етнічних українців із Західної Бойківщини. У травні 2007 р. депортації етнічних українців з Польщі були в центрі уваги конференції “Лемківський корінь українського цвіту”, проведеною за участю науковців Прикарпатського національного університету, Галицької районної державної адміністрації, районної ради та місцевого товариства “Лемківщина” [4, с.2].

Важливо, що на цих конференціях на основі архівних та опублікованих документів науковці дали об’єктивну оцінку причинам і наслідкам депортації етнічних українців з Польщі в Україну та поляків з України в Польщу. На конференціях із важливими повідомленнями щодо цього виступили й очевидці тих минулих трагічних подій. Ураховавши сучасні підходи щодо досліджень, прикарпатські науковці в контексті українсько-польських відносин також дали об’єктивну оцінку акції “Вісла” на проведеному в 2002 р. у Прикарпатському національному університеті засіданні “Круглого столу” до 50-річчя з її проведення.

Спільно з громадськими організаціями вчені ВНЗ наукові заходи присвячують і вдосконаленню сучасних державотворчих процесів. Так, у листопаді 2007 р. Київський національний лінгвістичний університет, Житомирський державний університет імені Івана Франка та Польське наукове товариство в Житомирі провели Міжнародну наукову конференцію “Польща та Україна на шляху демократичних перетворень: історія, сучасність, майбутнє”. На конференції науковці Варшавського інституту технології електронних матеріалів та українських ВНЗ висвітлювали досвід щодо демократичних перетворень в Україні та РП. Вони внесли пропозиції щодо вдосконалення сучасної виборчої системи, а також законодавчої бази стосовно діяльності неурядових громадських організацій. Було запропоновано і внести зміни до законів про національні меншини [12, с.3].

До вивчення й аналізу сучасних державотворчих процесів залучається і молодь. У травні 2007 р., зокрема, у Львівському національному університеті на міжнародному студентському семінарі, що проходив у формі діалогу, студенти Вищої суспільно-еко-

номічної школи м. Тичин та Вищої школи менеджменту м. Жешува розповіли про зміни у РП у зв'язку з її вступом до ЄС та співпрацею з НАТО. Учасники діалогу наголосили на необхідності обміну студентами з метою вивчення культурної спадщини двох сусідніх країн [6, с.2]. У жовтні 2007 р. на Міжнародній конференції молоді “Українсько-польський молодіжний діалог” у Житомирі представники польських фондаций “Молода демократія”, “Українська Християнська спілка в Польщі”, “Українська спілка в Любліні” поділилися з молодими українцями досвідом щодо запровадження в навчальних закладах болонської системи навчання, розвитку студентського та учнівського самоврядування, прищеплення навиків до наукових досліджень та впливу автономії ВНЗ на вирішення молоддю проблем, що виникають [7, с.2].

Розвитку українсько-польського наукового співробітництва сприяють і створені окремими ВНЗ наукові центри. 1997 р., зокрема, у Львівському національному університеті імені Івана Франка створено Центр історичної полоністики. Його організатори Леонід Зашкільняк, Микола Крикун, Михайло Швагуляк не лише самі наполегливо досліджують історію Польщі, але й залучають до цього аспірантів і студентів. Центр допомагає молоді в підготовці дисертацій, магістерських та дипломних робіт на полоністичну тематику, проводить наукові конференції, семінари, симпозіуми, сприяє наданню вченим відряджень для наукових цілей [8, с.148–149]. У Херсонському державному університеті діє Польський культурний центр, який проводить українсько-польські наукові конференції [2, с.96]. У Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника з метою подальшого розвитку взаємин із ВНЗ та науковими установами РП створено Центр полоністики.

Українсько-польському науковому співробітництву сприяють і словіністичні наукові заходи. Так, польські вчені беруть участь у щорічних словіністичних семінарах Львівського національного університету імені Івана Франка, де виступають із науковими доповідями. Вони також публікують свої праці в міжвідомчих наукових збірниках “Проблеми слов'янознавства”, які видають львівські історики. Зокрема, у 49 випуску збірника вміщено статті на словіністичну тематику Стефана Козака, Едварда Касперського (Варшавський університет) та Єви Орльоф, Влодзімежа Бонуська (Жешувська вища педагогічна школа) [15].

Таким чином, в останні два десятиріччя завдяки демократичним процесам українсько-польські наукові взаємини стали багатограними. Вони засвідчують можливість розвитку творчої співпраці між академічними установами та ВНЗ. Взаємне збагачення науковим досвідом сприяє зближенню двох сусідніх слов'янських народів, піднесенню їхньої культури та вирішенню господарських завдань.

1. Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття : матеріали наук.-практ. конф., присв. 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.) : зб. статей / за ред. М. Геніка. – Івано-Франківськ, 1999. – 82 с.
2. Бабак О. І. Українсько-польські відносини (з 1980-х років до 2005 р.) / О. І. Бабак. – Кіровоград, 2005. – 144 с.
3. Гадяцька унія в історії українсько-польських відносин (1658–2008) : програма міжнар. наук. конф., присв. 350-літтю Гадяцької унії 1658 р., Івано-Франківськ, 27–29 листопада 2008 р. – Івано-Франківськ, 2008. – 4 с.
4. Депортація українців з етнічних земель Польщі (1944–1946, 1951 роки). Галицька лемківська ватра, Галич, 27 травня 2007 р. – Галич, 2007.
5. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Політика і час. – 1992. – № 7–8.
6. Драган Н. Партнерство задля миру / Н. Драган // Каменяр. – 2007. – № 6. – Червень.
7. Дутова А. Молодь Польщі й України – спільні проблеми / А. Дутова // *Gazeta Polska*. – 2007. – 27 жовтня.
8. Зашкільняк Л. Центр історичної полоністики у Львівському державному університеті імені Івана Франка / Л. Зашкільняк // *Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття* :

- конференція під патронатом прем'єр-міністрів України і Польщі (м. Київ, 25–27 червня 1999 р.). – К., 1999. – 160 с.
9. Колесник В. З історії українсько-польських наукових взаємин (1994–2003) / В. Колесник, М. Кучерепа // Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. статей і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923–1983). Ч. 2. – К., 2003. – 329 с.
  10. Каталог. Вип. 3. // Поточний архів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – С. 22–25.
  11. Лишко В. Наукові зв'язки України та Польщі в 1990-х рр. XX ст. / В. Лишко // Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. статей і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923–1983). Ч. 2. – К., 2003. – 329 с.
  12. Мічуріна О. У сусіда ума не позичиш, а досвід можна / О. Мічуріна // Gazeta Polska. – 2007. – 17 листопада.
  13. М'якушко С. Стан та перспективи українсько-польського міжакадемічного співробітництва / С. М'якушко, А. Мирончук // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє : зб. наук. пр. – К., 2002. – Ч. 2. – 238 с.
  14. Остафійчук Б. К. Врахування Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника соціально-економічних умов України в підготовці спеціалістів / Б. К. Остафійчук, П. С. Федорчак // Проблеми інтеграції науково-освітнього інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі : зб. наук. ст. – Тернопіль ; Севастополь ; Стамбул., 2007. – Вип. 5. – 431 с.
  15. Проблеми слов'язнознавства : міжвідомчий науковий збірник. Вип. 49. – Л., 1996. – 175 с.
  16. Світ. – 2008. – № 5–6. – Лютий.
  17. Україна і Польща – партнери у сфері науки і технологій // Світ. – 2004. – № 25–26. – Липень.
  18. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 лист. 1996 р.) / за ред. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ. – 1997. – 451 с.
  19. “Українсько-польські відносини сьогодні: потреба “перезавантаження” чи продовження?”, 24–26 верес. 2010 р. – Івано-Франківськ ; Яремче, 2010.
  20. Фіглевський М. Культурно-освітня діяльність польських громадських організацій у західних областях України / М. Фіглевський // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 342.
  21. Хідекелі А. Україна і Польща: співпраця на піднесенні / А. Хідекелі // Світ. – 1997. – № 6. – Липень.

В статтє освещается развитие украинско-польского научного сотрудничества, обосновывается его влияние на взаимобогащение опытом и творческое сотрудничество двух соседних славянских народов.

Ключевые слова: наука, межакадемічне співробітництво, національні університети, наукові центри.

The article highlights the development of Ukrainian-Polish scientific cooperation and proves its influence on the reciprocal enrichment in experience and creative collaboration of two neighboring Slavic nations.

Key words: science, interacademic cooperation, national universities, research centers.

ГОЛОСІННЯ ЯК ОДИН З ЕЛЕМЕНТІВ ПОХОВАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ БОЙКІВ

У статті на основі проведених польових досліджень розглянуто голосіння як структурні, вербальні, світоглядні одиниці поховального обряду, їх атрибутику й символіку та пов'язані з ними траурні звичаї й ритуали. Виділено словесно-музичні компоненти поховальної обрядовості, жанрові особливості похоронних і поминальних голосінь. Викладено проблеми, які пов'язані з побутуванням жанру голосінь у XXI ст.

Ключові слова: *голосіння, поховальна обрядовість, історико-етнографічний район, Бойківщина, церква.*

Інтенсивне зацікавлення власною етнокультурною спадщиною зумовлене по-жвавленням етносоціальних процесів в Україні, що мають вияв у комплексному пошуку свого етнічного коріння. Це, у свою чергу, актуалізувало проблему ґрунтового пізнання всіх аспектів традиційної культури та побуту. Особливе місце в дослідженні українських старожитностей посідає вивчення сімейних звичаїв та обрядів, які пов'язані з ключовими подіями життєвого циклу людини та містять чимало самотніх й архаїчних явищ. Оскільки ця сфера духовної культури зберігає багато реліктів давньої обрядової культури, спеціальне її дослідження актуальне також із погляду компаративістики, ритуалістики, культурології. Деякі складові цієї ділянки духовної культури українців уже висвітлено в окремих публікаціях Ю.Гошка [13], о. Ю.Катрія [16], В.Гнатюка [12], М.Паньківа [17]. Натомість узагальнених історико-етнографічних праць про голосіння як один з елементів похоронних традицій та їх етнолокальні особливості в українській етнології й досі немає. Тому вивчення даної теми, зокрема їхньої регіональної специфіки, є одним із невідкладних наукових завдань сучасної вітчизняної етнології.

Голосіння є невід'ємною частиною традиційної похоронної обрядовості бойків. Метою дослідження є історико-етнографічна реконструкція голосіння як одного з елементів поховальної обрядовості українців Бойківщини кінця XIX – початку XXI ст., комплексна наукова характеристика їх звичаєво-ритуальних і світоглядних елементів та рівень збереження автентичних локальних традицій поховальної обрядовості на теренах указанного етнографічного масиву. Предметом дослідження є голосіння як структурні, світоглядні, вербальні одиниці похоронного обряду, їх атрибутика й символіка та пов'язані з ними траурні звичаї й ритуали, ритуальні заборони, поминальні звичаї, оскільки тепер вони здебільшого проходять у повному мовчанні або при кількох обрядом приписаних фразах.

Територія дослідження охоплює ареал проживання українського автохтонного населення Бойківського Західного (Південно-Західного) етнографічного регіону. У даній публікації автор розглядає голосіння, які побутують на території Східної Бойківщини¹. Наукова новизна роботи визначається тим, що вона є першим спеціальним історико-етнографічним дослідженням елементів похоронної обрядовості бойків.

Голосіння є одним із традиційних елементів української поховальної обрядовості. На думку етнологів В.Сисова та М.Паньківа, голосіння – це народнопоетичні твори, пов'язані з поховальним обрядом. В їх основі лежать стародавні уявлення про те, що померлий продовжує існувати в невідомому далекому краю, але його зв'язок з оточенням, у якому він перебував до смерті, триває [15, с.3]. Потрібно зауважити й той факт,

¹ Східнв Бойківщина – це територія сучасних Калуського, Рожнятівського та Долинського районів Івано-Франківської області.

що цей жанр є найбільш архаїчним і ранньотрадиційним, що привертає, природно, до нього увагу вчених. Вихідним моментом побутування жанру голосінь, тобто сферою його функціонування, має бути якийсь привід, яким виступає відповідна заключна подія в житті людини – смерть [19, с.50].

Потрібно відмітити, що голосіння відомі ще з документів XVI ст. Так, у московським Стоглаві (1551 р.) йдеться про те, що “в троїцьку суботу по селах і погостах сходяться мужі і жени на жальниках (могилах) і плачуться на гробах з великим криком, а коли почнуть грати скоморохи, грудці і пере грудниці, люди, перервавши плач, починають скакати і танцювати, і в долоні бити, і пісні сатанинські співати (гл. 41, пит. 23)” [14, с.145]. Це свідчення того, що похоронний плач у східних слов'ян повторювався періодично: при поминках або обрядовому годуванні небіжчиків. Воно також указувало на те, що поминальна відправа не оберталася в межах самого голосіння, а переходила до різних пісень передхристиянського характеру. Мешканка с. Войнилів Калуського району М.Щербій розповідала, що “плакати за покійником багато не слід, бо кажуть священники, що то утруднює його становище на тому світі” [9, арк.1].

Слова респондента підтверджує відомий український етнограф Х.Вовк, який констатував той факт, що були випадки, коли мерці приходили та просили перестати плакати. Особливо мусять утримуватися від плачу за першою дитиною [11, с.213].

Загалом словесно-музичні компоненти поховальної обрядовості умовно можна поділити на дві частини: перша пов'язана з похороном і має часово-просторові обмеження, що дозволяє чітко зафіксувати її; друга – з поминанням мертвих і їй властива “невизначеність моменту завершення”. Відомі у східнослов'янській поминальній обрядовості “третини” – третій день після похорону, “дев'ятини” – дев'ятий день і т. д., після “сороковин” – сорокового дня (рідше після “роковин”) – поминальні суботи, радуниця, вселенська та інші. З кожною із цих частин обрядів нерозривно пов'язані похоронні та поминальні голосіння. У них багато спільного: образи, теми, форма оповіді, композиційні прийоми, але разом із тим вони мають деякі характерні особливості [19, с.48].

У похоронних голосіннях переважає оповідь про якості покійного, про труднощі, які чекають сім'ю, про почуття власного нещастя. Голосільниця веде свій монолог, звертаючись безпосередньо до покійника. Для оповіді характерна психологічна насиченість і драматизм. Тексти похоронних голосінь часто мають незавершену форму побудови [19, с.48].

У поминальних голосіннях більше ліризму, вони багаті різноманітними порівняннями покійного з образами природи, у яких він нібито втілюється. Розпочинаються ці голосіння зі звертань до таємничих стихій землі, води, лісу, вітру, де, за народними уявленнями, перебуває покійник. У поминальних голосіннях плакальниця оповідає про своє життя, звертається із порадами й проханням до покійника, згадує його добрі діла. Для них характерний розвернутий, послідовний розвиток сюжетної лінії й композиційна завершеність [19, с.48].

У більшості випадків вважається, що оплакувати померлого потрібно розпочинати відразу після смерті й до дзвону дзвонів за душу покійного. Уважається, що перед дзвоном небіжчик ще чує по ньому плач, а після глухне й цей плач адресується вже присутнім. Респондент Є.Полстяна із с. Ріп'янка на Калушині розповідає, що “на похороні у мами в 2002 р. зимою відбувалося таке. Коли я зайшла до хати, то жінки сиділи і співали, читали псалтир. Жінки, що співали, не були ні родичами, ні друзями, просто зібралися ті, що прийшли в день похорону, ті організували своєрідний хор. Були і плакальниці, які голосили на похороні. Я не голосила, оскільки мені ніколи не розказували, і всі думали, раз я не голошу, то не поважаю пам'яті своєї матері. Голосили та приказували про життя, про те, що сонця не побачиш, по землі не походиш, про все те, що в житті відбувається” [4, арк.1]. Декан православної церкви Святого Михаїла о. Михайло

Бігун пояснює той факт, що на Калущині голосіння не було дуже поширеним. “Голосіння – це дуже архаїчний вид народної творчості. Але на сьогоднішній день воно не є поширеним. Воно забулося та відійшло у минуле” [3, арк.1].

Служитель православної церкви в с. Кропивник Калуського району о. Василь Гладенький розповідає так: “До XVIII ст. священники самі голосили на похоронах. У кінці ж століття єпископи заборонили цей звичай, оскільки вважали, що раз служителі церкви так оплакують померлих, то Ісус Христос даремно помер і воскрес. Тому, починаючи із середини XVIII ст., почали складатися проповіді з науками”. Також є дані про те, що у с. Велика Тур’я до початку 1990-х років бабці вміли оплакувати померлих. о. Василь Гладенький подає голосіння, яке побутувало в с. Кропивник на Калущині на початку XIX ст.: “Гой! Прощайте мої рідні, бо вже вирушаю. Все недобре забираю, вам добро лишаю! Ви мені прощайте, рідні, може чим згрішив, може в когось вибачення тай не попросив! Ви мені прощайте, рідні, та не майте злости, вже ніколи я не прийду ні до кого в гости! Ви мені прощайте, рідні, тай ня споминайте! Хоч раз в рочок празничочок за мене справляйте!” [2, арк.1].

У деяких селах Східної Бойківщини у кінці XIX – першої половини XX ст. наймали плакальниць. Так, цей звичай зберігся у с. Верхній Струтин Рожнятівського району. Так, жителька цього села П.Якимів розповіла про те, що “на похорон збиралося дуже багато людей. Для того, щоб показати, як сім’я померлого шкодує про свою втрату – голосили. Цей обряд робили лише родичі, або ж наймали спеціальний хор – плакальниць. Іноді голосіння було чути майже на все село, особливо якщо це були професійні плакальниці” [9].

Служитель церкви Святого Духа в смт. Перегінське на Рожнятівщині о. В.Бойчук твердить, що “в нас в селищі не було поширеним голосити за померлими, а тим більше наймати плакальниць. На сьогоднішній день у нас побутує хор жінок, які співають як у хаті родини померлого, так і на кладовищі” [1, арк.1].

Одна з учасниць такого хору, жителька смт. Перегінське на Рожнятівщині С.Стрижак наводить приклад голосіння, коли труну з небіжчиком виносять з хати: “Ой горе велике спіткало всіх нас, спіткало всю нашу родину! Ми рідную маму свою дорогую кладемо в сумну домовину. Ой горе велике, ой горе важке, великая наша жалоба! Ми рідную маму свою дорогую несемо сьогодні до гробу” [6, арк.1].

Ще одна жителька смт. Перегінське на Рожнятівщині О.Худяк подала приклад такого голосіння: «Коли труну з небіжчиком заносять до церкви, то хор співає таку пісню: “До Божого храму мене ви принесли, ще й у послідний же раз. З тобою прощаюсь і низько вклоняюсь, церковце моя дорога! Отут я хрестилась, отут я молилась, розраду у скруті тепер я знайшла на віки. І тебе залишаю церковце і мамо моя! Прощайте ви, діти, вся моя родина, до Божого храму спішіть! І в щирих молитвах було мене згадайте, і ласки у Бога просіть! Прощайте, сусіди і вірні друзі, моліться за душу мою! Холоднее тіло в сумній домовині з сльозами на цвинтар несіть”» [7, арк.1].

Проте сьогодні віршовані тексти не змінювались, крім вставок відповідних імен, звертань згідно зі ступенем кровного споріднення (“фамілійності”). Патріарх української історичної науки М.Грушевський уважав, що за своєю будовою голосіння – жанр найбільш відкритий для імпровізації, що дає можливість виконавцеві долучати до витворюваного ним тексту нові теми, мотиви, образи з урахуванням різних обставин та ситуацій [14, с.148].

На противагу йому етнограф М.Паньків стверджував, що тексти голосінь будувалися за відповідним стандартом. Найчастіше він був таким. Спочатку звертали до померлого, чому і на кого він залишив рідних. Потім розповідали про важке становище родини без нього, про те, чим він займався в житті (досить деталізовано, образно, із цитуванням його окремих фраз). У кінці кликали померлого повернутися назад до родини, звертаючись до нього пестливими іменами [17, с.46]. Так, у кінці XIX–XX ст. у

с. Ріп'янка Калуського району вдова по небіжчику голосила: “Газдо, мій, газдо! На кого ти мене покидаєш? Що я буду без тебе робити? Чим я буду дітей готувати? Нащо лишив мене одну?” У той же час голосіння відрізнялися за змістом, наприклад, донька за матір'ю голосить: “Ненько, моя, ненько! На кого ти мене покидаєш? Що я буду без тебе робити? Хто мене буде благословляти й в життя проводити?” [4, арк.1].

Подібні поминальні голосіння характерні й для Долинщини. Так, респондент В.Прядко із с. Тяпче Долинського району подав традиційний текст голосіння за мамою: “Ненько наша! Ненько наша! Порадонько наша! Заговоріть до нас! Встаньте, мамко, подивіться, бо підете собі звідси! Скажіть нам, ненько-зірко, звідки Вас визирати? Чи з гори високої, чи з долини глибокої? Коли Ви до нас прийдете?” [5, арк.1].

Похоронні голосіння дуже різноманітні за тематикою, мотивами й образами, які можуть поєднуватись у різних комбінаціях. Є досить багато голосінь, але особливістю є те, що групуються не тексти, а їхні мотиви.

Однією з перших є класифікація М.Грушевського, у якій викладено такі мотиви: заклики до небіжчика (небіжчиці) в лагідних і ніжних формах, щоб заставити себе почувати; вирази жалю й болю з приводу смерті – елемент; заклик “не вмирати”, вернутися, устати, промовити; докори за те, що небіжчик сиротить рідних, кидає господарство; докори попереднім мерцям, що вони покликали, перевабили до себе покійного; образ сумного стану небіжчика в його новій домовині й контраст покиненого життя; образ сумного стану покинутих без нього й контраст страченого життя; вирази відчаю: краще було не родити дітей, ніж стратити; краще не жити без померлого (померлої) і т. д. [14, с.149].

Інша класифікація належить українському фольклористу й мовознавцю Ф.Колессі, який мотиви похоронних голосінь розділяє на дві групи: мотиви, пов'язані з архаїчними віруваннями й культурами; мотиви, не пов'язані з давніми міфологічними уявленнями (пізніші за походженням).

Говорячи про мотиви, що сягають своєю основою доби анімістичного світогляду й магічних культів, Ф.Колесса зазначає, що “в теперішніх голосіннях вони виступають уже в поетичному перетворі: те, що колись розуміли дослівно, згодом, утративши основу в віруванні, набирає метафоричного (переносного) значення, стає поетичним образом, символом, поетичною формулою...” [15, с.77–78].

Так, після похоронної відправи в церкві, особливо на кладовищі, на сьогодні залишилося поширеним йойкання (воно також дуже поширене в лемків). Полягає в тому, що дуже голосно й протяжливо жінки повторюють: “Ой - ой - ой!”

Істотним доповненням до зовнішніх ознак цього жанру можна вважати також і деякі функціональні особливості: голосіння виражали емоційно-психологічний стан людини в тяжкому стані, шляхом висловлювання його почуттів у відповідному текстовому оформленні, через характерний наспів.

Голосіння вийшло з магічного світогляду. Це народнопоетичні твори, що пов'язані з поховальним обрядом. В їх основі лежать стародавні уявлення про те, що померлий продовжує існувати в невідомому далекому краю, але його зв'язок з оточенням, у якому він перебував до смерті, триває. Відігравши свою велику роль у розвитку ліричної пісні на початку її розвитку, голосіння в сьогodнішній стадії вже саме стоїть під впливами високо розвиненої лірики. Між піснею й плачем існує глибокий зв'язок, обопільні запозичення, обмін поетичними образами й символікою.

Усі похоронні обрядові комплекси характеризувалися на Україні помітною територіально-локальною різноманітністю. Поряд із цим у різних місцевостях Бойківщини зафіксовано побутування низки інших своєрідних явищ (наприклад, йойкання). Але, на жаль, зміни соціально-побутових умов життя зробили вплив на функціонування голосінь у поховальному обряді, де вони повністю асимілювалися в пісенних жанрах цього обряду. Похоронні та поминальні голосіння в сучасному світі не мають великого

поширення. Вони втрачають свої архаїчні риси, а люди поступово забувають, що такий жанр народнопоетичних творів існує взагалі.

1. Матеріали етнографічної експедиції з дослідження поховальної обрядовості бойків у Долинському, Калуському і Рожнятівському районах Івано-Франківської області (далі – МЕЕ). Свідчення отця Василя Бойчука – 1965 р. н.; нар. у смт. Перегінське Рожнятівського району Івано-Франківської області; освіта – вища, працює служителем церкви Св. Духа в смт. Перегінське; проживає за адресою: вул. С. Стрільців 40, смт. Перегінське. Записано: Урсу І. І. 16.09.2010 р.
2. МЕЕ. Свідчення отця Василя Гладенького – 1965 р. н.; нар. у с. Кропивник Калуського району Івано-Франківської області; освіта – вища, працює служителем православної церкви у с. Кропивник; проживає за адресою: вул. Шевченка, 43, с. Кропивник. Записано: Урсу І. І. 16.09.2010 р.
3. МЕЕ. Свідчення отця Михайла Бігуна – 1952 р. н.; нар. у м. Калуш Івано-Франківської області; освіта – вища, працює деканом церкви Св. Михаїла в м. Калуш; проживає в м. Калуші. Записано: Урсу І. І. 08.07.2010 р.
4. МЕЕ. Свідчення Полстяної Євдокії Костянтинівни – 1923 р. н.; нар. у с. Ріп'янка Калуського району Івано-Франківської області; освіта – вища, працювала вчителем у сільській школі, на даний момент перебуває на пенсії; проживає за адресою: вул. І. Франка, 88, с. Ріп'янка. Записано: Урсу І. І. 28.07.2009 р.
5. МЕЕ. Свідчення Прядко Василя Кириловича – 1926 р. н., нар. у с. Тяпче Долинського району Івано-Франківської області; освіта – вища, працював лікарем-невропатологом у сільському медпункті, на даний момент перебуває на пенсії; проживає за адресою: вул. Долинська, 12, с. Тяпче. Записано: Урсу І. І. 28.07.2009 р.
6. МЕЕ. Свідчення Стрижак Софії Миколаївни – 1928 р. н.; нар. у смт. Перегінське Рожнятівського району Івано-Франківської області; освіта – вища, працювала старшим економістом у мережі громадського харчування, на даний момент перебуває на пенсії; проживає за адресою: вул. С. Стрільців, 39, смт. Перегінське. Записано: Урсу І. І. 16.09.2010 р.
7. МЕЕ. Свідчення Худяк Олександри Костянтинівни – 1950 р. н.; нар. у смт. Перегінське Рожнятівського району Івано-Франківської області; освіта – вища, працює касиром в Ощадбанку в смт. Перегінське Рожнятівського району Івано-Франківської обл.; проживає за адресою: вул. С. Стрільців, 209, смт. Перегінське. Записано: Урсу І. І. 16.09.2010 р.
8. МЕЕ. Свідчення Щербій Миколаї Миколаївни – 1935 р. н.; нар. у смт. Войнилів Калуського району Івано-Франківської області; освіта – вища, працювала вчителем української мови в сільській школі, на даний момент перебуває на пенсії; проживає за адресою: вул. Шевченка, 243, смт. Войнилів. Записано: Урсу І. І. 19.05.2010 р.
9. МЕЕ. Свідчення Якимів Павліни Василівни – 1930 р. н.; нар. у с. Нижній Струтин Рожнятівського району Івано-Франківської області; освіта – вища, працювала вчителем української мови в сільській школі, на даний момент перебуває на пенсії; проживає за адресою: вул. Шевченка, 42, с. Нижній Струтин. Записано: Урсу І. І. 19.05.2010 р.
10. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження / за ред. Ю. Гошко. – К. : Наукова думка, 1983. – 304 с.
11. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К., 1995. – 362 с.
12. Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В. Гнатюк // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991.
13. Гошко Ю. Населення українських Карпат XV–XVIII ст. Заселення, міграції, побут / Ю. Гошко. – К., 1976. – 215 с.
14. Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – 386 с.
15. Колесса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Едмонтон, 1983. – 510 с.
16. о. Катрій Ю. Наша християнська традиція / о. Ю. Катрій. – Нью-Йорк ; Рим : Вид-во оо. Василіан, 1988. – С. 230–241.
17. Паньків М. Мамко моя, зозуленько моя... (Похоронно-поминальні звичаї і обряди на Покутті) / М. Паньків // Берегиня. – Ч. 32. – С. 37–53.
18. Праліси в центрі Європи : путівник. – Режим доступу : <http://etho.iatp.org.ua>. – С. 5–6.
19. Сисов В. Голосіння (Структура жанру. Система різновидів) / В. Сисов // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 5. – С. 47–50.
20. <http://etho.iatp.org.ua>. – С. 3.

В статтє на основе проведенных полевых исследований рассмотрено причитание как структурные, вербальные, мировоззренческие единицы обряда захоронения, их атрибутика и символика, и связанные с ними траурные обычаи и ритуалы. Выделено словесно-музыкальные компоненты

обрядности захоронения, жанровые особенности похоронных и поминальных причитаний. Изложены проблемы, которые связанные с бытованием жанра причитаний в XXI ст.

Ключевые слова: причитание, обрядность захоронения, историко-этнографический район, Бойкивицина, церковь.

In the article on the basis of field studies examined hollering as structural, verbal, ideal unit burial ritual, paraphernalia and symbols and related rituals and mourning customs. Highlighted the oral and musical components of the funeral rites, the genre of funeral and memorial features laments. Presents problems related to the existence of the genre of laments in the XXI century.

Key words: mourning, funeral rites, historical and ethnographic region, Boikivschyna, church.

УДК 392 (477. 85/. 87)

ББК 63.59 (4 Укр)

Володимир Гавадзин

АНАЛІЗ СВІТОГЛЯДНИХ РИС КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОГО ЦИКЛУ ГУЦУЛІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ МІФОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ М.КОСТОМАРОВА

У статті розглядаються окремі світоглядні риси гуцульського календарно-обрядового циклу на основі міфологічної системи видатного українського історика й фольклориста М.Костомарова. Особливу увагу приділено вивченню впливу міфологічних чинників на світогляд через обряд та аналіз даної проблеми М.Костомаровим.

Ключові слова: М.Костомаров, світогляд, міфологія, гуцули, календарна обрядовість.

Календарно-обрядовий цикл українського народу містить у собі значний міфологічний компонент, що є одним зі шляхів розуміння народного світогляду й світосприйняття. Одним із перших це помітив і намагався дослідити М.Костомаров. Його спадщина в цій галузі етнографічних знань є багатою, але не достатньо вивченою. Отож проблематика даного дослідження полягає в спробі глибокого аналізу міфологічного начала календарної обрядовості гуцулів і світоглядних рис, що його супроводжують, на основі наукових напрацювань М.Костомарова, беручи за основу історико-порівняльний метод.

Актуальність вивчення цієї проблеми обґрунтовується трьома факторами: по-перше, це зацікавлення на даному етапі розвитку української історичної науки питаннями міфології на зразок західноєвропейських традицій; по-друге, намаганням різних наук гуманітарного напрямку на якісно новому рівні дослідити світогляд українського народу; по-третє, майже зовсім не з'ясованими залишаються погляди М.Костомарова на питання календарно-обрядової міфології. Зрештою, аналіз календарно-обрядового циклу гуцулів через призму міфології дозволяє збагатити скарбницю вітчизняної історичної, етнографічної та філософської думки.

У плані дослідження цієї проблематики варто відзначити, що міфологічна концепція М.Костомарова знайшла своє обґрунтування в науковій літературі, однак питання конкретного аналізу світогляду гуцулів на основі обрядовості кризь міфологічну систему М.Костомарова розглядається вперше. Чи не найбільш повно проаналізувала календарно-обрядовий контекст міфологічних студій М.Костомарова Т.Шамберко [13]. Вона визначила в загальних рисах межу дотичності календарно-обрядового циклу до питання міфології взагалі, і, крім того, показала це на прикладі творчості видатного фольклориста. У своїй статті Л.Яремко обґрунтовує важливе положення про те, що М.Костомаров розглядає обряди, різні божества кризь призму символізації сил і явищ природи, тобто зводить міфологію до рівня "природної релігії" [14, с.570]. Це має важливе значення в тому плані, що на основі "природної релігії" легше зрозуміти світогляд того чи іншого народу й семантику календарної обрядовості. Крім того, це дає привід розглядати М.Костомарова як прихильника одночасно і символічної

(Ф.Крейцер, М.Мюллер), і міфологічної (Ф.Шеллінг, В.Грімм) шкіл. Натомість А.Ціпко приходиться до висновку, що М.Костомаров розглядає міфологію не як “баснословіє”, як було поширено до того, а надає цьому слову серйознішого й поважнішого звучання [12, с.4]. Також цей дослідник доводить, що М.Костомаров порівнює міфологію з давнім світоглядом, що є надзвичайно важливим для даного дослідження. У цьому контексті Л.Підгорна розробляє поняття “диглосії”, тобто поєднання християнського та язичницького начала в міфологічній системі М.Костомарова [10, с.265]. Цей принцип знаходить своє вираження в календарно-обрядовій практиці гуцулів, у яких чи не найбільше збереглися пережитки давніх язичницьких вірувань.

У своїх дослідженнях М.Яценко намагається з’ясувати джерело міфологічних поглядів М.Костомарова. У цьому руслі він доходить висновку, що вони розвивались у рамках ідей романтизму, коли народ з усім притаманним йому комплексом уявлень, звичаїв стає центром уваги дослідників [15, с.12]. До цього Ю.Пінчук додає, що метою досліджень видатного історика було розкриття на історичних основах світогляду українського народу, беручи за основу народні вірування [11, с.459].

Завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб: з’ясувати на основі календарних обрядів і звичаїв риси світогляду гуцулів; пояснити їх відповідно до напрацьованих М.Костомарова в галузі міфології й народного світогляду; дати оцінку ступеню збереженості в сучасному світогляді гуцулів давніх міфологічних компонентів. Конкретна ціль статті – це аналіз таких компонентів світоглядних рис гуцулів: космогонічні уявлення протягом календарного циклу, язичницькі й християнські взаємозв’язки, вплив природи на характер календарно-обрядового світобачення.

Якщо вдатись до космогонічних уявлень гуцулів, то слід відзначити, що М.Костомаров приділив їм значну увагу. Так, він подає досить цікаву колядку “карпатських русов”, як тоді їх називали:

*Колись то було з початку світа,
Подуй же, подуй, Господи!
З духом святим по землі!
В тоді не було неба, ні землі,
Неба, ні землі, — ним синє море,
А серед моря та два дубойки:
Сіли-упали два голубойці,
Почали собі раду радити,
Раду радити і гуркотати:
“Як ми маємо світ основати?” [7, с.90].*

Далі в колядці говориться, що голуби спускаються на дно моря, виносять звідти дрібний пісок і синій камінь і створюють із піску чорну землю, а з каміння – синє небо. У даному випадку М.Костомаров виводить походження цієї колядки ще із часів праслов’янської міфології, і це творення світу, звершене голубами, свідчить про міфологічне пошанування цих птахів гуцулами. Загалом, колядки й щедрівки як елемент зимового календарного циклу містять значне нашарування космогонічних уявлень гуцулів. Це дає можливість указати на важливу світоглядну рису, за якою в образах двох голубів виступають вищі мислячі істоти, а, зокрема, ці голуби означають або символічне вираження вищих істот, або ж їхнє знаряддя [10, с.267].

Крім того, гуцульські колядки відображають розуміння світобудови та місця в ній небесних світил. Так, М.Костомаров пише: “Солнце, луна, звѣзды чаще всего встрѣчаются въ колядкахъ, особенно всѣ виды вмѣстѣ. Это побуждает думать, что празднество Рождества Христова замѣнило у нашихъ предковъ языческое празднество, которымъ чествовались небесныя свѣтила” [3, с.443]. Саме таке особливе ставлення до небесних світил має сьогодні місце в календарній практиці гуцулів. У більшості колядок присутній мотив приходу в гості до господаря хати самого Бога, товаришами якого

є “ясне солнишко, бґлий мґсяць, свґтлые зори” [3, с.448]. Це вже свідчить про диглосію: одночасно з небесними світилами виступають святі церкви і сам Бог. Саме святі за гуцульським світосприйняттям володіють порами року, землею й усіма її багатствами тощо. Про це свідчить пісня, приурочена до свята Юрія:

*Святий Юрій землю одмикає,
Святий Петро жито зажинає,
Святий Ілля у копи складає* [9, с.129].

Якщо ж простежити гуцульський календарно-обрядовий цикл, то очевидним є факт присутності християнського елемента при значному нашаруванню давніх пережитків. М.Костомаров пояснює це таким чином: “Эта религиозность есть одно из важнейших условий народного характера, и потому поэзия народная служит источником к узнанию ее” [7, с.50]. Одним з основних завдань, що їх, у даному випадку, визначив для себе М.Костомаров, було зрозуміти світогляд давніх і сучасних народів через міфологію. У такому контексті світогляд ставав підґрунтям для спільної дії народу щодо витворення власних особливостей у культурі, але тим самим єднав народ культурно, спрямовуючи всі його потуги [12, с.4]. Стосовно цього, то М.Костомаров відстоював позицію, що історичні умови, які безпосередньо діють на народ, визначають і його почуттєву сферу: “исторические события, действующие на народ, уже достаточны, чтобы положить на него особенный отпечаток во взгляде на отношения к высочайшему существу и нравственные понятия” [7, с.50]. Розглядаючи далі це питання, учений приходить до думки, що в кожного народу є свої відтінки в релігії й тут під ними він розуміє не релігійні системи, не догмати, а особливий погляд, який має народ на свою релігійність, яка класифікується як народна. І саме така релігійність є важливою рисою народного характеру. Отож М.Костомаров пов’язує з міфологією погляд на світ через призму певної системи, яка має назву релігійність. Пізніше вона тісно переплелась із християнством, що дало поштовх до формування релігійного світогляду в гуцулів. Центральним у цій системі є поняття Бога, через якого відбувається увесь процес світорозуміння [5, с.201].

Для дослідження причин цього явища він акцентує увагу на історико-географічних чинниках. Продовжуючи традицію Ж.Монтеск’є, М.Костомаров звертається до географічного фактора як до визначального: “безъ всякого сомнения географическое положение было первымъ поводомъ до различия народностей вообще” [8, с.34]. Однак він намагається не зациклюватись тільки на перевагах географічного середовища під час визначення народного характеру й процесу самопізнання та світосприйняття, а й звертається до панування традиції, яка передається з покоління в покоління й несе в собі дух предків, елементи їх світогляду.

Одночасно з великою вірою в Бога та постійним звертанням до Нього за допомогою М.Костомаров зазначає, що існувала й у народному світогляді протилежність – віра в злу силу, що мала багато модифікацій, одна з яких змія – Аспіда [4, с.149]. Змія особливо пошановується гуцулами, її не можна бити, бо може померти мама; з появою змії навесні пов’язаний початок сільськогосподарських робіт і з нею ототожнюється тепло та весняно-літній розквіт природи [1, с.39]. Саме із цими двома силами пов’язаний увесь комплекс народного світогляду, і хоча за своєю суттю вони є протилежними, однак для народного сприйняття характерне не те що їх завуальоване та віддалене розуміння, але, у більшості випадків, відсутність сутнісного розуміння цих іпостасей. Тобто якщо існувала беззаперечна та глибока віра в Бога, уповання на Його силу та допомогу в часи людських нещасть, то вона ґрунтувалася на основі страху та продовження традиції, так само й віра в нечисту силу ґрунтувалася на підтримці вірувань предків: “Они верить въ чертей, домовых, потому что получили эту веру отъ предковъ... верить, потому что вера нужна для объясненія непонятныхъ явленій, а не для удовлетворения стремленія возвысится отъ плоской идоли материальной жизни въ сферу

свободного творчества” [8, с.67]. Це яскраво прослідковується на прикладі гуцульських календарних свят, як-то вірування та обряди, пов’язані з Різдом, Купалом, Юрієм, першим виходом на полонину. У цей час на основі різних заклинань іде боротьба з усім нечистим, що може зашкодити домашній худобі й самим людям. У даному випадку М.Костомаров намагається зрозуміти суть структури та джерел народного світосприйняття й приходиться до думки, що ці вищі сили мають в уяві народу образний характер. Саме через сукупність цих образів відбувається розуміння як суті речей, так і загальної системи світопорядку, тому міфологія так тісно пов’язана з календарно-обрядовим циклом.

У чому, зокрема, проявляється цей зв’язок? На основі вивчення праць М.Костомарова можна відзначити, що народні свята зберегли давні міфологічні образи, які були сформовані в середовищі древньої культури, але вже не в чистій міфологічній формі, а швидше в чуттєво-емоційному вияві [6, с.259]. У даному випадку сегмент календарно-обрядового циклу є свого роду філософською категорією, бо він служить інструментом реконструкції як давнього світогляду, так і засобом розуміння теперішнього; у ньому втілена історично обумовлена та географічно визначена система світосприйняття та світорозуміння.

Як уже зазначалося, важливе значення в процесі формування цих образів у гуцулів мали історичні умови та релігійність. Однак є ще один важливий чинник, а саме природа, яка, з одного боку, була формотворчим елементом народного світогляду, а з іншого, на думку М.Костомарова, стала його вагомою частиною. Тому не безпідставною була характеристика М.Костомарова в історіографії ХХ ст. як прихильника панлогічного дуалізму в пізнанні світогляду на основі визнання двох пануючих субстанцій – Бога і Природи [15, с.16]. Із цього випливає розуміння природи як безпосереднього фактора, що не тільки визначає, а й сам складає істотну частку світосприйняття. Це зумовлено ще тим, що з міфологією пов’язане явище обожнення природи, тобто давні божества, природа, людина виступають у міфології як єдина взаємопов’язана ланка: “Воздух, вода, огонь, небо, земля, леса, скалы – все принимает человекообразность, все живет и действует подобно человеку, но только деятельность их выше, обширнее, могущественнее человеческой, т. к. человек постоянно испытывает свое бессилие перед явлениями природы” [6, с.258]. Цей уривок так влучно характеризує суть гуцульського світогляду, оскільки увесь календарно-обрядовий цикл на Гуцульщині присвячений ушануванню явищ природи й змін, що в ній відбуваються. Для гуцула, як мешканця гір, природа – це всеохоплююче поняття, вона через міфічний образ міцно закріпилася в певних елементах народних свят.

У даному контексті слід відзначити, що “світоглядно-вірувальна система гуцулів-язичників спрямована на гармонізацію душі і тіла, людини і космосу, людини і природи...” [2, с.52]. Це перегукується зі словами М.Костомарова: “Славяне, несмотря на видимое многобожие, признавали одного бога, отца природы, и это существо они понимали сознательнее, чем таинственную судьбу греки, а скандинавы Альфатера, который не участвует в делах человеческих” [5, с.201].

Що характерно, то гуцульське уявлення про вище божество, яке пошановується під час календарних свят, не пантеїзм: прабог не самостійно сформував світ та не розвіявся у своїм творінні, а тільки випустив із себе духів, які населяють матерію й служать посередниками між мертвою масою та все оживляючим началом, але самі існують окремо від Бога [2, с.53]. Як відзначає М.Костомаров, божества набирають людиноподібних форм, вони живуть та діють за людськими законами, але тільки діяльність їх більша й ширша за людську, й тому людина завжди відчувала своє безсилля перед явищами вищого світу, хоча й усвідомлювала свою спорідненість із ним [6, с.259]. Загалом, М.Костомаров приходиться до висновку, що ці явища надприродної сили та

різні божества об'єднували в собі в підвищеному ступені ті якості, які мала б людина стосовно цієї категорії явищ.

Отож стає зрозумілим, що для М.Костомарова міфологія календарно-обрядового циклу – центральна ланка світорозуміння та світосприйняття, оскільки через її прояви та окремі елементи стає можливим для людини процес освоєння світу та всіх явищ, що в ньому відбуваються. Важливими засобами такого пізнання були божества, природа, уявлення про душу, що втілені в міфічних образах. Як бачимо, міфологічна концепція М.Костомарова в багатьох моментах суміжна з календарно-обрядовою практикою гуцулів і на її основі можливе глибоке пояснення на перший погляд малозрозумілих елементів традиційних звичаїв та обрядів. На основі всебічного аналізу праць М.Костомарова стає очевидним той факт, що найбільше світоглядно-міфологічні елементи збереглися у святах зимово-весняного циклу, оскільки в цей час проходить дуже важливий для людини космобіологічний цикл – пробудження природи. Ось чому М.Костомаров так наголошує на важливості її календарно-обрядового величання в час весни. Загалом, ця проблематика потребує ще свого подальшого вивчення й має досить широку перспективу для аналізу, оскільки майже не висвітлена у вітчизняній історіографії, а, крім того, перебуває на грані багатьох галузей історичної науки, що вимагає вироблення потужної системи й принципів освоєння та аналізу питань, пов'язаних із міфологією, світоглядом, календарно-обрядовою практикою.

1. Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів [Текст] / Софрон Витвицький ; пер. з пол., передм. Миколи Васильчука. – Коломия, 1993.
2. Горбоніс Л. Традиційно-звичаєві погляди гуцулів на природу [Текст] / Л. Горбоніс // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 5. – С. 51–62.
3. Костомаров Н. И. Историческое значение южна-русского народного песенного творчества [Текст] / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования : в 21 т., 8 кн. / Н. И. Костомаров. – С. Пб., 1905. – Кн. 8, т. 19–21. – С. 427–1081.
4. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVIII столетиях и старинные земские соборы / Н. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования : в 21 т., 8 кн. / Н. И. Костомаров. – С. Пб., 1905. – Кн. 8, т. 19–21. – С. 6–176.
5. Костомаров Н. Славянская мифология / Н. И. Костомаров // Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К., 1994. – С. 201–257.
6. Костомаров Н. Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией [Текст] / Н. И. Костомаров // Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К., 1994. – С. 257–279.
7. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии [текст] / Н. И. Костомаров // Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К., 1994. – С. 44–201.
8. Костомаров Н. И. Две русские народности [Текст] / Н. И. Костомаров // Основа. – С. Пб., 1861. – № 3. – С. 33–80.
9. На святого Юрія [Текст] // Життя і знання. – 1933. – Ч. 4 (67). – С. 129–131.
10. Підгорна Л. Синтез християнського і дохристиянського світобачень у фольклористичних працях М. Костомарова / Л. Підгорна // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу : матеріали Міжнар. ювіл. наук. конф. – Івано-Франківськ ; Галич, 2006. – С. 265–268.
11. Пінчук Ю. А. М. Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової / Ю. А. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 442–466.
12. Ціпка А. “Слов'янська міфологія” М. Костомарова у ґрунтуванні культурного “биття” українського народу [Текст] / А. Ціпка // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Українознавство. – 2008. – № 12. – С. 4–6.
13. Шамберко Т. Календарно-обрядовий контекст міфологічних студій М. Костомарова [Текст] / Т. Шамберко // М. Костомаров у вимірах сучасності : зб. наук. праць за матеріалами всеукр. наук.-практ. конф. – Рівне, 2007. – С. 64–72.
14. Яремко Л. “Слов'янська міфологія” Костомарова у системі тогочасних корпусів міфології [Текст] / Л. Яремко // Українська філологія: школи, постаті, проблеми : зб. наук. праць міжнар. наук. конф., присв. 150-річчю від дня заснування кафедри укр. словесності у Львів. ун-ті. – Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 568–575.

Гавадзин Володимир. Аналіз світоглядних рис календарно-обрядового циклу гуцулів крізь призму...

15. Яценко М. Т. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець [Текст] / М. Т. Яценко // Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. Т. Яценко. – К., 1994. – С. 5–43.

В статье отражены некоторые мировоззренческие черты гуцульского календарно-обрядового цикла на основе мифологической системы выдающегося украинского историка и фольклориста Н.Костомарова. Особенное внимание уделено изучению влияния мифологических факторов на мировоззрение через обряд и анализ данной проблемы Н.Костомаровым.

Ключевые слова: *Н.Костомаров, мировоззрение, мифология, гуцулы, календарная обрядность.*

In the article is lighted up some the features of world outlook of the calendar rites of gutsuls on basis of the mythological system of the prominent ukrainian historian and specialist in folklore M.Kostomarov. The special attention is given to study of the influence of mythological factors on a world outlook through of the rite and analysis of this problem by M.Kostomarov.

Key words: *M.Kostomarov, world outlook, mythology, gutsuls, calendar rites.*

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Віталій Нагірний

ДВА ГАЛИЧІ: ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ДИСКУСІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена розгляду наукової полеміки, яка розгорілася в середині ХІХ століття в середовищі львівських істориків навколо розташування та політичного статусу Галицького князівства (королівства). Початок цієї дискусії поклала оригінальна концепція Августи Беловського про існування двох Галичів – один з яких мав бути центром Галицького королівства, що розташовувалося на території сучасної Словаччини (ХІ–ХІІ ст.), а другий – центром Галицького князівства на Прикарпатті (середина ХІІ–ХІІІ ст.). Дана концепція зустріла гостру критику з боку Антонія Петрушевича, який переконливо висловився на користь існування тільки одного Галича, який розташовувався над Дністром і був столицею Галицького князівства у ХІІ–ХІІІ ст.

Ключові слова: Август Беловський, Антон Петрушевич, Галич, Галицьке князівство.

У наш час ніхто вже не сумнівається в тому, де знаходилися княжий Галич і Галицьке князівство. Однак у середині ХІХ століття проблема локалізації міста Галич, а інколи й цілого Галицького князівства (а також його політичний статус) викликала чимало труднощів. Дослідники висували різноманітні гіпотези, часом зовсім фантастичні. Автором однієї з таких концепцій був польський історик зі Львова Август Беловський*.

Свої погляди на історію й місцезнаходження давнього Галича та Галицького князівства (королівства) А.Беловський представив у ряді статей, насамперед у працях “Королівство Галичини” [9] та “Галицько-Володимирське князівство, пізніше королівство” [8; див. теж: 10, s.379–380, 388]. Найбільш оригінальна частина концепції львівського історика представлена в першій зі згаданих робіт. Подамо в загальних рисах суть його концепції.

Розпочинаючи наукові роздуми над історією Галича, А.Беловський насамперед підняв питання – чи титул “Rex Galiciae”, який у ХІІ столітті з’являється в титулуванні угорських Арпадів, насправді відносився до Галицької землі? Відповідь історика на це питання однозначна: “... Титул Rex Galiciae, який спочатку прийняли угорські королі, з нашим наддністрянським Галичем не пов’язаний жодним чином і має свій цілком окремий початок” [9, s.4]. На такий висновок історика наштовхнув розгляд перших згадок про Галич у руських джерелах і згадки титулу “Rex Galiciae” в угорських грамотах. Опираючись на дані Іпатіївського літопису, який уперше згадує про Галич із 1141 р., А.Беловський ствердив, що місто над Дністром не могло стати важливим політичним центром раніше, ніж у середині ХІІ століття [9, s.6]. Проте, з грамоти угорського короля Стефана ІІ довідуємося, що правителі Угорщини вже 1124 р. володіли титулом “Gallitiae ... Rex” [9, s.7]. Оскільки наддністрянський Галич у той час не був столицею королівства, ані навіть князівства, то, як ствердив А.Беловський, згаданий у дипломі Стефана ІІ титул не міг відноситись до сучасної Галичини. На підставі цього дослідник

* Август Беловський (August Bielowski) народився 27 березня 1806 р. у с. Креховичі Долинського повіту (сучас. Рожнятівський район Івано-Франківської області) у польській шляхетській родині. Навчався в гімназії в Станіславові (1813–1815) та василіанській гімназії в Бучачі (1815–1823). 1823 р. (за іншими даними, 1829 р.) вступив до університету Яна Казимира у Львові, де вивчав право і філософію. Брав участь у повстанні 1831 р. У 1830-х рр. був одним із лідерів польського літературного руху в Галичині, що зумовило його арешт і ув’язнення (1834–1836). Після звільнення продовжив навчання й закінчив Львівський університет і Торгівельну Академію. Працював скриптором (з 1845 р.), куратором (з 1851 р.) та директором (з 1869 р.) Національного закладу ім. Оссолінських у Львові. Був редактором видань “Biblioteka Ossolińskich” (1862–1869) та „Monumenta Poloniae Historica” (1864–1876), членом Польської Академії Умешності (з 1872 р.). Помер у ніч з 11 на 12 жовтня 1876 р. у Львові. [Детальніше про життя і творчість А.Беловського див.: 13, s. 313–325; 18, s. 58–59].

дійшов цікавого висновку, що в XII столітті, поряд із Галицьким князівством на Прикарпатті, котре тільки починало формувати свою територію й устрій, існувало також Галицьке королівство [9, s.7]. Однак далі перед істориком повстало питання – де шукати це “Галицьке королівство”?

Відповідь, яку А.Беловський дав на поставлене вище запитання, надзвичайно оригінальна – історик запропонував розмістити Галицьке королівство на території сучасної Словаччини. Дослідник розмірковував так: словацькі землі ще в IX–X століттях називалися “Руссю”, а словацька мова – це колишня руська мова [9, s.9–11]; у латиномовних джерелах для означення руських земель часто вживалась назва “terra Slavorum”, що може означати тільки Словаччину [9, s.9]; саме на тих землях (між річками Моравою і Вагом) проживало колись плем’я ругів, яке пізніше злилося зі слов’янами й від нього словацькі землі почали називатись Rugia, Ruzya або Русь [9, s.9–10]; арабський географ аль Ідрісі у своїй “Книзі розради для того, хто прагне подорожувати по областях” називає два Галичі – назва одного з них розпочинається з латинської літери “G”, а другого – з літер “Gh”; аль Ідрісі подає загалом достовірну інформацію про географію Європи, тому немає підстав відкидати його дані про існування двох Галичів; оскільки арабський учений чітко вказав, що один із Галичів знаходиться на Русі, а сама Русь мала охоплювати територію Словаччини, то і Галич мусив знаходитися на словацьких землях [9, s.21]; у Словаччині, над річкою Тугар (Tugar), яка впадає в ріку Лосонч (Losacz), знаходиться невелика місцевість (станом на 1860-ті рр. вона налічувала 198 будинків і 430 жителів), яку словаки називають Halič, а угорці Gacs; це невелике поселення й було в старовину Галичем – центром Галицького королівства [9, s.24]. Дослідник також зробив спробу визначити кордони цього королівства. На його думку, на сході й півночі вони проходили в горах, а на заході простягалися до річки Шайо (Sajo), яка розділяла Галицьке й Угорське королівства [9, s.25]. Серед найбільших міст, що знаходилися під контролем Галича, були Салис (Salis), який А.Беловський ідентифікував як Шариш (Sarysz) над річкою Ториса (Torysa); Модор (Modor) на словацько-польському прикордонні, і Нітра (Nitra) на заході королівства [9, s.25].

Будучи твердо переконаним в існуванні двох Галичів, Август Беловський намагався також відтворити історію “відкритого” ним королівства. Її перебіг, згідно з переконанням автора, був таким: розташоване на словацьких землях Галицьке королівство існувало вже в середині XI століття, в той час як на “Покутті ще кочували печеніги” [9, s.24]; у другій половині цього століття в словацькому Галичі правив Мстислав, етнічний поляк, який титулувався “руським князем”; Мстислав видав свою дочку за Володислава, сина угорський короля Бели I, а після смерті Мстислава Галич перейшов до його зятя [9, s.23]; Володислав володів королівством до 1077 р., після чого зайняв угорський трон і Галицьке королівство тимчасово було приєднане до володінь Арпадів [9, s.24]; у 1113 р. було укладено династичний шлюб між малолітніми Борисом, сином Коломана та Евфимії (дочки Володимира Мономаха), який відбувся в Галичі; тоді ж Бориса короновано галицьким королем, що привело до відновлення королівства [9, s.26]; у 1123 р. Борис став на чолі невдалої змови проти старшого брата, унаслідок чого втратив королівство, яке перейшло під владу Стефана II [9, s.28]; допомога польського князя Болеслава Кривоустого дозволила Борису повернути собі галицький трон, але вже 1135 р. новий угорський король Бела II знову виганяє Бориса [9, s.32–41]; у середині XII претензії до Галича починає висловлювати Коломан Борисович, який близько 1185 р., з допомогою краківського князя Казимира Справедливого, утверджується в Галицькому королівстві [9, s.42–43]; правління Коломана було нетривалим – він був отруєний галицькими міщанами невдовзі після зайняття трону [9, s.43]; після смерті Коломана Казимир Справедливий організував черговий похід на Галич і посадив у ньому Володимира Мстиславовича, наймолодшого брата Коломана; у 1193 р. між Казимиром та Белою III був укладений договір, згідно з яким Галицьке королівство було включене до складу володінь Арпадів і

стало частиною Угорського королівства; саме тому в титулатурі Бели III, а пізніше й Андрія II появився титул “Rex Galatiae” [9, s.43]. На цьому, згідно з А.Беловським, закінчилась історія Галицького королівства, розташованого на території Словаччини.

Концентруючи свою увагу на історії Галицького королівства в словацьких землях, А.Беловський не заперечував існування Галицького князівства на Прикарпатті. Однак, на його думку, воно появилось не раніше 1140-х рр. й аж до кінця XII століття залишалось удільним князівством, яке не відіграло помітної ролі й залишило мало слідів в історичних джерелах [8, s.2–10].

Підводячи підсумки, Август Беловський стверджував: назва Галичина в різні періоди охоплювала зовсім різні території, які не мали нічого спільного між собою; в XI–XII століттях існувало Галицьке королівство, розташоване на словацьких землях зі столицею в Галичі над річкою Тугар; у самому кінці XII й на початку XIII століття на історичну арену виходить Галич над Дністром, який після об’єднання його з Володимиром у часи правління Романа Мстиславовича став столицею Галицько-Володимирського князівства; крім двох синів Андрія II – Коломана та Андрія – жоден інший угорський правитель не був королем прикарпатської Галичини; усі інші угорські правителі, які вживали титул “Rex Galiciae”, володіли Галицьким королівством у теперішній Словаччині [8, s.25–27].

Необхідно відмітити, що представлена Августом Беловським концепція була не першою з висловлених ним концепцій, які не мали нічого спільного з історичною реальністю. Ще більш суперечливою була його теза про адриатичне походження слов’янських племен із-над Вісли, у тому числі племен із русько-польського пограниччя [див.: 11]. Очевидно, це було наслідком відсутності фахової історичної підготовки в польського дослідника.

Однак, якщо остання зі згаданих концепцій А.Беловського зустріла гостру критику з боку Юліана Бартошевича, Кароля Шайноха та Йоахима Лелевеля [див.: 6], то оригінальна концепція Августа Беловського про існування двох Галичів зустріла, в цілому, позитивну оцінку в середовищі сучасних йому польських істориків [7, №317, s.171, №318, s.181; 14, s.514, przyp.56–58; 17, s.233; 20, s.319]. Однак вона так і не була прийнята в історичній літературі. У російській історіографії вона залишилася фактично не поміченою [див.: 4], а українські галицькі історики сприйняли її критично. Уже 1865 р. появилася праця Антона Петрушевича* “Было-ли два Галичи...”, повністю присвячена спростуванню концепції А.Беловського [3].

У своїй праці А.Петрушевич зазначив, що вся концепція А.Беловського про існування так званого “Словацко-галицького князівства” побудована на підставі “весьма шатких свідчень Угорско-польской хроники” і “Хроніки Богухвала”. Він справедливо зазначив, що жодне із цих джерел не дає підстав уважати, що існувало два Галичі, оскільки в них увесь час згадується тільки одне місто з такою назвою, тобто Галич над Дністром. Так само й інші польські, угорські та чеські середньовічні джерела згадують тільки один Галич [3, с.31]. Таким чином, А.Петрушевич уважав, що основні джерела, на які опирався А.Беловський, не витримують критики й не дають підстав для твердження про існування словацького Галича [3, с.31–33].

---

* о. Антон Петрушевич народився 18 січня 1821 р. у с. Добряни Стрийського повіту. Навчався в гімназії отців-домініканців у Львові (1833–1839) і на Теологічному факультеті Львівського університету (1841–1847). Церковний та громадсько-політичний діяч, співзасновник Головної Руської Ради 1848 р., учасник Собору Руських учених, співпрацював із Галицько-Руською матицею, Народним Домом, Ставропігійським інститутом. У 1861–1877 рр. був послом до Галицького Сейму, а в 1873–1878 рр. – до Австрійського парламенту. Член Польської Академії Умеєтності (1872) і Петербурзької академії наук (1904), почесний член Бухарестської академії, член Імператорського археологічного товариства в Москві, член Чеської Матиці, почесний доктор історії Київського та Одеського університетів. Помер 23 вересня 1913 р. у Львові. [Детальніше про життя і творчість А.Петрушевича див.: 2].

Історик розглянув також свідчення арабського географа аль Ідрісі, котрий згадував про дві Русі й два Галичі, які він розмістив у двох секціях шостого клімату. А.Петрушевич погоджувався з тим, що аль Ідрісі дійсно писав про дві Русі. Але, на думку дослідника, одна з них – це північна Русь, а друга – південна – розташована по сусідству з Угорщиною й Болгарією (Гетулією), тобто в нижньому Подунав'ї. Відповідно, один Галич лежав на півночі й під ним необхідно розуміти Галич над Дністром, а друге місто з такою назвою треба шукати не на заході в словацьких землях, а на півдні. І цим другим Галичем був не *Halič/Gacs* у словацьких землях, а Галич над Дунаєм, тобто Малий Галич, сучасне румунське місто *Galacz* [3, с.37].

Основна частина праці А.Петрушевича присвячена дискусії з А.Беловським навколо історії так званого “Словацко-галицького княжества”. Передусім дослідник провів аналіз “Угорсько-польської хроніки” й підтвердив висновок, зроблений ще Йоахимом Лелевелем [15, s.61–62] про те, що фрагмент хроніки, у якому розповідається про “галицькі події” (одруження дочки “першого галицького правителя” Мстислава із Владиславом, сином угорського короля Бели I), відноситься не до подій XI століття, які мали місце на території теперішньої Словаччини, а до подій другого-третього десятиліть XIII століття й пов'язаний із договорами між угорським королем Андрієм II та галицьким князем Мстиславом Мстиславовичем. У ньому герцога Андрія, сина Андрія II, помилково названо Володиславом, сином Бели I [3, с.28, 30–31]. Найновіші дослідження польських істориків показують, що зроблений Й.Лелевелем і підтверджений А.Петрушевичем висновок є раціональним [12, s.23–24].

Таким же безпідставним дослідник уважав так зване “галицьке правління” Бориса Коломановича, нібито одруженого з Юдитою, дочкою Болеслава Кривоустого [3, с.31–33]. Він розкритикував А.Беловського за те, що той узагалі не взяв до уваги працю Адама Нарушевича, який ще на початку XIX століття зазначав, що в “Хроніці Богухвала” йдеться про коронацію галицьким королем Коломана, а не Бориса Коломановича, а сам фрагмент “Хроніки” найвірогідніше “належав до пізніших часів, тобто до Лешка Білого” [16, s.363, рзур.143]. Таким чином, А.Петрушевич уважав, що немає підстав говорити про “галицького короля” Бориса Коломановича [3, с.32–33].

Чергова частина праці А.Петрушевича спростовувала тезу про правління в словацькому Галичі Коломана (близько 1185 р.) і його брата Володимира, який нібито помер перед 1193 р., після чого “Словацко-галицьке князівство” мало бути приєднане до Угорщини [3, с.34–37]. Посилаючись на “Хроніку” Яноша Турочі, якому були добре відомі Борис і його син Коломан, але який жодним словом не згадав про їхнє правління в Галичі, А.Петрушевич спростував і це твердження А.Беловського [3, с.34–35]. А що стосується так званого “останнього словацько-галицького князя Володимира Мстиславовича”, то А.Петрушевич справедливо писав, що це не хто інший як Володимир Ярославович, син Осмомисла, який правив у Галичі до 1198 р. і був останнім легітимним представником династії Ростиславовичів. Таким чином, він не мав нічого спільного з Володимиром Мстиславовичем, як твердив А. Беловський, оскільки цей князь помер ще в 1173 р. [3, с.37].

Підсумовуючи, Антоній Петрушевич робить висновок: “Такъ оканчиваемъ наше возраженіе противо мнимому открытію г. Бһлѣвскимъ Словацко-галицького Княжества, о которого существованіи въ закарпатской сторонѣ нѣтъ достовѣрныхъ и не оспоримыхъ историческихъ свидѣтельствъ” [3, с.37]. Аргументи, висловлені А.Петрушевичем, виявилися повністю переконливими, унаслідок чого концепція А.Беловського не залишила помітного сліду в історіографії. Починаючи із другої половини 60-х рр. XIX століття, як українські, так і польські історики не вдавалися більше до полеміки з поглядами А.Беловського, вважаючи їх такими, які не відповідають історичній реальності [1, с.407–504; 5, s.63; 18, s.13, 166].

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. 2. – К., 1992; Т. 3. – К., 1993 [перше видання – Львів, 1905].
2. Королько А. З. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / А. З. Королько ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002.
3. Петрушевич А. Было-ли два Галичи, княжескии города, одинъ въ Угорско-словацкой области, а другой по сю сторону Карпатъ надъ Днѣстромъ, или нѣшъ? Критико-историческое разсуждение / А. Петрушевич // Науковий Сборник издаваемый Литературным Обществом Галицко-Русской Матицы. – Львов, 1865. – Вып. 1. – С. 24–49.
4. Пташицкий С. О литературной и ученой деятельности Августа Белевскаго / С. Пташицкий // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1877. – Т. 194. – С. 115–148.
5. Balzer O. Genealogia Piastów / O. Balzer. – Kraków, 1895 [репринт: Kraków, 2005].
6. Bartoszewicz J. O pomysłach historycznych Augusta Bielowskiego / J. Bartoszewicz. – Warszawa, 1852.
7. Bartoszewicz J. Przegląd piśmiennicy. Biblioteka Ossolińskich / J. Bartoszewicz. – Poczec Nowy ; Lwów, 1862 r. – Królestwo Galicyi, przez Augusta Bielowskiego (t. I, str. 1–143) // Tygodnik Ilustrowany. – 1865. – Т. 12, № 317. – 9–21 października. – S. 171; № 318. – 16–28 października. – S. 181.
8. Bielowski A. Halicko-Włodzimierskie księstwo, później królestwo / A. Bielowski // Biblioteka Ossolińskich. – 1864. – Т. 4. – S. 1–27.
9. Bielowski A. Królestwo Galicji (o starym księstwie halickim) / A. Bielowski // Biblioteka Ossolińskich. – 1862. – Т. 1. – S. 1–43.
10. Bielowski A. Starodawne halickie grody. Cz. I : Starodawny Dźwinogród; skreślił Bazyli Ilnicki. Lwów 1861 (str. 23 z mapą). Cz. II : Starodawny Lwów (od roku 1250–1350) / opisał Izidor Szaraniewicz. Lwów 1862 (str. 118 z dwoma mapami) / A. Bielowski // Biblioteka Ossolińskich. – 1862. – Т. 1. – S. 378–391.
11. Bielowski A. Wstęp krytyczny do dziejów Polski / A. Bielowski. – Lwów, 1850.
12. Grzesik R. Książę węgierski żonaty z córką Mściława halickiego. Przyczynek do problemu czasu i miejsca powstania Kroniki węgiersko-polskiej / R. Grzesik // Kwartalnik Historyczny. – R. 102. – 1995. – Z. 3–4. – S. 23–35.
13. Kiętrzyński W. August Bielowski / W. Kiętrzyński // Ateneum. – 1877. – Т. 2. – № 4. – S. 313–325.
14. Kronika węgiersko-polska / oprac. S. Pilat // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1864. – Т. 1. – S. 485–515.
15. Lelewel J. Polska wieków średnich. T. I / J. Lelewel. – Poznań, 1846 [перше видання – 1809].
16. Naruszewicz A. Historia narodu polskiego. T. 3 / A. Naruszewicz. – Warszawa, 1803.
17. Rzut oka na niektóre dzieła w języku polskim, wydane w przeszłym i bieżącym roku (Ciąg dalszy) // Przegląd Europejski. – R. 1. – 1863. – № 4. – S. 231–240.
18. Semkowicz W. Bielowski August (Augustyn) (1806–1876) / W. Semkowicz // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1936. – Т. 2. – S. 58–59.
19. Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik, als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte / I. Szaraniewicz. – Lemberg, 1872.
20. Szujski J. August Bielowski, † 12 października 1876 r. / J. Szujski // Przegląd Polski. – R. 11. – 1876. – Z. 5. – S. 317–320.

Статья посвящена рассмотрению научной полемики, которая разгорелась в середине XIX века среди львовских историков по поводу географического положения и политического статуса Галицкого княжества (королевства). Начало дискуссии положила оригинальная концепция Августа Беловского о существовании двух Галичей – один из которых должен был быть центром Галицкого королевства, которое находилось на территории современной Словакии (XI–XII вв.), а другой – центром Галицкого княжества на Прикарпатье (середина XII–XIII вв.). Эта концепция встретила острую критику со стороны Антония Петрушевича, который убедительно показал, что существовал только один Галич, расположенный над Днестром, который был столицей Галицкого княжества в XII–XIII вв.

Ключевые слова: Август Беловский, Антон Петрушевич, Галич, Галицкое княжество.

The article deals with the scientific controversies that erupted in the mid-nineteenth century, Lviv, among historians about the geographical position and political status of the Galician Principality (Kingdom). Start the discussion put the original conception of August Belovsky about the existence of two Galichs – one of which was to be the center of Galician kingdom, which was located on the territory of present-day Slovakia (XI–XII cc.), and the other – the center of Galician principality on the Carpathian region (the middle of XII–XIII centuries.). This concept has met with sharp criticism from Anthony Petrushevych, who convincingly showed that there was only one Galich, located on the Dniester, which was the capital of the principality of Galich in XII–XIII centuries.

Key words: August Belovsky, Anthony Petrushevych, Galich, Galician Principality.

**ЛИСТУВАННЯ ВИДАТНИХ УЧЕНИХ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ
ДІЯЧІВ, ПИСЬМЕННИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті зроблено аналіз опублікованих епістолярних праць відомих науковців, літераторів, суспільно-політичних діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вони дозволяють з'ясувати чимало важливих аспектів національно-культурного руху українців краю зазначеного часового проміжку.

Ключові слова: листування, епістолярна спадщина, Галичина, національно-культурний рух.

Вивчаючи національно-культурний рух українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., дослідник не може оминати увагою епістолярні джерела, оскільки лише за допомогою листування відбувалося спілкування між багатьма відомими громадсько-політичними діячами, ученими, письменниками, що мешкали в різних містах, по різні боки кордонів.

Приватне листування містить великий інформаційний потенціал. Насамперед це відомості суспільно-політичного та культурного характеру. Окрім цього, листи можуть як “підняти завісу” над взаєминами двох осіб (автор та адресат), так і висвітлити великий корпус масштабних історичних проблем оточуючого їх життя. Проте для дослідника, що працює з епістолярними матеріалами, є важливим, уміти вичленити із джерела різні пласти інформації – зовнішній, більш придатний для сприйняття, і дещо глибший шар – опосередковану інформацію [31, с.236].

Також листи – одне з небагатьох джерел, що зберегли розмовну мову епохи, інтонації, стилістичні особливості, властиві даному часу й певному середовищу. Особливо вирізняються епістолярні праці близьких за духом людей, однодумців, друзів, котрі мали потребу в емоційному та інтелектуальному спілкуванні [31, с.233]. Саме тому листування видатних особистостей другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за-слуговує уваги з боку дослідників, оскільки дозволяє глибше розкрити національно-культурні процеси в Галичині впродовж зазначеного часового проміжку та з'ясувати, яку роль у них відігравали провідні культурні та громадські діячі краю.

Обрана тема не залишилася поза увагою науковців. Вона зацікавила дослідників кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., зокрема І.Франка [8], М.Павлика [26], К.Студинського [2], які опублікували епістолярні праці відомих громадських діячів, літераторів, учених тощо. Неабиякий внесок у дослідження листування, що розкривають події з історії краю впродовж зазначеного часового проміжку, зробили як радянські вчені [33; 37], так і сучасні українські дослідники Г.Бурлака [19], Я.Горак [4], Г.Сварник [21], Л.Зашкільняк [10], В.Качкан [29], Д.Наулко, Д.Семко [25] та інші. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Метою статті є аналіз опублікованих епістолярних праць, у яких розкрито найважливіші аспекти національно-культурного руху українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вони дозволяють простежити за внеском їхніх авторів у розвиток української науки, національної освіти, літературного процесу, діяльність громадських товариств, видання україномовних часописів тощо.

Варто зазначити, що сьогодні до наукового обігу введено небагато епістолярних джерел, що розкривають національно-культурний рух українців під час революційних подій у Галичині 1848 р. Зокрема, у виданнях філологічної секції НТШ за 1905 і 1909 рр. було опубліковано серйозне дослідження К.Студинського “Кореспонденція Якова Головацького (1835–1873 рр.)” [36], де автор зробив спробу за допомогою епістолярного матеріалу простежити за різними етапами життєвого шляху діяча “Руської трійці”, його

суспільною та професійною працею, зробив спробу показати роль галицького вченого під час “весни народів” у краї, його участь у діяльності “Собору руських учених”, намагався з’ясувати причини, які спонукали відомого громадського діяча кардинально змінити свої погляди й перейти на москвофільські позиції.

Заслуговує уваги й інша наукова розвідка К.Студинського “З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853)” [35], у якій він опублікував листування галицького історика з відомими зарубіжними вченими: М.Максимовичем, В.Копітаром, В.Ганкою та громадськими товариствами. Епістолярні праці професора Д.Зубрицького дозволяють з’ясувати світоглядні позиції вченого та простежити за його науковою працею, яка ґрунтувалася на засадах москвофільства. 1853 р., у листі до “Імператорського товариства історії і старожитностей”, про концепцію однієї зі своїх історичних праць галицький дослідник писав: “... надо би доказать, что в древние времена, не смотря на множество княжеств вся Русь составляла одну только целость, что князья тогожь самого рода господствовали и въ Москве и в Новгороде, и в Кіеве і Галиче” [35, с.59].

Неабиякий внесок у справу виявлення та публікації епістолярних джерел, що розкривають національно-культурні процеси в 40–70-х рр. у Галичині, зробило літературно-публіцистичне видання “Житє і слово”. Вони були вміщені в спеціальних тематичних рубриках “Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772–1848 рр.”, “Із переписки наших літературних і політичних діячів”, “Із переписки М.П.Драгоманова” [22]. Упорядником останньої з них був М.Павлик, який поставив перед собою завдання оприлюднити епістолярну спадщину визначного вченого й громадсько-політичного діяча.

Окремі листи Антона Могильницького та Йосафата Кобринського до Я.Головацького опублікували на сторінках “Записок НТШ” [12]. Також у цьому науковому виданні впродовж усього часу виходу його у світ з’являлися розвідки, присвячені листуванню відомих громадських діячів у 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст., і як додаток до них епістолярні джерела. Серед них листи П.Куліша до Я.Головацького, редакції газети “Мета”, Володимира й Олександра Барвінських, М.Павлика; А.Вахнянина до К.Климковича й Д.Танячкевича [17] тощо. З них отримуємо інформацію про видання народовських періодичних видань – “Вечорниці”, “Мета”, співпрацю між українцями Галичини й Наддніпрянщини впродовж зазначеного часового проміжку. Авторами згаданих розвідок були І.Франко, К.Студинський, О.Маковей, Т.Ревакович.

Листи П.Куліша до Омеляна Партицького [11] та А.Вахнянина до П.Куліша [2] також дозволяють простежити за подіями національно-культурного руху в Галичині в 60-х рр. ХІХ ст., зокрема активізацією українського громадського життя у Львові, антимосквофільським рухом у краї, підвищенням національної свідомості гімназійної молоді в Галичині, організацією товариства “Просвіта”, виданням часопису “Правда”, шкільних підручників тощо. Також згаданий епістолярій засвідчив не лише жвавий обмін думками та літературою, але й характер взаємостосунків між галицькими та наддніпрянськими українцями. З листів до редакторів часопису “Правда” О.Партицького, А.Вахнянина дізнаємося, що П.Куліш не лише надсилав свої твори для публікації на її сторінках, але й був меценатом цього видання. Це спонукало його не лише дуже критично ставитись до редакторських та друкарських помилок, але й безпідставно, як виявилось згодом, звинувачувати редакторів “Правди” в розкраданні коштів. Варто зазначити, що листи П.Куліша та А.Вахнянина побачили світ 1908 р. завдяки професорові Львівського університету К.Студинському. На нашу думку, заслуговує уваги не лише плідна археографічна праця дослідника, але й те, що в кожному з вищезгаданих видань уміщена передмова автора та окремі примітки упорядника до опублікованого епістолярію.

Джерелом до вивчення історії українських гімназійних громад у 60-х рр. ХІХ ст., що були осередками, довкола яких об’єднувалася національно свідомою молоддю, стали

листи Остапа Терлецького до Леоніда Заклинського та Мелітона Бучинського. З них дізнаємося про інших діячів громадівського руху того часу: В.Навроцького, Д.Танячкевича тощо. Цікаві також коментарі упорядника згаданого епістолярію – І.Франка [39].

Чималу джерелознавчу та археографічну роботу зробив О.Маковей, який зібрав та опублікував взаємне листування Ю.Федьковича з редакцією часопису “Правда”, тернопільською громадою, О.Партицьким, О.Терлецьким, Д.Танячкевичем тощо [23]. Незважаючи на те, що порядок розташування епістолярного матеріалу хаотичний, він дозволяє досліднику простежити як за позитивними аспектами співпраці між видатним буковинським літератором та галицькими громадськими діячами впродовж 60-х рр. XIX, так і за певними конфліктними ситуаціями, що виникали.

Серед епістолярної спадщини другої половини XIX – початку XX ст. неабияку цінність становить листування М.Грушевського. Справу видання епістолярію М.Грушевського було розпочато Українським історичним товариством (далі – УІТ) у США ще в 60-х рр. XX ст. на сторінках “Українського історика”. Товариство було першою науковою інституцією, яка публікувала листи М.Грушевського, що збереглися в архівних установах США й Канади, а з кінця 80-х і в 90-ті рр. активно оприлюднювала епістолярну спадщину видатного історика з архівів України. 1997 р. за редакцією голови УІТ, професора Любомира Винара, побачив світ перший том серійного видання “Епістолярні джерела грушевськознавства”, яке було видано спільними зусиллями працівників наукових установ України й зарубіжжя. Наступні з’явилися у 2001, 2006, 2009 рр. [18, с.7]. Також листи М.Грушевського до К.Студинського й М.Мочулинського, автографи яких зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України, були опубліковані відповідно 1998 [20] і 2004 рр. [21]. Окрім цього епістолярна спадщина вченого, починаючи з 1991 р., регулярно з’являється на сторінках журналів “Пам’ять століть” [10], “Київська старовина” [24], “Історичний журнал” [9], “Університет” [25], праць філологічної секції НТШ [7] тощо. Таке зацікавлення листуванням М.Грушевського українською історичною наукою зумовлено тим, що воно є унікальним історичним першоджерелом для вивчення національно-культурних процесів в Україні кінця XIX – початку XX ст.

Листування – процес двосторонній, спілкування двох людей. Українське джерелознавство (і літературне, й історичне), має багатий досвід публікації листів відомих діячів культури, письменників, політиків, однак лише недавно з’явилася нова тенденція – публікація взаємного листування. Саме цього принципу дотримуються видавці серійного видання “Епістолярні джерела грушевськознавства” та упорядники інших подібних видань, про які мова буде йти згодом. Це свідчить про новий, вищий етап розвитку української науки, адже публікація взаємного листування розширює й увиразнює наше бачення тогочасних реалій, доповнює, а часто коригує пізніше версії мотивації вчинків історичних діячів [19, с.10].

Епістолярна спадщина М.Грушевського та його кореспондентів становить неабияку цінність для дослідників, які намагаються зробити спробу реконструкції подій національно-культурного руху Галичини кінця XIX – початку XX ст. Одним із найцікавіших, на наш погляд, було взаємне листування Михайла Сергійовича й українського археолога та етнографа, непересічного знавця музейної справи Миколи Біляшівського. Їхній обмін думками розпочався за ініціативи М.Грушевського влітку 1891 р. Згодом, плідно працюючи в НТШ, він звернувся до М.Біляшівського, як директора архіву Казенної польської палати, про сприяння йому в пошуку та публікації документів до перших томів археографічного збірника “Жерела з історії України-Руси” [18, с.23–24]. Варто зазначити, що листування засвідчило про неабияке сприяння М.Біляшівським у виданні ілюстрацій королівщини: він підбирав в архіві потрібні матеріали, знаходив

людей, які за певну платню погоджувалися їх копіювати, та надсилав переписане до М.Грушевського; кваліфіковану допомогу під час пошуку експонатів для музею НТШ у Львові, небайдужість до організаційних та видавничих справ товариства тощо [18, с.23–91].

Листування М.Грушевського та Ф.Вовка розпочалося 1895 р. за ініціативою професора Львівського університету, який просив ученого-антрополога надіслати для друку оригінальну розвідку про українське весілля, щоб опублікувати її в “Записках НТШ” [18, с.102]. Ф.Вовк із задоволенням прийняв пропозицію про співпрацю. Проте зазначив, що йому необхідний певний час для написання нових наукових праць, оскільки зібрано чимало матеріалу, але його необхідно систематизувати. Завдяки епістолярній спадщині вчених дізнаємося про те, що вже 1896 р. М.Грушевський пропонував ученому переїхати з Парижа, щоб працювати у Львові, отримуючи платню від НТШ. Хоча Ф.Вовк і не погодився, проте, як засвідчило листування, він зробив чимало, щоб підняти на вищий щабель науковий рівень “Етнографічного збірника”, започаткувати інший фаховий часопис НТШ – “Матеріали до українсько-руської етнології”. Варто зазначити, що Ф.Вовк був причетним також до їхнього редагування. Тому за допомогою листів можна простежити за непростим процесом виходу у світ згаданих видань, дискусіями між двома вченими про розмежування між етнографією та етнологією, про те, які матеріали вмістити до згаданих збірок НТШ [18, с.200–221].

Чимале місце в епістолярній спадщині Великого історика займає його листування з переважно молодими науковцями та літераторами, етнографами з приводу публікації їхніх творів на сторінках “Записок НТШ”, Літературно-наукового вісника (далі – ЛНВ) та інших видань товариства. Зокрема, цікавими фактами насичена кореспонденція М.Грушевського з І.Нечуєм-Левицьким, С.Єфремовим, В.Доманицьким, О.Кобилянською, М.Зубрицьким, В.Шухевичем, Ф.Колесою, М.Мочулинським тощо. Вона дозволяє стверджувати, що товариство, публікуючи їхні праці в періодиці НТШ, з одного боку, давало можливість популяризувати свої наукові та літературні твори, а з іншого – і матеріальну підтримку, виплачуючи гонорари. Так значна кількість праць талановитого історика та літературознавця В.Доманицького була надрукована у виданнях товариства, і майже всі вони написані на прохання М.Грушевського, який у такий спосіб намагався не лише морально, але й матеріально допомогти хворому на сухоти університетському товаришеві [18, с.378].

Неабияку цінність мають листи М.Грушевського до колег, з якими разом працював у НТШ, у редакції ЛНВ та інших виданнях. Заслужує уваги листування видатного історика з О.Барвінським, К.Студинським, І.Франком, В.Гнатюком, О.Маковесом, В.Дорошенком, Я.Грушкевичем, К.Паньківським [18, с.288–316], яке дає можливість простежити за непростим процесом підготовки до друку періодици НТШ, розповсюдження друкованих видань товариства, роботою його бібліотеки, окремими особистими конфліктами тощо. Воно дозволяє стверджувати про дуже ретельний відбір матеріалу для видань НТШ, прекрасні організаторські здібності М.Грушевського, його неабияку вимогливість до своїх співробітників.

Багатою була також епістолярна спадщина видатного вченого та громадського діяча М.Драгоманова. Для публікації його листування чи не найбільше зусиль доклав письменник, публіцист і близький соратник М.Павлик. На сторінках часописів “Житє і слово”, “Діло” він надрукував епістолярні діалоги М.Драгоманова з О.Борковським, К.Паньківським, О.Макарушкою, О.Огоновським, НТШ тощо. Згодом, упродовж 1905–1911 рр., з’являються книжкові публікації епістолярію вченого, упорядником яких був М.Павлик, зокрема, “Переписка Мих. Драгоманова з Наталею Кобринською” [29], “Листи Данила Тянякевича до Михайла Драгоманова” [13], “Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським”, восьмитомне видання “Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом” [8], де було вміщено кореспонденцію не лише з М.Пав-

ликом, але й з іншими особами. Однією з позитивних сторін цієї праці є те, що автор спробував опублікувати своє листування з М. Драгомановим за схемою – лист і відповідь на нього.

Документальним підтвердженням того, що М. Павлик доклав чимало зусиль для пошуку та публікації епістолярної й наукової спадщини видатного вченого та громадського діяча, стала його кореспонденція до дружини Драгоманова – Людмили, дочки Лідії та зятя Івана Шишманова. У листах, адресованих до родичів ученого, він висловлював стурбованість долею його архіву та бібліотеки, розповідав про те, як нелегко вдавалося розшукувати листи М. Драгоманова в його кореспондентів, надсилав їм уже опублікований епістолярний матеріал [6, с.502].

Варто зазначити, що з-посеред студентства Львівського університету 70-х рр. XIX ст. М. Павлик чи не найпалкіше перейнявся ідеями Михайла Петровича. Прочитавши одного з його листів на адресу редакції журналу "Друг", М. Павлик у відповідь написав: "Всі Ваші думки так ми припали до серця, що я вже не попускаю (не відмовлюся. – *Л.Ш.*) того, над чим я думав і терпів" [9, с.12]. Познайомившись особисто у Львові з відомим ученим, він з 1876 р. став майже щоденним кореспондентом М. Драгоманова аж до смерті останнього в 1895 р. Частково їхнє листування було опубліковано у восьмитомному збірнику листів, де вони обговорювали всі найважливіші події громадсько-політичного та національно-культурного руху українців упродовж зазначеного часового проміжку [14, с.137–140].

Окрім цього, у згаданому виданні заслуговує уваги, на наш погляд, взаємне листування М. Драгоманова і редактора часопису "Зоря" в кінці 80-х рр. XIX ст. О. Борковського, де відбувався жвавий обмін думками щодо непересічних подій у житті українців Галичини. Видатний учений запропонував редакторові журналу чимало цікавого публіцистичного та джерельного матеріалу, щоб підняти на вищий щабель рівень видання [15, с.56–60]. Проте в силу різних причин далеко не всі надіслані М. Драгомановим статті з'явилися на сторінках "Зорі".

Серед опублікованого М. Павликом епістолярію цікавими є листи М. Драгоманова до Н. Кобринської, де вчений показав своє бачення щодо вирішення так званого "жіночого питання", яке, як він уважав, не потрібно виокремлювати, а вести боротьбу за реалізацію національних і політичних прав українців загалом. Вони дозволяють зробити висновок про те, що не склалася їхня літературна співпраця в рамках ініційованого письменницею серійного видання "Жіночої бібліотеки" [29, с.14].

Проте чи не найбільшої уваги з боку дослідників заслуговують листи М. Драгоманова до І. Франка. Останній, розуміючи неабияке значення такого епістолярію, 1906 р. опублікував адресовані йому та іншим кореспондентам листи Михайла Петровича. У передмові видатний письменник і вчений запропонував читачам зробити власні висновки щодо бачення М. Драгомановим національно-культурних потреб українців Галичини у 80-х рр. XIX ст. При цьому він зазначив таке: "Драгоманов на підставі особистих вражень не міг об'єктивно дивитися на Галичан, в тім числі й на мене; в його листах тої об'єктивності ще менше, ніж у нього друкованих працях" [8, с.8]. Таке зауваження І. Франка було зумовлено тим, що в опублікованих листах на його адресу та інших відомих діячів краю було чимало дуже гострої критики, на наш погляд, не завжди обґрунтованої та конструктивної.

1928 р. побачило світ двостороннє листування І. Франка та М. Драгоманова впродовж 1877–1895 рр., підготовлене до друку Комісією Західної України Всеукраїнської академії наук, зокрема зусиллями М. Возняка та за редакції К. Студинського [17, с.5]. 2006 р. з нагоди 150-річчя від дня народження І. Франка його було доповнено й перевидано, що дозволяє сучасним дослідникам простежити за епістолярним спілкуванням між двома видатними вченими та громадськими діячами й має неабияке значення для дослідження національно-культурного руху українців Галичини кінця 70-х – середини

90-х рр. XIX ст. Епістолярій обох діячів, зокрема, дозволяє простежити за початком виходу у світ літературно-публіцистичного часопису “Житє і слово”, головним редактором якого був І.Франко. Михайло Петрович підтримав рішення галицького літератора стосовно видання нового журналу 1884 р., запропонував його назву, надіслав чимало матеріалу для друку в перших номерах “Житя і слова”, указував на окремі недоліки в роботі редактора. З листів довідуємося, що вчені мали неоднакові погляди на вирішення найважливіших проблем національного руху, зокрема, М.Драгоманов критикував українських народовців за їхню не надто активну діяльність, мав серйозні зауваження до наукового й публіцистичного рівня часописів “Зоря”, “Діло”, до редагування яких був причетний І.Франко, який у свою чергу пояснював реальний стан справ у галицькій журналістиці, коли на зміст періодичних видань впливало чимало політичних та економічних факторів [17, с.143–150].

Таким чином, листування М.Драгоманова з українцями краю показало широку панораму національно-культурного життя 70-х – середини 90-х рр. XIX ст. Воно дозволяє стверджувати, що в зазначений проміжок часу вчений був генератором цікавих ідей, чимало з яких удалося втілити в життя. Це стало можливим завдяки листуванню з провідними діячами національного руху, окремі з яких стали однодумцями та постійними кореспондентами Михайла Петровича.

Заслугує уваги епістолярна спадщина непересічного письменника й громадського діяча М.Павлика. Завдяки його архіву українська й світова культури мають у своєму розпорядженні чимало з листування видатних громадсько-культурних діячів та вчених: М.Драгоманова, Ф.Ржегоржа, І.Поліівки, О.Маковея, І.Франка, Лесі Українки, В.Стефаніка, Марка Черемшини, Н.Кобринської, О.Кобилянської, С.Крушельницької, М.Лисенка тощо. Широке коло кореспондентів М.Павлика засвідчує про його неабиякий кругозір та небайдужість до національно-культурних потреб українців краю [28, с.20].

Епістолярій М.Павлика дозволяє простежити за обміном думками з приводу найнагальніших питань національного розвитку з Лесею Українкою, Н.Кобринською, М.Драгомановим; приготуваннями до святкування 30-літнього ювілею наукової та громадської праці останнього; роботою над виданням бібліографії вченого та його творчого доробку; журналістською та науковою працею їхнього автора. Цікавим було листування М.Павлика з видатними митцями кінця XIX – початку XX ст. – С.Крушельницькою та М.Лисенком, де він не лише висловив неабияке захоплення їхнім талантом, але й свої, цілком слухні, думки щодо розвитку української музичної культури [28, с.128–146].

Варто зазначити, що найбільше листів до галицького літератора та громадського діяча надійшло від М.Драгоманова та Лесі Українки, з якими він мав однакові погляди щодо вирішення найважливіших проблем національно-культурного руху українців краю. На сьогодні лівова частка епістолярної спадщини М.Павлика залишається неопублікованою. Широкому загалу відомі лише окремі статті, присвячені листуванню письменника та вченого, що побачили світ у радянських періодичних виданнях. Фрагментарний характер мають надруковані матеріали з епістолярної спадщини М.Павлика, уміщені в працях сучасних науковців. Хоча, на думку одного з дослідників його творчого доробку В.Качкана, опубліковане листування Михайла Івановича могло б містити щонайменше двадцять томів.

Літературний рух українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. також можна простежити за допомогою епістолярію письменників краю. У цей час провідне місце в літературному та суспільно-політичному житті краю відігравав І.Франко. Листування видатного майстра слова та вченого багатогранне, воно яскраво продемонструвало як непрості перипетії життєвого шляху Великого Каменяря, так і

чимало аспектів його письменницької, журналістської та громадської праці, інформацію про які складно отримати з інших джерел.

Листи І.Франка до молодих галицьких літераторів: М.Рошкевич, Уляни Кравченко, К.Попович [38] – засвідчують те, що знаний майстер пера неабияк заохочував до праці письменників-початківців, указував на недоліки в їхній роботі, давав цінні поради з приводу того, як їх виправити, сприяв публікації їхніх творів в українських часописах краю. Зокрема, його листування з К.Попович цінне тим, що дозволяє простежити за шляхом у літературу вчительки початкової школи, який розпочався 1884 р. із листа з власними віршами на адресу редакції журналу “Зоря”. Вони потрапили до І.Франка, як одного зі співредакторів часопису, і започаткували початок їхнього спілкування [30, с.133]. З листів К.Попович дізнаємося й про нелегку працю педагога сільської школи, непрості побутові умови, у яких змушена була мешкати, її небайдужість до проблем жіноцтва в краї та національно-культурного життя в рідному селі Жовтанці, що на Львівщині, де, за порадою І.Франка, вона долучилася до створення читальні “Просвіти”, збору фольклорного матеріалу тощо [30, с.140].

Безперечно, заслуговують уваги, як джерело з історії національно-культурного руху українців, листи В.Стефаника. Найповніше вони висвітлюють час із 1890 до 1902 р. – період найінтенсивнішої творчої й громадської діяльності письменника. На ці роки припала основна кількість його епістолярію. Наступне десятиріччя – 1902–1912 рр. – представлено лише окремими листами; епістолярна спадщина В.Стефаника після 1912 р. нечисленна, оскільки листи за цей період не збереглися [33, с.21].

Завдяки листуванню В.Стефаника з М.Павликом, В.Морачевським, О.Маковеєм, О.Кобилянською, Л.Бачинським, майбутньою дружиною О.Гаморак отримуємо інформацію не тільки про літературну та громадську працю письменника, відгуки українських літераторів на вихід у світ збірок його новел “Синя книжечка” (1899 р.), “Камінний хрест” (1900 р.), “Дорога” (1901 р.) та інших, але й знаходимо досить багато критичних зауважень про діяльність НТШ, “Просвіти”, видання народовських наукових та літературно-публіцистичних видань тощо. Незважаючи на це, 1900 р. В.Стефаник прийняв пропозицію ЛНВ усі свої новели публікувати на його сторінках [33, с.217].

Письменник високо цінував творчість та громадянську позицію І.Франка. У листах до своїх кореспондентів він висловлював неабияку стурбованість станом здоров’я та матеріальними нестатками письменника, його переслідуваннями з боку органів державної влади, неналежною повагою до літературної та наукової праці Великого Каменяра його сучасників. Проте, як засвідчує творча спадщина майстра короткої новели, обидва письменники активно не листувалися, оскільки В.Стефаник “все переїздячи Львів, устно з ним перебалакував свої плани і надії” [34, с.272].

Важливе значення для дослідження національно-культурного руху українців краю кінця XIX – початку XX ст. становить епістолярій відомих етнографів цього часу. Варто зазначити, що збирання, фіксація та наукове опрацювання джерел духовної та матеріальної культури народу було одним із провідних напрямків народознавчих досліджень упродовж зазначеного часового проміжку. Саме тому про працю українських дослідників у галузі етнографії та етнології збереглося чимало епістолярного матеріалу. Уважаємо за необхідне більше уваги приділити листуванню між М.Грушевським і дослідниками, що працювали в згаданому напрямку. Воно засвідчило, що видатний учений зробив величезний внесок у становлення й розвиток етнографії та етнології, був не лише видатним організатором таких народознавчих осередків, як Етнографічна комісія НТШ, часописів “Етнографічний збірник”, “Матеріали до українсько-руської етнології”, але й доклав чимало зусиль для підготовки фахівців у цій галузі, оскільки за його безпосереднього керівництва здійснювались етнографічні та антропологічні експедиції.

Значним за обсягом та інформаційно насиченим є листування М.Грушевського із В.Гнатюком. Величезна заслуга останнього полягала в тому, що він разом із Ф.Вовком

та І.Франком здійснив усебічне планомірне етнографічно-фольклорне дослідження населення західноукраїнських земель шляхом проведення наукових експедицій за сучасними, як на той час, програмами й створенням широкої мережі аматорів-збирачів народної творчості. Оскільки В.Гнатюк 1901 р. був обраний секретарем, а 1913 р. – головою Етнографічної комісії НТШ, редактором усіх народознавчих часописів товариства, то за його листами можна простежити за найважливішими заходами НТШ, які були спрямовані на активізацію досліджень у галузі етнології. Чимало епістолярію В.Гнатюка пов'язано з редагуванням статей до часописів, формуванням їх структури. У низці листів містилися відомості про матеріали й авторів, які планувались до друку в “Етнографічному збірнику” та інших виданнях. Не оминув у своїй кореспонденції В.Гнатюк і певних фінансових питань. Зокрема, активно обговорювалася проблема гонорарів членів товариства, джерела фінансування його наукових видань та окремих секцій [25, с.20].

Спілкування В.Гнатюка зі священником та збирачем етнографічного матеріалу із села Мшанець (тепер Старосамбірського району на Львівщині) Михайлом Зубрицьким тривало впродовж 1899–1917 рр. Листування між двома дослідниками розкрило не лише різноманітні аспекти їхньої співпраці, але й містить істотні факти про основні тенденції наукових пошуків у галузі української етнології. З епістолярію отримуємо інформацію, що В.Гнатюк обрав село Мшанець одним із пунктів для своєї тривалої й результативної, як виявилось згодом, фольклорно-збирацької праці. У цьому скільки міг сприяв йому М.Зубрицький, підшукуючи приміщення для життя та добрих оповідачів, підбирав місцевий матеріал для розвідок В.Гнатюка, експонати для Етнографічного музею НТШ [5, с.300]. Поряд із цим сільський парох, як засвідчило листування, неабияк зацікавився етнографічною працею й написав чимало цікавих наукових досліджень. За підрахунками дослідників, М.Зубрицький, вивчаючи етнографію та історію населення українських Карпат, залишив понад 325 різноманітних публікацій [5, с.293]. Епістолярні джерела дозволяють стверджувати, що В.Гнатюк намагався не випускати з поля зору наукову діяльність свого колеги, радив йому, якими проблемами варто зайнятися, делікатно вимагав конче необхідних доповнень до виконаних студій.

З кореспонденцій М.Зубрицького до М.Грушевського дізнаємося про наукові праці, історичні документи та інші матеріали, які надсилав сільський священник, пропонуєчи їх для друку в народознавчих виданнях; про обрання його дійсним членом НТШ 1904 р., участь етнографа-аматора в організаційних заходах товариства [32, с.54].

Аналіз епістолярної спадщини І.Франка дозволяє стверджувати про неабиякий внесок письменника в дослідження українського фольклору. Завдяки його ініціативі долучилося до збирання усної народної творчості чимало дослідників-аматорів. На сторінках майже всіх видань, до виходу у світ яких був причетний Іван Якович, були опубліковані етнографічні матеріали. Зокрема, готуючи до друку перший номер літературно-публіцистичного часопису “Житє і слово”, він звернувся із проханням у листі до Лесі Українки надіслати записані нею купальські пісні, а також до О.Пчілки – зробити опис селянської хати й речей домашнього вжитку. Епістолярні праці письменника дозволяють простежити за співпрацею з Ф.Вовком та А.Кримським, які публікували свої рецензії й наукові праці в галузі етнології в згаданому журналі [40, с.267], Л.Драгомановою, яка передала етнографічні праці покійного чоловіка І.Франку для редагування [37, с.70], виходом у світ досліджень Великого Каменяра з етнографії та фольклористики [16, с.75].

Таким чином, листування відомих громадських діячів, літераторів, учених, дослідників-аматорів засвідчило неабияке зацікавлення в кінці XIX – на початку XX ст. дослідженнями в галузі етнографії та етнології. У результаті було зібрано й опубліковано чимало джерельного матеріалу, з'явилася низка цінних наукових праць, суттєво поповнився експонатами етнографічний музей НТШ. Варто також зазначити, що таких

успіхів було досягнуто передовсім завдяки організаційним заходам та виданням наукового товариства.

Епістолярні джерела розкривають чимало сторін розвитку української музичної культури Галичини зазначеного часового проміжку. Листування М.Лисенка з В.Шухевичем, О.Барвінським, І.Франком, президією НТШ упродовж 1904–1912 рр. показують взаємостосунки видатного композитора з Наддніпрянщини із провідними громадсько-політичними діячами краю [1, с.253]. У них ішла мова про вихід у світ часопису для дітей молодшого шкільного віку “Дзвінок”, до редакційного комітету якого він належав, про передплату галицьких періодичних видань, співпрацю з НТШ, яке обрало його 1904 р. почесним членом товариства, заходи національно-культурного характеру, що проводилися в Києві й на які композитор запрошував приїхати галичан. Також неабиякої уваги заслуговує жвавий обмін думками між М.Лисенком та непересічним музикантом із Галичини Модестом Менцинським, який пропагував його творчість в Європі [1, с.255].

Цікавою була історія публікації творчої спадщини талановитого галицького композитора Д.Січинського. Відразу після його смерті 26 травня 1909 р. у Станіславі український митець Ярослав Вінцковський, який друкував свої твори під псевдонімом Я.Ярослашенко, товариш покійника, а водночас засновник і директор музичного видавництва “Торбан”, через газету “Діло” звернувся до громадськості з проханням допомогти йому зібрати рукописну спадщину Д.Січинського. Така поспішність була викликана тим, що незадовго перед смертю він склав заповіт, за яким єдиним спадкоємцем творчого доробку стало музичне видавництво, очолюване Я.Вінцковським, а рукописи композитора були розпорошені поміж його товаришами, знайомими, а то й просто залишалися на квартирах, де він жив. Уже до першої річниці від дня смерті Д.Січинського основна частина рукописів була зібрана, а 23 лютого 1913 р., як про це свідчить документ, що зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України, Я.Вінцковський передав НТШ усі зібрані твори композитора, а також долучив до них 38 листів Д.Січинського, написаних до нього впродовж 1905–1909 рр. Інших епістолярних праць митця не збереглося, тому вони є досить цінними для вивчення життя й творчості композитора цього періоду [4, с.281]. З них дізнаємося, що Д.Січинський надсилав чимало своїх творів до музичного товариства “Торбан”, оскільки гонорари за їх публікацію часто були єдиним засобом отримати хоча б незначні кошти на життя; у листах чимало роздумів про музичний рух у краї, концертне життя сучасного йому Станіслава тощо [4, с.287].

Таким чином, збережене листування українських композиторів містить цінні відомості про їхній життєвий і творчий шлях, розкриває ряд цікавих аспектів з історії мистецького життя Галичини.

Підсумовуючи огляд, варто зазначити, що опубліковано чимало епістолярного матеріалу відомих громадсько-політичних діячів, учених, письменників, етнографів, композиторів, які є цінним джерелом з історії національно-культурного руху українців краю другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Їх опрацювання дозволяє досліднику отримати інформацію про непересічних особистостей цього часу, що зробили вагомий внесок у розвиток української науки, літератури, музичного мистецтва тощо. Окрім цього, листи відомих діячів Галичини дозволяють простежити за діяльністю національно-культурних товариств, підготовкою до виходу у світ україномовних наукових та літературно-публіцистичних видань; літературним, мистецьким, освітнім рухом українців краю тощо.

Варто зазначити, що чи не найбільше змістовної інформації про важливі події національно-культурного руху українців знаходимо в листуванні М.Грушевського, І.Франка, М.Драгоманова та їхніх кореспондентів. Проте не можна оминати увагою того факту, що переважну більшість опублікованого епістолярію цього часу становлять

листи письменників, які розкривають, насамперед, основні етапи становлення й розвитку літературного процесу в краї. Хоча становище національного шкільництва, діяльність громадських товариств та інше також не залишалося поза їхньою увагою.

1. Бернацька Г. Із невідомого листування М. Лисенка з галичанами / Г. Бернацька // Записки НТШ. Праці музикознавчої комісії / ред. тому О. Купчинський, Ю. Ясиновський. – Львів, 1993. – С. 244–264.
2. Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша (1869 р.) / А. Вахнянин ; видав К. Студинський. – Львів : З печатні В. А. Шийковського, 1908. – 120 с.
3. Гісцова Л. Листи Михайла Грушевського до Михайла Коцюбинського / Л. Гісцова // Записки НТШ. Праці філологічної секції. Т. ССXXIV / ред. тому М. Ільницький, О. Купчинський. – 1992. – С. 289–294.
4. Горак Я. Листи Дениса Січинського до Ярослава Вінцковського / Я. Горак // Там само. – С. 281–303.
5. Дем'ян Г. Листи Володимира Гнатюка до Михайла Зубрицького / Г. Дем'ян // Записки НТШ : Т. ССXXIII. Праці секції етнографії та фольклористики / ред. тому Роман Кирчів, Олег Купчинський. – Львів, 1992. – С. 293–308.
6. Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових / І. Денисюк // Записки НТШ. Т. ССXXXIV : Праці філологічної секції / ред. тому Олег Купчинський. – С. 452–536.
7. Дзедзелівський Й. Листи Михайла Грушевського до Ватрослава Ягича / Й. Дзедзелівський // Записки НТШ. Т. ССXXIV : Праці філологічної секції / ред. тому М. Ільницький, О. Купчинський. – 1992. – С. 283–288.
8. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881–1886 / М. Драгоманов : видав І. Франко. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1906. – 260 с.
9. Дудко О. Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (кінець ХІХ ст.) / О. Дудко // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 92–96.
10. Зашкільняк Л. Листи М. Грушевського до О. Барвінського / Л. Зашкільняк // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 71–78.
11. З листів П. Куліша до Ом. Партицького / Видав К. Студинський. – Львів : З друкарні В. А. Шийковського, 1908. – 23 с.
12. Лист Антона Могильницького до Якова Головацького 1848 р. // Записки НТШ. – 1905. – Кн. ІV. – С. 31–32.
13. Листи Данила Танякевича до Михайла Драгоманова (1876–1877) / злад. і видав М. Павлик. – Л. : Загальна Друкарня, 1906. – 35 с.
14. Лист М. Драгоманова до М. Павлика. Львів, 10 березня 1891 р. / М. Драгоманов // Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т. VI (1890–1891) / злад. М. Павлик. – Чернівці : З друкарні “Руської Ради”, 1910. – 288 с.
15. Лист М. Драгоманова до О. Борковського. Женева, 14 листопада 1888 р. / М. Драгоманов // Драгоманов М. Переписка / зібрав і зладив М. Павлик. Т. I. – Львів : Накладом Українсько-руської видавничої спілки у Львові, 1901. – 184 с.
16. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол. : І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) [та ін.]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 560 с.
17. Листування з П. Кулішем / О. Маковей // Записки НТШ. – 1899. – Кн. III. – С. 18–39; Ревакович Т. З переписки письменників 1860-х рр. в Галичині / Т. Ревакович // Записки НТШ. – 1913. – Кн. II. – С. 269–286.
18. Листування Михайла Грушевського. Т. II / упоряд. : Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич ; ред. Л. Винар. – К. ; Нью-Йорк : УІТ, 2001. – 412 с.
19. Листування Михайла Грушевського. Т. III / упоряд. : Г. Бурлака, Н. Лисенко ; ред. Л. Винар. – К. ; Нью-Йорк : УІТ, 2006. – 718 с.
20. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / упоряд. Г. Сварник. – Львів ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998. – 268 с.
21. Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочулинського (1901–1933) / упоряд. Р. Дзюбан ; відп. ред. серії Л. Головата. – Львів : НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, ЦДІА України у м. Львові, 2004. – 153 с.
22. Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772–1848 рр. / І. Франко // Житє і слово. – 1896. – Т. V. – Кн. 1. – С. 29–30; Павлик М. Із переписки М. Драгоманова / М. Павлик // Житє і слово. – 1897. – Т. VI. – Кн. 1. – С. 62–79; Із переписки наших літературних і політичних діячів // Житє і слово. – 1897. – Т. VI. – Кн. 4. – С. 325–329.
23. Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича / із першодруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Осип Маковей. – Львів : З друкарні НТШ, 1905. – 642 с.
24. Мукосеева Л. Листування М. Грушевського з В. Винниченком 1908–1912 рр. / Л. Мукосеева // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 129–140.

25. Наумко Д. Листування Михайла Грушевського з видатними науковцями та народознавцями (до 140-річчя від дня народження М. С. Грушевського) / Д. Наумко, Д. Семко // Університет. – 2006. – № 4. – С. 6–26.
26. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т. II (1876–1878) / зладив М. Павлик. – Чернівці : З друкарні “Руської Ради”, 1910. – 317 с.
27. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т. VIII (1894–1895) / зладив М. Павлик. – Чернівці : З друкарні “Руської Ради” під зарядом Івана Захарка, 1911. – 293 с.
28. Павлик М. І. Проза. Публіцистика. Листування (З маловідомої спадщини) / упоряд. Качкан В. А. – Львів : Світ, 1995. – 156 с.
29. Переписка М. Драгоманова з Наталею Кобринською (1893–1895) / зладив і видав М. Павлик. – Львів : Друкарня Уділова, 1905. – 23 с.
30. Попович К. Листи / К. Попович // Твори / К. Попович ; упоряд., вступ. сл., прим. та бібліогр. П. Г. Баб'яка. – Львів : Каменяр, 1990. – С. 133–193.
31. Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.
32. Старков В. Листи Михайла Зубрицького до Михайла Грушевського / В. Старков // Університет. – 2006. – № 1. – С. 48–57.
33. Стефаник В. Повне зібрання творів : у 3 т. Т. 3 : Листи / В. Стефаник. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – 325 с.
34. Стефаник В. Моє слово : новели, оповід., автобіограф. та критичні матеріали, витяги з листів / В. Стефаник ; упоряд., передм. та прим. Л. С. Дем'янівської. – 2-ге вид., доповн. – К. : Веселка, 2000. – 319 с.
35. Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853) [Відбитка з XLIII т. Записок Наукового Товариства ім. Шевченка] / К. Студинський. – Л. : З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1901. – 66 с.
36. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–1849 рр. / К. Студинський // Записки НТШ. Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – 1930. – Т. 99. – Ч. 1. – С. 7–17.
37. Франко І. Лист до Л. М. Драгоманової. Львів, 5 лютого 1896 р. / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1983. – Т. 50. – С. 70–71.
38. Франко І. Лист до Уляни Кравченко. Львів, 27 лютого 1884 р. / І. Франко // Там само. – Т. 48. – С. 402–403; Франко І. Лист до К. К. Попович. Львів, 16 березня 1884 р. / І. Франко // Там само. – С. 403–404.
39. Франко І. П'ять листів Остапа Терлецького [Відбитка з ювілейного “Альманаха” віденської “Січі”, виданого в 40-літню річницю заснування товариства] / І. Франко. – Львів : З друкарні НТШ, 1908. – 12 с.
40. Шологон Л. І. Літературне і наукове життя Галичини на сторінках часопису “Жите і слово” / Л. Шологон // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. пр. Вип. 15 / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 260–270.

В статье сделан анализ опубликованных эпистолярных трудов известных научных работников, литераторов, общественно-политических деятелей второй половины XIX – начала XX в. Они позволяют выяснить немало важных аспектов национально-культурного движения украинцев края отмеченного часового промежутка.

Ключевые слова: переписка, эпистолярное наследство, Галичина, национально-культурное движение.

The article analyses the published correspondence of famous research workers, public and political figures, literary mans at the 2nd half of 19th – the beginning of 20th centuries. They allow to find out the major aspects of national cultural life of Ukrainians of the region of the noted stretch of time.

Key words: correspondence, epistolary legacy, Galicia, national and cultural movement.

СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено аналіз історіографічного доробку сучасної української історії студентського руху Галичини другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.

Ключові слова: *народницький рух, україноцентризм, соборництво, “Руська трійця”, “Молода Русь”, “Академічна громада”.*

Нагромадження значного пласта літератури з історії студентського руху в Україні та Галичині зокрема зумовлюється як науковим, так і суспільними інтересом, адже молодь, яка навчається у вишах, починає відігравати дедалі активнішу роль у всіх сферах суспільно-політичного життя країни. Одним із факторів її успішної діяльності є врахування історичного досвіду, відображеного в наукових працях, що з'явилися за два останні десятиліття в Україні. Вони акумулюють доробок попередніх поколінь істориків та підносять вивчення проблеми на якісно новий рівень. Сказане зумовлює наукову актуальність і практичну значущість її історіографічного аналізу.

Мета статті полягає в здійсненні аналізу історіографічного доробку сучасних вітчизняних науковців з історії українського студентського руху в Галичині другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. задля визначення його позитивних рис, недоліків та перспектив подальшого вивчення проблеми. Об'єктом дослідження є сукупність історіографічних джерел і творчі надбання окремих істориків із зазначеної теми. Його новизна полягає в недостатній з'ясованості ступеня вивчення сучасної літератури.

Звернення дослідників до цієї теми в спеціальних розділах дисертаційних і монографічних робіт (В.Благий [5], І.Гурак [14], В.Качмар [24], Р.Ковалюк [30, 32, 33] та ін.) має подекуди фрагментарний характер, не охоплює сукупності наявних наукових праць, тому вона потребує спеціального комплексного осмислення.

Сучасна вітчизняна історіографія головним чином за останнє десятиліття за всіма критеріями досягла якісно вищого рівня в дослідженні студентського руху в Галичині в другій половині ХІХ – 30-х роках ХХ ст. Спираючись на значну фактографічну базу, історики поглибили вивчення наріжних аспектів проблеми, пов'язаних із його організаційно-ідеологічним становленням; боротьбою за український університет; ідейно-політичними орієнтаціями студентства тощо. При цьому головні здобутки репрезентує молодша генерація науковців: з 1999 р. було захищено щонайменше п'ять кандидатських [5; 14; 24 та ін.] й одна докторська [32] дисертація із цієї тематики, підготовлено кілька спеціальних монографій і десятки наукових статей. Ця проблема активно розробляється як складник інших тем з регіональної історії Галичини досліджуваного періоду.

Порівняно з попередніми періодами українського історіографічного процесу сьогодні відбувся істотний приріст знань з історії окремих українських студентських організацій та зі становлення студентського руху загалом. Важлива заслуга в цьому належить львівському вченому Р.Ковалюкові, який підготував докторську дисертацію [32], монографії [30; 33] та низку публікацій [28–29; 31 та ін.] про український студентський рух на західних землях у ХІХ – ХХ ст. Таким чином, він з'ясував його витoki (від “Руської трійці”, участі студентів у подіях 1848 р.); розкрив початки організаційного становлення та діяльності студентських товариств у 1860–1870-х роках (з акцентом на участі в народовському русі й у дискусіях щодо пошуку національної ідентичності галицьких українців); показав внутрішню боротьбу в об'єднаннях студентів, їхню політизацію та участь у політичних партіях у 1880–1890-х роках; відстежив участь

українського студентства у визвольних змаганнях 1914–1919 рр. та державотворчих процесах ЗУНР; дослідив розвиток студентського руху міжвоєнного періоду.

Головною заслугою Р.Ковалюка стало представлення цілісного “образу” українського студентського руху та показ його складників у вигляді численних загальнокрайових, професійних, культурно-освітніх, ідеологічних, спортивних, статутних і неформальних та інших за характером й цілями студентських організацій [33]. Обраний автором проблемно-хронологічний підхід дозволив послідовно відтворити “історичне полотно” їх ідейних та організаційних трансформацій, визначати внутрішні й зовнішні чинники, що визначали ці процеси, окреслити здобутки, впливи та роль студентства в різних сферах суспільного життя. Щоправда, уважаємо дещо дискусійним віднесення до структури студентського руху об’єднань гімназистів: хоча за досліджуваного періоду їх теж відносили до “академіків”, але за своїм суспільним статусом та за сучасними критеріями вони відрізнялися від вишівської молоді. Видається, що публікації автора, особливо монографія, дещо перевантажені фактажем, натомість бракує аналітичних оціночних характеристик вузлових аспектів студентського руху.

Наступним вагомим внеском у його вивчення став доробок В.Благого у вигляді дисертаційної роботи “Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект” (2002) [5] та низки публікацій [1–4, 6–9]. Автор відтворив його цілісний портрет (склад, структура, умови навчання і проживання, преса тощо) і дав ґрунтовну характеристику суспільно-політичної та громадсько-культурної активності не лише українського, а й польського та єврейського студентства, що гуртувалось у своїх близько 40 різнотипних організаціях. Отож В.Благий відійшов від україноцентризму та дослідив усе поліетнічне студентське середовище зазначеного періоду.

Монографія І.Гурака “Молода Україна”: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.)” (2007) [13] (також підготовлена на основі дисертації [14]) присвячена вивченню національно-політичних орієнтацій та участі українського студентства у формуванні партійно-політичної системи краю. Водночас автор представив деталізований образ розвою студентського руху. Опираючись на всі доступні джерела, він через призму аналізу ролі студентства у формуванні народовської громади показав розвиток товариств “Молода Русь”, “Академічний кружок”, “Дружній лихвар” у 1860–1870-х роках; з’ясував місце студентства в зародженні радикального руху та особливості його поступу в 1880-х роках; з позицій участі молоді у формуванні РУРП і УСДП реконструював становище її об’єднань у 1890-х роках, а також зміни в їхньому розвитку на початку XX ст. під впливом партійно-політичних диференціацій. Таким чином, проаналізовано динаміку й характер ідейного та організаційного розвою студентського руху через призму його ролі в суспільно-політичних процесах краю.

Масив статейних публікацій та монографій увиразнюють історичний розвій окремих студентських організацій. Зокрема напрацювання В.Благого [5, 6; 8], І.Гурака [13; 15], О.Жерноклеєва [18], В.Ковалюка [27–33] й інших науковців відображають діяльність загальних статутних і неформальних (нелегальних) структур (“Молода Русь”, “Академічна громада”, “Молода Україна”, Український студентський союз та ін.) і професійних об’єднань студентів різних фахів і вишів – Львівського університету, Львівської політехніки, Львівської академії ветеринарії тощо. Вивчення життєдіяльності об’єднань українських студенток, студентів-медиків, студентських культурно-освітніх, спортивних організацій і товариств іншого спрямування засвідчує високий рівень самоорганізації й громадянської відповідальності української молоді.

Заслуговують на відзначення статейні розвідки узагальнюючого характеру, як, наприклад, М.Крикуна, який показав становище студентських організацій Львівського університету на початку XX ст. [34]; Б.Савчука, що реконструював хроніку організаційно-ідеологічного становлення студентського руху Західної України 1920–1930-х років

[45]; В.Тарабана, котрий відстежив відновлення і становлення українських студентських організацій Галичини на тлі складних національно-політичних процесів 20-х років ХХ ст. [50] тощо. Такі публікації пропонують свого роду “матрицю” поступу студентського руху, яка накладається, узгоджується, порівнюється з розвитком інших національно-політичних процесів, увиразнює роль і місце в них вишівської молоді.

Уявлення про її історичний поступ розширюють публікації, що висвітлюють окремі тематичні зрізи проблеми. Так, у площині розвитку українського соборництва (вивчення якого переростає в окремих дослідницьких напрям) підготовлені змістовні наукові розвідки І.Гурака про вплив наддніпрянської інтелігенції на студентський рух Галичини 1860–1870-х років [12]; В.Качмара про боротьбу студентів Наддніпрянщини за українізацію Львівського університету на початку ХХ ст. [23] та ін. Автори послідовно проводять думку, що українство Галичини відчувало постійні впливи з боку інтелектуальних сил Наддніпрянщини, тож, незважаючи на перебування в межах різних імперій, вони постійно зміцнювали взаємозв'язки, посилювалися спільні прагнення в боротьбі за національні ідеали.

Перспективною виглядає тенденція щодо вивчення студентського руху в контексті міжетнічних відносин у Галичині за досліджуваного періоду. Її окремими позитивними виявами стало вивчення В.Качмарем впливу польсько-українських суперечностей на боротьбу за український університет у Львові в перше десятиріччя ХХ ст. [25]; дослідження В.Благим стосунків між українським і польським студентством галицької столиці на початку ХХ ст. [1] та ін. Щоправда, такого роду проблематику науковці розглядають із позицій “справедливості українських національних прагнень”, відмовляючи протилежній стороні в праві мати й захищати свої національні інтереси. Така позиція домінує в сучасній історіографії історії міжетнічних відносин, однак вона засвідчує намагання відійти від україноцентризму. Наступним кроком на цьому шляху має стати вивчення польського студентського руху як головного предмета досліджень.

Осмислення ідеологічних орієнтацій та участі українського студентства в партійно-політичному житті Галичини в останній третині ХІХ – 30-х роках ХХ ст., поряд зі згадуваним дослідженням І.Гурака [13], реалізується в працях з історії розвитку окремих ідейних течій і партійних структур. Усебічно висвітлено організаційно-ідеологічне становлення радикальної течії в Галичині. Помітним явищем у сучасній історіографії стала вміщена в щойно відновлених “Записках НТШ” у Львові розвідка Я.Грицака “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини” [11]. З'ясовуючи зміст і перебіг конфлікту між старшою та молодшою генераціями українських соціалістів краю, учений показав процес формування “молодих” радикалів під час університетських студій та праці в русько-українських студентських товариствах, де точилася гостра ідейна боротьба. Автор проводить думку про їх винятково творчий вплив на розвиток українського руху та формування програм усіх політичних партій Галичини.

У статейних публікаціях з історії виникнення й становлення радикальної партії в довоєнний період ХХ ст. (М.Кугутяк [37], О.Сухий [48; 49], ін.), дисертаційній роботі про її розвиток у міжвоєнний період (М.Міщук [39]) та інших працях показана роль студентства у формуванні РУРП. Із цього доробку випливає, що під впливом молоді партія ухвалила постулат політичної самостійності українських земель та розгорнула масову просвітницьку роботу.

Зі схожих позицій показано роль студентства в зародженні та ідеологічно-організаційному становленні української соціал-демократії в Галичині за до- і міжвоєнного періодів. Акумулюють і підсумують наукові напрацювання із цієї проблеми спеціальні монографічні й дисертаційні дослідження О.Босака [10], О.Жерноклеєва [20], І.Райківського [41] та ін. У них детально розкривається конфлікт “дітей” і “батьків” на різних стадіях суспільно-політичного процесу; з'ясовується ідейно-політична диференціація в студентських організаціях тощо. Персоніфікація цих процесів і явищ дозволяє відсте-

жувати роль і місце кожного діяча в розвитку студентського руху та становленні української партійної системи Галичини.

У працях з історії однієї з найупливовіших у Галичині, передусім за міжвоєнного періоду, націонал-демократичної течії (М.Кугутяк [35], Т.Панфілова [40], В.Расевич [42] та ін.) дослідники менше уваги приділяють таким “міжвіковим” конфліктам. Вони зосереджують увагу на діяльності старшої генерації політиків та співпраці (членстві) студентської молоді з її партійними структурами щодо розв’язання злободенних завдань розвитку українства – боротьбі за український університет у Львові, проведенні масового просвітництва, стосунках із молодіжними структурами інших політсил тощо.

Досліджується участь студентської молоді в політичних рухах й угрупованнях, що посідали крайні позиції в загальному спектрі українського національно-політичного життя. Так, у ґрунтовних працях О.Сухого [48] та Л.Матюшенко [38] з історії галицького русофільства (москвофільства) розкрито суспільні умови діяльності студентства, показано його участь у загальнонаціональних політичних і громадських та власних професійних організаціях відповідного спрямування. З іншого боку, у працях з історії українського націоналістичного руху в краї у 1920–1930-х роках (напр., В.Ухач [51], М.Швагуляк [53] та ін.) деталізується провідна роль крайових, фахових та інших студентських товариств у формуванні його ідеологічних засад і підпільної структури та розгортанні масштабної пропагандистсько-агітаційної й революційно-терористичної діяльності націоналістів.

Дослідження з історії окремих ідейно-політичних течій фрагментарно представляють роль і місце студентства в їхньому розвитку, але у своїй сукупності вони достатньою мірою увиразнюють це явище. Свіжою виглядає постановка питання про участь вишівської молоді в політичному житті Польщі в міжвоєнний період [16], однак його висвітлення звелось до показу самоорганізації студентів-емігрантів Наддніпрянщини та їхньої праці з розв’язання соціально-правових проблем і міжнародній діяльності. Це засвідчує потребу чіткого формулювання дослідницьких проблем, які мають відображати відповідні конкретно-історичні реалії.

Популярною в сучасній історіографії залишається тема боротьби за український університет у Львові, якій присвячена значна кількість спеціальних досліджень, зокрема й перевидання в 1999 р. праці В.Мудрого 1923 року [22]. До речі, у вступній статті до неї О.Романів [43] у притаманному українській суспільній думці світлі 1990-х років усіяко героїзує змагання студентства й усього галицького українства за створення університету та гостро засуджує польські чинники (громадськість, урядову й університетську владу) за протидії її прагненням. Такий погляд на проблему через “українські історіографічні окуляри” подовжує домінувати у вітчизняній історичній науці під час з’ясування широкого комплексу міжетнічних проблем.

За хронологічним і тематично-змістовим спрямуванням ці публікації також стосуються довоєнного періоду боротьби за український університет у Львові та діяльності Українського таємного університету в 1919–1924 рр. Головний поступ у вивченні першої проблеми репрезентують дисертаційна робота (1999) [24] та публікації [23; 25 та ін.] В.Качмаря. Науковець показав роль і значення “університетської справи” в розвитку українського руху й польсько-українських відносин у Галичині, розкрив зміст, етапність боротьби студентських організацій та інших громадсько-політичних чинників у цій сфері. Показано, що вона вплинула як на поглиблення міжнаціонального протистояння, так і на внутрішню інтеграцію українського руху. Схожі підходи до вивчення проблеми демонструють й інші науковці [47].

Чимало дослідників зверталось до цієї проблеми в розрізі своїх конкретно-історичних досліджень. Вивчаючи “університетську справу” в національному суспільно-політичному русі, М.Кугутяк [36] показав, що впродовж 1848–1919 рр. вона залишалась однією з головних вимог українців Галичини, стала вагомим чинником їхньої бо-

ротьби за державність, істотно активізувала діяльність студентських організацій. З'ясовуючи роль Львова як центру формування української науки в другій половині XIX ст., Л.Зашкільняк [21] розкрив значущість боротьби української інтелектуальної еліти та студентства за університет у Львові для розвитку національної культури й самовідтворення інтелігенції. Більшість дослідників доводить огляд боротьби за університет до 1914 р., тому викликають інтерес наукові розвідки, які відстежують продовження цієї акції в період Першої світової війни, коли в умовах воєнно-революційної колотнечі визрівали нові можливості для її успішного завершення (І.Дутчак [17]).

Дослідники українського студентського руху до висвітлення проблеми підходять зі своїх позицій. Зокрема І.Гурак розкрив пошкваллення суспільно-політичної діяльності студентських організацій на початку XX ст. у зв'язку з боротьбою за український університет у Львові, яка сприяла консолідації всіх верств суспільства [13, с.220–227]. Пов'язавши цю справу зі змаганнями за українську державність, Р.Ковалюк [27; 33, с.124–136] деталізував розгортання громадсько-політичної діяльності студентів (віча, наради, виступи, “сецесія” тощо) за створення українського вишу в галицькій столиці. Більшість сучасних істориків з україноцентричних позицій фрагментарно розглядає діяльність польських громадських й офіційних чинників у цьому напрямі, не намагаючись обґрунтувати слушність їхніх мотивів і прагнень.

Залучивши до наукового обігу широке коло джерельних матеріалів, сучасні дослідники поглибили рівень наукових знань про боротьбу за Український таємний університет у Львові в 1919–1923 рр., що також досліджувалася в різних ракурсах розгортання суспільно-політичного руху галицького українства. Поступ у вивченні цієї проблеми увиразнюють спеціальні книжкові й статейні публікації П.Хобзея (1991), який показав роль українських суспільних чинників, з-поміж них і студентства, у відкритті й функціонуванні вишу [52]; М.Кислого (1991), котрий розкрив значення високих українських шкіл як чинника розгортання студентського руху в першій половині 1920-х років у Західній Україні [26]; Б.Якимовича (1993), який проаналізував генезу й суспільно-політичні умови 1918–1919 рр., що спонукали до створення Українського приватного університету у Львові та показав роль студентства як рушійної сили цієї акції [54]; Б.Савчука (1999), що реконструював ідейно-організаційні трансформації студентського руху в період її розгортання [44] тощо. Названі та інші дослідження в сукупності дають досить вичерпні уявлення про заходи “української сторони”, зокрема й студентства, у проведенні кампанії з відкриття університету, утім залишається простір для поглибленого вивчення дій польських офіційних і громадських чинників, які виставляються в непривабливому вигляді, оцінюються без урахування тодішніх суспільно-політичних реалій.

Виокремлюємо публікації пресознавчого, бібліотекознавчого, джерелознавчого характеру, які розкривають відповідні аспекти в життєдіяльності студентства. Як приклад відзначимо статейні праці Р.Ковалюка, котрий проаналізував періодику 1860-х років та матеріали відділів рукописів і рідкісної книги 1870-х років ЛНБ як історичного джерела з вивчення історії “Молодої Русі” та інших українських студентських організацій [28–29]; В.Благого, який здійснив історико-бібліографічний огляд української студентської преси Галичини 1860-х років [9], охарактеризував пресу москвофільського студентства Галичини початку XX ст. [3], показав вплив часопису “Шляхи” (1913–1914 рр.) на консолідацію студентства краю [2], відстежив висвітлення студентської тематики на сторінках щоденника “Діло” на початку XX ст. [7].

Продовжуючи традиції вивчення студентської преси, сучасні науковці не обмежуються її фактографічним оглядом, а пропонують узагальнюючі характеристики із застосуванням сучасних методів пресознавчого й бібліотекознавчого аналізу. З'ясовується її роль як вагомого чинника розвитку й суспільної діяльності студентських організацій. Особливо продуктивними виглядають бібліографічні огляди, що спонукають

до підготовки спеціальних бібліографічних покажчиків студентської (і не лише української) преси Галичини та України XIX–XX ст.

Отож констатуємо такі здобутки, прогалини та перспективи дослідження історії студентського руху в Галичині другої половини XIX – 30-х років XX ст. Сучасні історики зосередили увагу на вивченні його динаміки, етапності, характеру організаційно-ідеологічного поступу, досить докладно, глибоко відтворили еволюцію й діяльність окремих студентських товариств, істотно просунулись у вивченні ідейно-політичних орієнтацій студентської молоді та її ролі в національному розвитку галицького українства. При цьому сучасна вітчизняна історіографія залишається наскрізь націоцентричною: іноетнічні, передусім польські, студентські організації фактично не стали предметом спеціального дослідження, тож їхня діяльність висвітлюється головню через призму українсько-польських стосунків, а оцінюється з позицій національних інтересів української сторони. Головні напрацювання у вивченні цієї теми представила молодша генерація науковців Львова, Івано-Франківська, Тернополя, однак їхнє коло залишається доволі вузьким, тож ці здобутки ще не стали предметом широкого зацікавлення істориків, які торкаються її переважно в тематичному діапазоні свої “основних” дослідницьких проблем. Майже не вивчається діяльність студентських організацій на “мікрорівні” – у межах окремих теренів чи населених пунктів. Усе це засвідчує реальні успіхи та потребу подальшого вивчення студентського руху в Галичині другої половини XIX – 30-х років XX ст.

1. Благий В. Відносини між українським і польським студентством Львова на початку XX ст. / В. Благий // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 98–108.
2. Благий В. Журнал “Шляхи” (1913–1914 рр.) та його вплив на консолідацію українського студентства Галичини / В. Благий // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повід. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 грудня 1997 р. – Л., 1997. – С. 68–71.
3. Благий В. Преса москвофільського студентства Галичини початку XX ст. / В. Благий // Українська періодика: Історія і сучасність : доп. та повід. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., 27–28 листоп. 1998 р. – Л., 1999. – С. 55–59.
4. Благий В. Студенти-медики Львівського університету на початку XX ст. (1900–1914 рр.) / В. Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. пр. – Л., 1999. – С. 409–420.
5. Благий В. Б. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. – Історія України / Благий Василь Богданович. – Л., 2002. – 20 с.
6. Благий В. Студентство Львівської академії ветеринарії на початку XX ст. / В. Благий // Сучасні проблеми біології, ветеринарної медицини, зооінженерії та технології продуктів тваринництва : зб. статей Міжн. наук.-практ. конф., (Львів, 9–11 жовт. 1997 р.). – Л., 1997. – С. 5–7.
7. Благий В. Студентська тематика на сторінках часопису “Діло” в 1900–1914 рр. / В. Благий // Українська періодика: історія і сучасність : доп. і повід. шостої Всеукр. наук.-практ. конф., 11–13 травня 2000 р. / за ред. М. Романюка. – Л., 2000. – С. 272–279.
8. Благий В. Товариства студенток Львівського університету на початку XX ст. / В. Благий // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка : зб. наук. пр. – Л., 1999. – Вип. 2. – С. 117–121.
9. Благий В. Українська студентська преса Галичини (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): історико-бібліографічний огляд / В. Благий // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / за ред. М. Романюка. – Л., 1998. – 1998. – Вип. 5. – С. 421–453.
10. Босак О. І. Українська соціал-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. XIX – 1914 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. – Л., 2003. – 19 с.
11. Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. Т. ССХІІ : Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – С. 71–110.
12. Гурак І. Вплив української інтелігенції із Наддніпрянської України на український студентський рух у Східній Галичині (60–70-ті рр. XIX ст.) / І. Гурак // Україна соборна : зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 93–103.

13. Гурак І. “Молода Україна“: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Гурак. – Івано-Франківськ : Вид-во ПП Третяк І. Я., 2007. – 280 с.
14. Гурак І. Ф. Українське студентство у суспільно-політичному житті Східної Галичини (60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. Ф. Гурак. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.
15. Гурак І. Український Студентський Союз: заснування та діяльність до Першої світової війни / І. Гурак // Питання історії України : зб. наук. статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 117–120.
16. Дуднік О. Я. Українська студентська молодь у політичному житті Польщі в міжвоєнний період / О. Дуднік // Україна в ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. статей. – 2002. – Вип. 6. – С. 264–266.
17. Дутчак І. Проблема українського університету у Галичині напередодні і в період Першої світової війни / І. Дутчак // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : матеріали міжнар. наук. конф., присв. 80-річчю Буковинського народного віча, Чернівці 22–24 верес. 1998 р. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 147–150.
18. Жерноклеєв О. Національна ідея “Молодої України” (1900–1903) / О. Жерноклеєв // Галичина: науково-просвітній краєзнавчий часопис. – 1997. – Ч. 1. – С. 29–36.
19. Жерноклеєв О. Лідери західноукраїнської соціал-демократії: Політичні портрети / О. Жерноклеєв, І. Райківський. – К. : Основні цінності, 2004. – 283 с.
20. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899–1918) / О. Жерноклеєв. – Вид. 2-ге. доповн. – К., 2000. – 168 с.
21. Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина ХІХ ст.) / Л. Зашкільняк // Lwow. Miasto. Spoleczestwo. Kultura. – Kraków, 1998. – Т. 2. – С. 387–402.
22. Змагання за українські університети у Галичині. – Львів ; Нью-Йорк, 1999. – 215 с.
23. Качмар В. Деякі штрихи боротьби наддніпрянців-студентів Львівського університету за його український характер на початку ХХ с. / В. Качмар // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка : зб. наук. пр. – Л., 1999. – Вип. 2. – С. 114–116.
24. Качмар В. М. Проблема українського університету у Львові в кінці ХІХ – початку ХХ ст.: суспільно-політичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. звання канд. іст. наук : 07.00.01 // В. Качмар. – Л., 1999. – 21 с.
25. Качмар В. Справа українського університету на тлі польсько-українських суперечностей у Галичині 1901–1908 / В. Качмар // Проблеми слов’янознавства. – Л., 2002. – Вип. 52. – С. 47–56.
26. Кислий В. М. Українські вищі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у І половині 20-х років ХХ століття / В. Кислий. – Л., 1991.
27. Ковалюк Р. “Академічна громада” і проблема українського університету у Львові / Р. Ковалюк // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – 2002. – Вип. 6–7. – С. 260–272.
28. Ковалюк Р. Зростання організованості українських студентів Галичини (за матеріалами відділів рукописів та рідкісної книги 70-их рр. ХІХ ст.) / Р. Ковалюк // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – 2002. – Вип. 11. – С. 79–101.
29. Ковалюк Р. “Молода Русь” – ідейне об’єднання українських студентів Галичини (за матеріалами періодичних видань 60-их рр. ХІХ ст.) / Р. Ковалюк // Українська періодика: історія і сучасність / Науково-дослідний центр періодики ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. – Л., 2002. – С. 201–211.
30. Ковалюк Р. Національний рух студентів Львівської політехніки (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / Р. Ковалюк. – Л. : Національний університет “Львівська Політехніка”, 2002. – 200 с.
31. Ковалюк Р. Національно-патріотичний студентський рух Львівської академії ветеринарної медицини (кін. ХІХ – серед. ХХ ст.) / Р. Ковалюк // Науковий вісник Львівської державної академії ветеринарної медицини ім. С. З. Гжицького. – Л., 1999. – Вип. 3. – С. 8–10.
32. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 / Р. Ковалюк. – Л., 2003. – 31 с.
33. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. / Р. Ковалюк. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – 420 с.
34. Крикун М. Студентські організації Львівського університету на початку ХХ ст. / М. Крикун // Lwow. Miasto. Spoleczestwo. Kultura. – Krakow, 1998. – Т. 2. – С. 205–204.
35. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. І. – 536 с.
36. Кугутяк М. Проблема українського університету в суспільно-політичному русі Східної Галичини (1848–1919) / М. Кугутяк // Науковий збірник Українського Вільного Університету : матеріали конф. “Український Вільний Університет з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування”, Львів, 13–14 лют. 1992 р. – Мюнхен ; Л., 1993. – С. 16–20.
37. Кугутяк М. В. Радикальна партія в Східній Галичині / М. Кугутяк // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 55–62.

38. Матюшенко Л. І. Галицьке москвофільство міжвоєнного періоду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. – Л., 2007. – 18 с.
39. Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія: ідеологія, організація, політика (1918–1939 рр.) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / М. Б. Міщук. – К., 2007. – 223 с.
40. Панфілова Т. О. Українська народно-трудова партія: боротьба за державну незалежність і соборність України (1919–1924 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. О. Панфілова. – Л., 2004. – 20 с.
41. Райківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / І. Я. Райківський. – Л., 1996. – 20 с.
42. Расевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Расевич. – Л., 1996. – 22 с.
43. Романів О. Національна вища школа як фактор самозбереження українства / О. Романів // Змагання за українські університети у Галичині. – Л. ; Нью-Йорк, 1999. – С. 7–18.
44. Савчук Б. Студентство в боротьбі за український університет у Львові (1919–1923 рр.) / Б. Савчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1999. – Вип. 2. – С. 101–111.
45. Савчук Б. Студентський рух у Західній Україні у 1920–30-ті роки: хроніка організаційно-ідейного становлення / Б. Савчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. IX. – Тернопіль, 1999. – С. 54–58.
46. Селецький І. Просвітньо-організаційна діяльність Є. Коновальця в студентські роки / І. Селецький // Наукові записки Львівського історичного музею. – Л., 1995. – Вип. IV. – Ч. 2. – С. 49–73.
47. Стинська В. В. Львівський університет на початку XX століття – осередок наукового та політичного життя студентства / В. Стинська // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. IV–V. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 199–204.
48. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті) / О. Сухий. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 498 с.
49. Сухий О. Еволюція національної програми Русько-української радикальної партії / О. Сухий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. на пошану проф. Юрія Сливки. – Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича, 2000. – Вип. 7. – С. 243–250.
50. Тарабан В. М. Відродження і становлення українських студентських організацій у Східній Галичині (20-ті роки XX ст.) / В. Тарабан // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. – Л., 1999. – № 377. – С. 125–130.
51. Ухач В. З. Культурно-освітня діяльність Організації українських націоналістів (1929–1944) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. З. Ухач. – К., 1998. – 215 с.
52. Хобзей П. Таємний університет у Львові / П. Хобзей // Україна. Наука і культура / Видання АН України, т-ва “Знання” України. – 1991. – Вип. 25. – С. 45–59.
53. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. / М. Швагуляк // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Т. ССХХ : Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – С. 111–145.
54. Якимович Б. Український таємний університет у Львові і Український Вільний університет: до питання генези / Б. Якимович // Науковий збірник Українського Вільного Університету : матеріали конференції “Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування” (Львів, 13 лют. 1992 р.). – Мюнхен ; Львів, 1993. – С. 21–26.

В статтє осуцествлен анализ историографического наследия современной украинской истории студенческого движения Галичины второй половины XIX – первой трети XX века.

Ключевые слова: *народническое движение, Украинацентризм, соборность, “Русская троица”, “Молодая Русь”, “Академическая община”.*

In the article had made an analysis of the historical heritage of the modern national history of the student movement in Galicia the second half of the nineteenth the one third of the twentieth centuries.

Key words: *the nationality movement, ukrayinotsentryzm, sobornytstvo, “Ruska trinity”, “Young Russia”, “academic community”.*

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І ПРОБЛЕМИ РЕПРЕСІЙ ТА БІЖЕНСТВА В ГАЛИЧИНІ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті робиться спроба з'ясування стану вивчення проблеми політичних репресій і біженства в Галичині в роки Першої світової війни в українській історіографії. Поряд з аналізом надбань учених попередніх поколінь наголошується на застосуванні сучасними науковцями нових методологічних підходів і методик під час вивчення теми, означенні ними новітніх напрямів наукового пошуку для ліквідації прогалин через малодослідженість окремих аспектів проблеми.

Ключові слова: історіографічний аналіз, історіографічна база дослідження, теоретико-методологічне осмислення проблеми, політичні репресії, біженці, Перша світова війна.

Неупередженість і незаангажованість під час вивчення будь-яких історичних подій, їх об'єктивне й усебічне висвітлення є на сьогодні чи не основними критеріями в процесі дослідження вченими, визначальними в оціночних судженнях пересічних читачів. Імовірність його реалізації, на нашу думку, зростає залежно від того, наскільки описувані події віддалені від дослідника в часі.

Майже чотири покоління змінили одне одного з того часу, як світове співтовариство вперше було втягнуте у військовий конфлікт планетарного масштабу. Перша світова війна за своїми наслідками позначена певною парадоксальністю й дихотомією: з одного боку – це численні й безглузді жертви, руйнування, застосування зброї масового знищення, а з іншого, – початок національного й державного відродження багатьох народів, утвердження нового світопорядку. Для українського народу вона стала одним із перших етапів практичної реалізації природного права на національну самоідентифікацію в рамках власного державного утворення, прискорила соборницькі тенденції в суспільно-політичних процесах, стала яскравим доказом нагальної потреби формування власної дієвої національної еліти як провідної верстви, що здатна сприйняти виклики часу й дати на них адекватні відповіді.

На жаль, шлях до реалізації українського національно-політичного ідеалу в часи Великої війни виявився надзвичайно тернистим і жертвовним. Європейські імперії, які вели війну за власні інтереси на українських землях і за них, власне, і розглядали останні радше як об'єкт своїх зазіхань, а населення – як одне з вагомих джерел поповнення військової потуги. Саме тому, потрапивши в жорна воєнного лихоліття, українство, особливо західна його гілка, зазнало чималих поневірянь і втрат.

Цій проблемі присвячено чимало праць, різних за жанром і глибиною висвітлення, за підходами й принципами наукового студіювання, світоглядними концепціями й парадигмами, приналежністю до національних історичних шкіл. Власне опрацюванню цієї проблематики українською історіографією й присвячена ця наукова розвідка.

Одним із важливих аспектів вивчення становища населення Галичини періоду Першої світової війни є дослідження проблеми біженців. Розгляд цієї проблеми українськими науковцями [27, с.19–20; 11] як складової соціальної історії, вірогідно, не може охопити всієї сукупності її виявів, а потребує осмислення і з позицій політичної історії.

Складність аналізу наукового доробку з проблеми біженців зумовлюється її багатоглядністю. Його, на наш погляд, слід зосередити на висвітленні в літературі трьох складових: 1) визначенні головних струменів українських біженців з Австро-Угорської та Російської імперій; 2) показу нових місць й умов їх тимчасового побутування; 3) з'ясуванні діяльності різних суспільних інституцій із допомоги жертвам війни тощо.

Актуальною залишається й потреба спеціального з'ясування природи й суті явища біженства, що зрідка ототожнюється з інтернованими, ув'язненими, які, насправді, представляють іншу групу воєнного соціуму. Енциклопедичні видання історичного

профілю визначають біженців як осіб, котрі покинули країну або попереднє місце проживання, є жертвами різного роду репресій чи намагаються уникнути їх. Щоправда, при цьому за біженців не зовсім виправдано вважають лише жертв Другої світової війни [23]. Стосовно Першої світової війни у вітчизняній історіографії адаптується їх поділ за двома “векторами”: східним і західним, що відображають переміщення українців зі своїх етнічних територій відповідно в межах Російської та Австро-Угорської імперій. Аналіз східного напрямку виходить за межі нашого дослідження, однак відзначимо високий рівень його науково-теоретичного осмислення, що проявляється в комплексному вивченні причин, суті, наслідків цього явища, класифікації його окремих аспектів тощо [11; 17; 29].

Вивчення історії українських біженців із території Галичини внаслідок російської окупації краю розпочалося за “гарячими слідами”. Одну з таких перших аналітичних публікацій зустрічаємо у віденському календарі товариства “Просвіта” за 1916 р., яка, припускаємо, може належати перу лікаря Є.Озаркевича [10]. Говорячи про українців, що опинилися в австрійських таборах Вольсбергу і Гмінді, автор зазначає, що то були не добровільні “збігці”, як їх неправильно називають, а примусово евакуйовані “виселенці”. Відтак він наголошує на заходах українських політиків і віденських урядовців щодо їх облаштування, деталізує умови життя в цих таборах, а також подає динаміку чисельності їх мешканців, коли люди то залишали табори, то знову поверталися до них через мінливість ситуації на фронті.

Західноукраїнські автори міжвоєнного періоду проблему біженців і таборів розглядали в руслі соціальної й політичної історії. Акцент на її національному аспекті та політиці австрійського уряду в цій сфері виразно проявляється в праці К.Левицького, де наведено розгорнуту характеристику таборів біженців, а також ситуації у Відні, куди спрямовувався їх головний потік. При цьому автор подає статистику, описує й порівнює становище єврейських, польських, українських біженців, розкриває складні стосунки між ними [16]. Ці аспекти були і в полі зору москвофільських авторів. Однак більший інтерес становить деталізація життєдіяльності біженців і виселенців на рівні історії повсякденності (внутрішній устрій і побут таборів, будівництво й облаштування бараків, водопостачання, каналізація, санітарно-гігієнічне обслуговування, навчання дітей і професійна підготовка тощо) [20].

У діаспорній, а також у радянській історіографії важко віднайти елементи новизни й прагнення спеціально ґрунтовно дослідити зазначену проблему. За такої ситуації виокремимо дослідження С.Макарчука (1983), який розглядає проблему біженців як один із чинників зміни демографічної ситуації окремих міст і регіонів, зокрема Гуцульщини, Галицького Поділля. Учений, узагальнивши величезний джерельний матеріал, у розрізі соціальної історії показав важке становище біженців (до речі, до цього питання українські історики більше не поверталися). У дусі побутуючих підходів С.Макарчук відзначав, що українці масово й “добровільно” відступали з російською армією, але вказував, що це відбувалося під впливом пропаганди про неминучу помсту з боку австрійської армії [19, с.57–70, 133–139].

У сучасній вітчизняній історіографії західний вектор українського біженства також фактично ще не став предметом окремого дослідження, хоча він на різних рівнях з’ясовується в спеціальних узагальнюючих працях з історії Галичини 1914–1918 рр.

Найґрунтовніше цю проблему в спеціальному розділі монографії розкрив С.Попик. Він розглядає її в ракурсі міжнаціональних відносин та як один з елементів австрійської внутрішньої політики в роки війни [24, с.66–84]. З’ясувавши заходи віденського уряду з урегулювання переселенського руху, облаштування системи таборів, автор доводить, що вони були цілеспрямованими, комплексними й принесли вагомий результати. Історик припускає, що їх значення могли перебільшувати, однак морально-політичні наслідки цієї акції не ставить під сумнів. Учений також указує на розбіжності

між даними офіційної статистики про кількість біженців із числа євреїв, поляків, українців, які перебували у Відні, і тими, які наводяться К.Левицьким та іншими авторами.

“Східний” “струмінь” біженства у вигляді переміщення галицького населення до Російської імперії чи не найґрунтовніше висвітлено в спеціальному підрозділі дисертаційної роботи І.Кучери [15, с.146–166]. З’ясувавши причини й джерела цього явища, дослідниця доводить, що воно було викликане передусім побоюванням австрійських репресій, москвофільською пропагандою та насильницькими діями російської влади. У праці показано склад, чисельність, напрями переміщення різних хвиль виселенців, їх морально-психологічний стан, умови побутування в дорозі та в місцях нового поселення тощо. Розкривши комплекс заходів з урегулювання евакуації населення, І.Кучера вважає, що офіційні чинники не зуміли опанувати ситуацію, зокрема навіть не могли визначити кількість переселенців.

Ця обставина, вочевидь, відіграла не останню роль у виникненні розбіжностей щодо визначення чисельності виселенців із краю. У більшості навіть спеціальних публікацій побутують округлена цифра й твердження, що під час відступу російських військ край залишило 100 тис. осіб. З одного боку, вони ідентифікуються як “біженці”, “депортовані”, “виселенці”, з іншого, ця “поліетнічна маса” подекуди ототожнюється лише з українцями [28, с.35; 34, с.272]. Свого часу С.Макарчук, спираючись на власні підрахунки, указав, що з Галичини та інших західноукраїнських земель углиб Східної України та Росії виселили близько 400 тис. осіб [19, с.62]. Чимало дослідників, покликаючись на англійського історика П.Гетрела [Gatrell], указують, що в прифронтовій Волинській губернії кількість біженців сягала 100 тис., з яких 40 тис. були галичанами [5]. Інші вважають, що загальна кількість евакуйованих у краї сягала 1 390 тис., з них 168,8 тис. – вихідці з Австро-Угорщини [1, с.12]. Такі дані науковців нібито не входять у пряму суперечність між собою, позаяк відображають різні часові й територіальні межі фіксації виселенців. Однак вони не вписуються в єдиний логічний ланцюг, не дають уявлень про реальне число біженців, тож і це питання заслуговує на окреме вивчення.

Низка сучасних публікацій розкриває умови перебування біженців з Галичини в чужих краях. Для прикладу, В.Любченко показав громадсько-культурне життя шести тисяч примусово виселених галицьких українців у Ростові-на-Дону [18]. Чималу увагу приділили дослідники проблемі побутування цієї категорії осіб на Волині [1, с.11–12; 17, с.97–98], однак маємо зовсім не багато розробок про становище біженців з різних українських теренів у Галичині, про ставлення до них з боку австрійської влади [25]. Майже не розкритим в історіографії залишається питання “реєвакуації” біженців.

В останні роки до рівня окремої наукової проблеми підноситься вивчення діяльності з допомоги жертвам війни, зокрема й галичанам-виселенцям, опіки над ними, що здійснювались як офіційними структурами ворогуючих імперій, так і спеціальними громадськими гуманітарними інституціями. До речі, перші цінні зауваги щодо неї віднаходимо в щоденнику М.Грушевського. Учений зазначав, що така діяльність хоч і зумовила зниження відпорності українського визвольного руху, його активності, усе ж привела до появи нових самодіяльних добродійних інституцій, покликаних компенсувати збитки, завдані лихоліттям [4]. Відтак в узагальнюючих спеціальних працях з історії Галичини періоду Великої війни це питання порушувалося в контексті з’ясування переважно загальних процесів суспільно-політичного характеру [16, с.107–192] або ж подій, пов’язаних із примусовими й добровільними міграціями населення [2; 24, с.66–86].

Окремі історіографічні огляди [13, с.5–18] показують, що діяльність російських благочинних інституцій: Товариства Червоного Хреста, Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст, які діяли в роки війни в цій імперії та на окупованих нею західноукраїнських теренах, найкраще досліджена в межах радянської історіогра-

фії головним чином московськими й лєнінградськими науковцями. Вони пояснювали появу цих інституцій нездатністю царизму забезпечити армію й людей необхідними для виживання ресурсами та намаганням посилити “політичну консолідацію буржуазії”.

Для українських авторів головним джерелом вивчення названих інституцій до-недавна залишалися різножанрові праці Д.Дорошенка [7, с.11–12; 8, с.57–84; 9]. Діяльність усєросійських Земського та Міського союзів історик також розглядав як реакцію російської громадськості на неспроможність самодержавства налагодити опіку над жертвами війни. Він, крім того, убачав у них важливий чинник консолідації національних сил українства. У такому ключі показується робота створеного влітку 1915 р. у Києві “Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий”, яке допомагало жертвам російської окупації в Галичині та проводило різнопланову культурно-освітню роботу.

З кінця 1990-х років простежуємо зростання наукового інтересу до історії громадських благодійних організацій у роки Першої світової війни. Це засвідчує низка публікацій, зокрема й дисертаційних робіт, про діяльність усєросійських Земського союзу та Союзу міст, Тєтянинського комітету, Товариства Червоного Хреста та інших інституцій [6; 26; 32; 33; 22; 14], які різною мірою дотичні до проблеми допомоги біженцям і переселенцям з Галичини.

На окрему увагу заслуговують дослідження Н.Загребельної та І.Коляди, у яких показано роботу комітетів та відділень Земського і Міського союзів, Тєтянинського комітету в роки Першої світової війни, спрямовану на допомогу галичанам у підросійській Україні, а також поширення їх структур на терени Галичини. Останнє вилилося в постановня на початку 1915 р. у Львові Комітету Всєросійського земського союзу Південно-Західного фронту та Комітету Південно-Західного фронту Всєросійського союзу міст. Учені узагальнили форми, напрями, здобутки їхньої гуманітарної роботи [12; 13].

Сучасні дослідники розглядають названі інституції передусім як “відлами” відповідних усєросійських структур. При цьому залишається майже нез’ясованою їх національно-політична діяльність. У цьому плані актуальною є теза Д.Дорошенка, що росіяни самоусунулися від роботи в цих інституціях і вони набрали “вповні українського характеру”, відіграли вагому роль у захисті українських національно свідомих елементів у Києві і Галичині в умовах тотальної антиукраїнської політики російського самодержавства [7, с.18–22].

Аналізуючи новітню історіографію історії України періоду Першої світової війни, О.Реєнт і Б.Янишин указали на тенденцію згасання інтересу науковців до соціальних відносин на макрорівні та зростання зацікавленості ними на мікрорівні. При цьому відзначається перспективність вивчення життя воєнного соціуму (становище сім’ї, жінки, різних станів, їх буденні турботи, звичаї, переживання й ув’язнення тощо), особливо на регіональному рівні [27, с.22, 26–27]. Сучасні історики вже зробили перші плідні кроки в цьому напрямі. Маємо оригінальну спробу осмислення повсякденного життя населення України під час Першої світової війни (О.Вільшанська) [3]; психологічних наслідків у масштабах Європи (О.Сич) [30; 31]; з’ясовувалося сприйняття війни та її вплив на духовний стан дітей [21] тощо. Такі дослідження переважно ґрунтуються на західноєвропейській методології історії повсякденності та “українському” емпіричному матеріалі. Вони створюють придатний ґрунт для детального й усебічного вивчення становища Галичини за воєнно-революційної доби.

Таким чином, проблема репресій та біженства в Галичині періоду Першої світової війни має власну складну історію дослідження й висвітлення впродовж майже століття. На сьогодні можна констатувати той факт, що від процесу нагромадження та аналізу емпіричних знань учені, які належать до української історіографії, переходять до їх синтезу та комплексного розгляду, більш глибоко студіюють ті аспекти, які

залишалися поза увагою науковців через різні об'єктивні та суб'єктивні чинники. У цьому ракурсі слід наголосити на тому, що сама проблема все частіше вирізняється дослідниками власне як наукова, позбавлена впливу ідеологем, національної чи релігійної зашореності, кон'юнктурності. Наявний пласт наукової літератури із проблеми дослідження в українській історіографії дає, на нашу думку, підстави стверджувати, що сучасні вчені, збагачені надбаннями попередників, новітніми методами й методиками вивчення й аналізу історичного процесу, стоять на порозі нового періоду в розвитку дослідження проблеми біженства й репресій у Галичині періоду Першої світової війни 1914–1918 років.

1. Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Б. В. Бернадський. – Л., 1999. – 19 с.
2. Бібліографія з історії України ХХ ст. // Новітня історія України (1900–2000) : підручник / [О. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін.]. – 2-ге вид. – К. : Вища школа, 2002. – С. 688–706.
3. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.
4. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський ; публ. С. Білокоця // Київ. – 1989. – № 9. – С. 46–88.
5. Гетрел П. [Getrell]. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрел // Россия и Первая мировая война : м-лы Междунар. науч. коллоквиума. – С. Пб., 1999. – С. 112–123.
6. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії НАН України, 2002. – Вип. 4. – С. 155–182.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932 ; Нью-Йорк, 1954. – Т. 1 : Доба Центральної Ради. – 437 с.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – 542 с.
9. Дорошенко Д. Як українці наддніпрянці помагали своїм наддністрянським братам у часі Галицької Руїни / Д. Дорошенко // Календар-альманах "Дніпро" на звичайний рік 1927. – Львів, 1927. – С. 27–34.
10. Е. О-вич. Українські виселенці у Вольсбергу і Гмінді / Е. О-вич // Ілюстрований народний календар товариства "Просвіта" з терміном на переступний рік 1916. Річник XXXIX. – Відень, 1916. – С. 177–178.
11. Жванко Л. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – Ч. 3. – С. 77–93.
12. Загребельна Н. І. "Велика війна": українство і благодійність / Н. І. Загребельна, І. А. Коляда. – К., 2006. – 193 с.
13. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. І. Загребельна. – К., 2002. – 20 с.
14. Кармалюк С. П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С. П. Кармалюк. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 с.
15. Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. : дис. ... канд. іст. наук / І. В. Кучера. – Чернівці, 2005. – 210 с.
16. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Л., 1928. – Перша часть. – 288 с. ; Друга часть. – 1929. – С. 289–496 ; Третя часть. – 1929. – С. 497–774.
17. Лозанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лозанська // Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 4. – С. 84–111.
18. Любченко В. Б. Нереалізований проект створення на південному Кавказі "галицького козацтва" як один із способів розв'язання проблеми біженців, породженої весняно-літніми поразками російської армії на Південно-Західному фронті / В. Б. Любченко // Проблеми історії України ХІХ–ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 4. – С. 45–51.
19. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – 255 с.
20. Маковський В. Гмінд. Табор українських збігців і виселенців у часі Першої світової війни 1914–1918. Спогади зперед 20-ти літ / В. Маковський. – Л. : Діло, 1935. – 301 с.
21. Олієвський О. Діти під час Першої світової війни 1914–1918 рр. / О. Олієвський // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присв. 80-річчю Буковинського народного віча, (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – С. 297–299.

22. Ореховський В. О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. О. Ореховський. – Чернівці, 1997. – 21 с.
23. Павленко М. І. Біженці та переміщені особи / М. І. Павленко // Енциклопедія історії України : у 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 1 : А–В. – 2005. – С. 271.
24. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К. ; Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 236 с.
25. Пясецький В. Волинські біженці у спогадах галичан / В. Пясецький // Документально-художня проза про Першу світову війну : м-ли і тези доп. та повід. міжнародної наук.-практ. конф., 23–26 жовт. 1994 р. – Луцьк, 1994. – С. 140–141.
26. Реснт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реснт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
27. Реснт О. П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. П. Реснт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–37.
28. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
29. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 4. – С. 111–133.
30. Сич О. На зламі двох епох (до питання про зміни в суспільній свідомості після Першої світової війни) / О. Сич // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2001. – № 4. – С. 62–70.
31. Сыч А. О некоторых психологических последствиях Первой мировой войны / А. Сыч // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча, (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – С. 235–240.
32. Ступак Ф. Благодійна діяльність на початку XX ст. / Ф. Ступак // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присв. 80-річчю Буковинського народного віча, (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – С. 148–154.
33. Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії НАН України, 2001. – Вип. 3. – С. 234–239.
34. Ткачук Т. Т. Перша світова війна – горнило випробувань українського етносу / Т. Т. Ткачук // Військово-науковий вісник. – Л. : Львів. військ. ін-т, 2005. – Вип. 7. – С. 266–284.

В статъе сделана попытка уяснения состояния изучения проблемы политических репрессий и беженства в Галиции в годы Первой мировой войны в украинской историографии. Вместе с анализом достояния ученых предыдущих поколений акцентируется на применении современными учеными новых методологических подходов и методик при изучении темы, определении ими новейших направлений научного поиска для ликвидации пробелов в связи с малоисследованностью отдельных аспектов проблемы.

Ключевые слова: *историографический анализ, историографическая база исследования, теоретико-методологическое осмысление проблемы, политические репрессии, беженцы, Первая мировая война.*

In the article is given a short to find out the state of study the problem of political repressions and refugee in Galichina during the period of the First World War in Ukraine. Together with the analyze of the achievements of scientists of earlier generations, emphasizes the application of new methodological approaches and techniques in the study of this theme. In this article is also given a short to determine the newest directions of scientific research, for elimination the blanks of less explored aspects of the problem.

Key words: *historiography analyze, historiography base of research, theoretical and methodological comprehension of problem, political repressions, refugees, First World War.*

УДК 94 (438: 94 (477): 930.1
ББК 63.3 (4)

Володимир Комар, Мар'яна Мосорко

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН 1939–1944 рр.

У статті здійснено аналіз праць сучасних польських істориків щодо проблематики українсько-польських відносин періоду Другої світової війни. Залежно від ставлення до українського визвольного руху, у польській історіографії варто виділити два основні напрями: ліберально-демократичний та націоналістичний. Представники першого з них продемонстрували прагнення до об'єктивності, а другого – вимагали засудження УПА.

Ключові слова: українсько-польські відносини, Друга світова війна, сучасна польська історіографія.

Однією з характерних ознак розвитку вітчизняної історичної науки на сучасному етапі є активізація дослідження проблематики українсько-польських відносин, зокрема періоду Другої світової війни. Події того часу й надалі викликають значний суспільний резонанс і неоднозначні оцінки у вітчизняній та польській історіографії. Саме тому актуальність нашого дослідження полягає в необхідності подолання взаємних негативних стереотипів і створення умов добросусідства між Польщею та Україною. Проблема об'єктивної оцінки спільного українсько-польського історичного минулого вимагає свого якнайшвидшого вирішення.

В українській історіографії актуалізована нами проблема вперше стала об'єктом дослідження історика І.Льюшина [3]. Однак у його праці, присвяченій Волинській трагедії 1943 р., історіографічний аспект становив лише незначну частину. Крім того, автор приділяв більше уваги аналізу наукового доробку вітчизняних істориків. Спроба об'єктивного висвітлення української радянської та сучасної історіографії міжнаціональних взаємин періоду Другої світової війни була здійснена С.Калитком, В.Лацибою [4], О.Лисенком [5], О.Марущенком [6], В.Сергійчуком [7]. У цьому контексті заслуговують на увагу статті Р.Грицьківа та І.Цепенди [8], присвячені аналізу поглядів польських істориків щодо збройних конфліктів у 1939–1944 рр. [1]. Від часу появи їхніх праць у Республіці Польща вийшло друком чимало нових наукових розвідок із проблематики польсько-українських взаємин періоду Другої світової війни, аналізованих і присвячена наша робота.

Мета публікації полягає в об'єктивному й усебічному аналізі сукупності наукових праць польських дослідників із проблематики міжнаціональних взаємин 1939–1944 рр., оскільки саме їм належить пріоритет у розробці зазначеної теми. У статті автори керувалися методологічними підходами щодо оцінки праць польських істориків, запропонованих Л.Зашкільняком [2].

Погляди польських істориків на міжнаціональне протистояння періоду війни, зокрема їхні підходи щодо з'ясування його причин та наслідків для обидвох народів протягом другої половини ХХ ст. пройшли значну еволюцію. У зв'язку із цим, досліджуючи українсько-польські взаємини в цій країні, можна виділити два періоди – комуністичний і сучасний.

Якщо в радянській Україні проблематика націоналістичного руху та безпосередньо пов'язаних із ним міжетнічних відносин знаходилася під забороною, то в Польській Народній Республіці (ПНР) вона активно розроблялася. Зокрема, значний вклад у вивчення українсько-польських відносин зробили Р.Тожецький, А.Щесняк, В.Шота та Е.Прус. Однак діалектична залежність між пануючою комуністичною ідеологією та суспільно-політичним життям ПНР зумовила підпорядкування тематики, глибини і завдань історичних досліджень цього періоду змінам політичного життя країни від середини 1950-х до кінця 1980-х років. Даючи характеристику науковим розвідкам даного

періоду, погоджуємося з думкою українського історика Р.Грицьківа щодо їх ідеологічної та національної заангажованості [1, с.154].

Будучи знаряддям у руках пропаганди, українсько-польське протистояння використовувалося для створення в польській громадськості негативної думки про УПА. Зрозуміло, що такі тенденції не могли не позначитись також і на методології історичних досліджень. У тогочасних працях польських учених немає чіткого формулювання проблеми, хронологічні рамки її не визначені, сама ж інтерпретація обмежувалася загальноприйнятими комуністичними тезами.

Переломним для польської історіографії українсько-польських конфліктів став 1989 р. Крах комуністичної системи знаменував собою початок нового етапу в розробці цієї проблематики. Для праць указанного періоду характерними рисами було переосмислення попередніх поглядів та повернення до раніше замовчуваних тем. Більше того, в умовах налагодження добросусідських відносин між незалежними Україною та Республікою Польща (РП) питання міжнаціональних стосунків у минулому вирізнялось особливою політичною та науковою актуальністю. У зв'язку із цим, українсько-польське протистояння в роки війни виокремилось в самостійну дослідницьку проблему [1, с.154].

Однією з перших спроб перегляду комуністичного трактування діяльності УПА стала ґрунтовна стаття Т.Ольшанського. Заперечуючи попереднє розуміння українсько-польського протистояння, основною причиною міжнаціонального конфлікту автор вважає історичну спадковість антагонізму у відносинах обидвох народів. Проте найбільша його заслуга, з точки зору представників вітчизняної історіографії, полягає у визнанні негативної ролі політики II Речі Посполитої щодо західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Саме вона, на думку Т.Ольшанського, спричинила радикалізацію й “фашизацію” українського незалежницького руху. Далеко не останню роль у розгортанні міжнаціонального протистояння автор відводить так званому третьому фактору – гітлерівській політиці, яка сприяла загостренню конфлікту, стимулюючи злочинну діяльність українських та польських колаборантів, особливо допоміжної поліції [21, с.159–169].

До групи “ревізіоністів” (так вони себе називають) у польській історіографії можна віднести Г.Мазура, Р.Тожецького та Г.Мотику. Зокрема, 1994 р. вийшла друком праця Г.Мазура, присвячена аналізу становища польського населення в роки Другої світової війни на території Покуття. У полі зору автора опинилися політична, соціально-економічна, культурна й релігійна сфери життя місцевих жителів [16, с.29–89]. Висвітлюючи діяльність польського політичного та військового підпілля в межах Покуття, Г.Мазур звернув увагу на його протиборотство з українським визвольним рухом [16, с.159].

Патріархом “ревізіоністського” напряму в дослідженні українсько-польських відносин періоду Другої світової війни вважається Р.Тожецький. Його праці стали класичним прикладом об'єктивного й документально обґрунтованого аналізу причин та сутності протистояння між УПА та АК [3, с.43]. Автор повністю заперечував радянське бачення міжетнічного конфлікту в Західній Україні. Він уважав, що боротьба ОУН і УПА з гітлерівським і сталінським режимами – це насамперед прагнення засвідчити перед світовою громадськістю існування на українських землях ще з 1918 р. самостійницьких сил, спрямованих на здобуття державності. Зрозуміло, що територіальна цілісність майбутнього державного формування залежала безпосередньо від наявності там польського елемента. Тобто, на відміну від Г.Мазура, зокрема, він визнавав право українського народу на формування власних політичних структур і розглядав міжетнічний конфлікт у контексті його державотворчих прагнень [29, с.69].

Запропонований Р.Тожецьким підхід до розгляду українсько-польських відносин у роки Другої світової війни простежується також у праці Г.Мотики та Р.Внука [18]. Вони звернули увагу на спроби компромісу між поляками й українцями в роки

війни, здійснені обома сторонами. Погоджуємося із твердженням авторів про складність об'єктивного їх висвітлення. Аналізуючи міжнаціональні стосунки від початку Другої світової війни, Г.Мотика та Р.Внук зауважили, що реальна можливість для досягнення порозуміння сформувалася лише в 1945 р. і була пов'язана з протиставленням комуністичному рухові [18, с.191].

Аналіз поглядів Г.Мотики буде неповним без урахування концептуальних тез його роботи “Українське підпілля 1941–1960 рр.”, яка стала однією з перших у польській історіографії ґрунтовних монографій, присвячених безпосередньо діяльності ОУН та УПА. Хоча хронологічні рамки охоплюють період Другої світової війни та перші післявоєнні роки, автор значну увагу приділяє також витокам українського націоналізму, становленню ОУН, її програмним засадам та методам діяльності протягом 1929–1939 рр. [19, с.34–70]. Проте більша частина праці присвячена аналізу діяльності УПА як військового формування саме в період війни, у контексті чого розглядаються також українсько-польські відносини. Визнаючи винними в розгортанні міжнаціонального конфлікту обидві сторони, автор водночас засуджує “нелюдські” форми та методи діяльності УПА на Волині [19, с.654]. На їх фоні діяльність польських націоналістичних військових формувань представлена Г.Мотикою в позитивному ключі.

До групи представників ліберально-демократичного напрямку належать також В. Менджецький і Т.Стриек. Перший із них розвивав тезу про колонізаційну політику II Речі Посполитої, засуджуючи при цьому паціфікацію, осадництво, мовну реформу 1924 р., примусове насадження католицизму тощо. Саме такі дії польських владних структур, на його думку, і спровокували місцеве населення Волині та Галичини до військових дій [17, с.14]. Т.Стриек, навпаки, акцентуючи увагу на діяльності українського націоналістичного підпілля, показав вплив програмових засад ОУН на подальшу долю українсько-польських відносин [28, с.19–21].

Окрім “ревізійністського”, або ліберально-демократичного, напрямку польської історіографії у вивченні проблематики українсько-польського конфлікту існував ще інший – “традиціоналістський”, або націоналістичний. Представники останнього, як стверджує Р.Грицьків, зосереджували увагу на проблемі антипольського терору УПА і вважали своїм першочерговим обов'язком не допустити реабілітацію українських націоналістів [1, с.158]. Характерною рисою цього напрямку є постійні заклики до української сторони засудити діяльність УПА та покаятися за вчинене. Представниками його виступають, як правило, ветерани АК і поляки – колишні мешканці Волині та Галичини, тоді як ліберально-демократичного – кваліфіковані професійні історики.

Упродовж 90-х рр. XX ст. найяскравішими представниками націоналістичного напрямку польської історіографії з питань міжнаціональних відносин періоду Другої світової війни можна вважати В.Дем'янчука, А.Перетятковича, Е.Пруса та Е.Яворського. Праця першого з них під досить оригінальною назвою “Вибачити не означає забути” була видана 1996 р. у Торонто. Написана на основі спогадів населення Волині та Галичини, вона характеризується чітко вираженим антиукраїнським спрямуванням. Представники польського “Товариства львів'ян” у Чикаго, виходячи з програми ОУН (б), у якій нібито йшлося про винищення польського елемента, звинувачували УПА в геноциді та шовінізмі. Автор праці стверджував, що військова сутичка з поляками була запланована ОУН ще в міжвоєнний період. Збройний конфлікт на Волині він називав етнічною чисткою, а антипольські дії українських націоналістів уважав невинуватими, оскільки політика СРСР щодо українського народу в порівнянні з діяльністю польських владних структур протягом 1930-х рр. характеризувалася сильнішими утисками. Як доказ він наводив число загиблих українців в УРСР – 7 млн [9, с.125–128]. Однак ми не можемо погодитися із провідними тезами роботи польського емігранта, оскільки її характерною рисою вважаємо односторонність джерельної бази, підтасування її під наперед сформовану концепцію.

Аналогічні тенденції простежується також у наукових розвідках А.Перетятковича та Е.Яворського. Автори значну увагу приділяли формуванню баз самооборони, у контексті чого й згадували про міжнаціональний конфлікт. Оцінюючи його, А.Перетяткович послуговувався такими термінами, як етнічна чистка, фізичне винищення населення тощо. Появу польського підпілля він уважав реакцією на збройні дії української самооборони [22, с. 55–90]. Що ж стосується Е.Яворського, то він українсько-польські суперечності розглядав у зв'язку з проведенням акції “Буря”. Автор стверджував, що міжнаціональне протистояння набуло чітко виражених форм, починаючи з 1939 р. [12, с.98–114]. Спільними рисами зазначених праць є їх мемуарно-публіцистичний характер. Це дає нам підставу сумніватися в їх об'єктивності, що проявилось у звинуваченні українців в усіх можливих гріхах.

Однак найбільшим впливом у середовищі представників традиціоналістської історіографії користувалися погляди Е.Пруса, відображені в працях “УПА – армія повстанська чи загін убивць?” [25] та “СС-Галичина – герої чи зрадники?” [24]. Цілком слушним вважаємо твердження І.Льюшина про бачення Е.Прусом українських справ ХХ ст. крізь призму злочинів та українського фашизму [3, с.42].

Започатковані Е.Прусом тенденції до розгляду українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни, знайшли своє відображення в наукових розвідках початку ХХІ ст. Це, зокрема, праці А.Жупанського, Л.Карловича, А.Кормана, З.Оконя, Ч.Пйотровського, В. та Є.Семашків та В.Філяра. Уважаємо за потрібне, насамперед, зупинитися на аналізі поглядів В. і Є.Семашків. Їхня двотомна робота під гучною назвою “Геноцид українських націоналістів стосовно польської людності Волині 1939–1945 рр.” [26; 27] була опублікована 2000 р. у Польщі. Увагу привертає джерельна база дослідження. Як зазначали самі автори, вони використали понад 1,5 тис. свідчень очевидців тих подій та спогадів. Архівних документів значно менше. Постає питання: чи можуть бути об'єктивними твердження тих польських громадян, які були свідками, а можливо, і жертвами українських повстанців? Зрозуміло, що ні. Більше того, спогади нерідко писалися через кілька десятків років, а тому в їхній достовірності можна сумніватися. Праця загалом пройнята українофобським характером. Дії УПА оцінюються як геноцид, етнічна чистка. Перший том присвячений опису “актів українського терору” [26], а в другому подано авторську інтерпретацію тих подій, здійснено підрахунок польських жертв, відомості про виконавців чистки тощо [27]. Автори стверджують, що антипольський терор був частиною ширшого плану, нібито ухваленого на ІІІ Конференції ОУН, згідно з яким ліквідації підлягали й інші етноси – євреї, чехи, росіяни тощо.

Робота В. та Є. Семашків спричинила значний резонанс не лише в середовищі української, а й польської громадськості, викликавши неоднозначну оцінку в історіографії. Однак найбільша проблема, на нашу думку, полягає в тому, що донедавна саме ця монографія вважалася найґрунтовнішою науковою розвідкою в галузі дослідження українсько-польського конфлікту. Вона служила своєрідним еталоном для інших істориків.

Аналогічні тенденції простежуються в працях Л.Карловича [13], А.Кормана [14] та Ч.Пйотровського [23]. Вони мають мемуарно-публіцистичний характер, оскільки є, по суті, збірниками спогадів польського населення, депортованого в період Другої світової війни з території західноукраїнських земель. Значний науковий резонанс викликала робота А.Кормана, яка являє собою своєрідний фотоальбом. Вона складається із 130 фотографій із зображенням жертв “геноциду” УПА на Волині [14, с.5–6]. Побіжна оцінка окремих світлин дала підстави українським науковцям сумніватися в їхній достовірності та відношенні до Волинської трагедії.

Однобічний підхід до розгляду проблематики українсько-польських відносин періоду Другої світової війни характерний також для праць А.Жупанського [31] та

З.Оконя [20]. На їхніх сторінках чітко простежується теза про етнічну чистку в західноукраїнських землях, “геноцид”, здійснений УПА. Хоча в монографії А.Жупанського “Дорога до правди” подається аналіз шляху, який довелося пройти обом державам протягом 1990–2008 рр. із метою вироблення спільної оцінки подій 60-річної давності, автор не зміг переступити через власні націоналістичні амбіції. Він не тільки переклав усю провину за волинську трагедію на українців, а й значно перебільшив чисельність жертв польського населення, наводячи дані – 100 тис. чоловік [31, с.9–11]. Ми не можемо погодитись із таким підходом до проблеми, оскільки досягнення консенсусу завжди передбачає певні поступки, а не примусове насадження власних поглядів.

Уважаємо за потрібне зупинитися також на аналізі робіт В.Філяра. Детально проаналізувавши антипольські акції на Волині, дослідивши їх перебіг і тактику проведення, автор дійшов висновку, що метою цих заходів було винищення польського елемента. Твердження його ґрунтується, перш за все, на подіях 11 липня 1943 р., учасниками яких він був. Тоді загонами УПА, як він стверджує, було проведено “різню” поляків. В.Філяр зробив висновок, що УПА свідомо спрямувала свою діяльність проти цивільного населення. Більше того, ліквідації польського елемента віддавали перевагу порівняно з окупантами [10, с.74–93].

Більшість праць польських істориків присвячена безпосередньо волинським подіям. Однак упродовж останнього десятиліття ними активно розробляється проблематика українсько-польських взаємин в інших регіонах. Зокрема, С.Ястшебський ставив собі за мету простежувати хід міжнаціональних відносин у Станіславівському воеводстві [11], В.Кубов [15] та А.Запалець [30] цікавилися територією Поділля.

Таким чином, у сучасній польській історіографії існує два напрями щодо вивчення проблематики українсько-польського конфлікту: націоналістичний і ліберально-демократичний. Якщо перший із них формувався під впливом суспільно-політичної ситуації в країні й вимагав засудження УПА, то другий, навпаки, продемонстрував прагнення до формування об’єктивної оцінки подій 70-річної давності. Це дало змогу представникам української та польської історіографії досягти консенсусу під час розробки ключових проблем міжнаціонального протистояння. Однак спроби порозуміння не завжди були успішними. Ряд питань (трактування мотивів і характеру українсько-німецької та польсько-радянської співпраці в роки війни; оцінка форм і методів боротьби проти поляків на території Волині й Східної Галичини; ставлення до українського питання польського емігрантського уряду та ін.) ще й надалі викликає неоднозначну оцінку українських і польських істориків.

1. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – Л., 2003. – 36. № 2. – С. 148–170.
2. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посіб. для студ. / Л. Зашкільняк. – Л. : ПАІС, 2007. – 312 с.
3. Ільющин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ільющин. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 399 с.
4. Калитко С. Л. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко, В. П. Лациба // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т. 7. – С. 682–687.
5. Лисенко О. Є. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія : бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – К., 2002. – 202 с.
6. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 р. в сучасній українській історіографії / О. Марущенко // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – № 11. – С. 116–124.
7. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни : документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.

8. Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. Є. Цепенда // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7. – С. 693–700.
9. Dziemiańczuk W. Wybaczyć nie znaczy zapomnieć / W. Dziemiańczuk. – Toronto : Związek ziem wschodnich RP, 1996. – 472 s.
10. Filar W. Wydarzenia Wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – 510 s.
11. Jastrzębski S. Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN – UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939–1946 / S. Jastrzębski. – Warszawa : Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 2004. – 478 s.
12. Jaworski E. Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956 / E. Jaworski. – Pruszków : Oficyna Wydawnicza Ajaks, 1999. – 304 s.
13. Karłowicz L. Ludobójcy i Ludzie / L. Karłowicz. – Lublin : Polihymna, 2000. – 168 s.
14. Korman A. Ludobójstwo UPA na ludności polskiej / A. Korman. – Wrocław : Wydawnictwo Nortom, 2003. – 96 s.
15. Kubów W. Terroryzm na Podolu Zachodnim / W. Kubów. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2008. – 276 s.
16. Mazur G. Pokucie w latach Drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia / G. Mazur. – Kraków : Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994. – 208 s.
17. Mędrzecki W. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1941–1943 / W. Mędrzecki // Antypolska akcja OUN – UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje / Redakcja naukowa Grzegorz Motyka, Dariusz Libionka. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2002. – S. 14–19.
18. Motyka G. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa : Oficyna wydawnicza Volumen, 1997. – 232 s.
19. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / G. Motyka. – Warszawa : Instytut studiów politycznych PAN, oficyna wydawnicza RYTM, 2006. – 730 s.
20. Okoń Z. Kresowi sąsiedzi w szponach trzech ludobójczych hord / Z. Okoń. – Rzeszów : Wydawnictwo Oświatowe FORSZE, 2005. – 144 s.
21. Olszanski T. Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 / T. Olszanski // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159–199.
22. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łucka / A. Peretiatkowicz. – Katowice : Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – 262 s.
23. Piotrowski Cz. Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu / Cz. Piotrowski. – Warszawa : B.W., 2002. – 140 s.
24. Prus E. SS-Galizien – patrioci, czy zbrodniarze? / E. Prus. – Wrocław : Wydawnictwo Nortom, 1997. – 264 s.
25. Prus E. UPA – armia powstańcza, czy kurenie rizinów? / E. Prus. – Wrocław : Wydawnictwo Nortom, 1997. – 136 s.
26. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo Von Borowiecky, 2000. – T. 1. – 1000 s.
27. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo Von Borowiecky, 2000. – T. 2. – 1441 s.
28. Stryjek T. Europejskość Dmytra Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu / T. Stryjek // Antypolska akcja OUN – UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje / Redakcja naukowa Grzegorz Motyka, Dariusz Libionka. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2002. – S. 19–33.
29. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 350 s.
30. Zapalec A. Ziemia Tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1945 / A. Zapalec. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2006. – 374 s.
31. Żupański A. Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / A. Żupański. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – 370 s.

В статтє осуцествлен анализ трудов современных польских историков относительно проблематики украинско-польских отношений периода Второй мировой войны. В зависимости от отношения к украинскому освободительному движению, в польской историографии стоит выделить два основных направления: либерально-демократический и националистический. Представители первого из них продемонстрировали стремление к объективности, а второго – требовали осуждения УПА.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, Вторая мировая война, современная польская историография.

The article analyzes the overview of scientific works of modern Polish historians according to the problems of the Ukrainian-Polish relations during the World War II. Depending on the attitude of the Ukrainian

liberation movement two main directions in Polish historiography should distinguish: liberal-democratic and nationalist. Representatives of the first of them showed desire for objectivity, but the second – requiring condemnation of the UPA.

Key words: *Ukrainian-Polish relations, World War II, modern Polish historiography.*

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті аналізується політика імперської влади в умовах актуалізації “українського питання”. Автор розглядає особливості українського питання в Російській імперії та дії влади щодо його вирішення в другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: українці, русифікація, національна політика, Російська імперія.

Поступове формування національної свідомості тих спільнот, які в різний час стали жертвами експансіоністської політики Російської імперії, зумовило особливе суспільне звучання в ній національної політики влади. Прояви етнічної самобутності населення т. зв. окраїн, їхнє прагнення до розвитку своєї культури завжди викликало досить гостру реакцію уряду в національній сфері, яка в традиціоналізмі, намаганні зберегти культурну самобутність тощо вбачала ознаки сепаратизму. Це свідчить про те, що поступ процесу національної самоідентифікації неросійських народів, формування їхніх національних ідей став каталізатором зростання уваги центральної влади не тільки до релігійного, але й національного питання як такого.

Національна політика імперії Романових – одна з проблем, яка ретельно досліджується вченими різних країн. Так, наприклад, російський дослідник О.Міллер [12] розглянув українське питання від часу його зародження в імперії Романових. Він дає характеристику політики русифікації, яка стосувалася народів, що населяли Російську імперію, зокрема й українців. Робота ще одного російського дослідника С.Соколовського [5] присвячена визначенню та двоякому використанню поняття “інородці” в російській політиці та законодавстві. У монографічному дослідженні вітчизняного вченого Н.Щербак [14] розглядається процес виникнення та загострення українського питання на тлі проявів українського національного відродження ХІХ ст. Серед іноземних дослідників, які займаються вивченням національної політики Російської імперії та “українського питання” зокрема, – праці таких учених, як А.Каппелер [17], Р.Вікс [16] та інші.

Беручи до уваги предмет нашого дослідження, формулюємо завдання, які намагаємося реалізувати в даній розвідці: 1) визначити особливості процесу русифікації в Російській імперії; 2) проаналізувати дії влади в умовах зародження й загострення українського питання, визначення його особливостей; 3) охарактеризувати позицію центру щодо українського мовного питання в освіті та культурі.

Вивчаючи досліджувану проблему, вважаємо за необхідне звернути увагу на міркування Е.Тадена стосовно терміна “русифікація”, який широко застосовується в історіографії пострадянських держав. Учений звертає увагу на те, що цей термін перетворився в механічно вживаний інструмент дослідників. Не сприймаючи такого універсализму, Е.Таден став одним із перших, хто здійснив спробу класифікації процесу русифікації. Він виділив у ній три складових, котрі відрізняються за об’єктом “обрусіння”: 1) спонтанну русифікацію еліт, що властива ХVІІІ ст.; 2) “адміністративну русифікацію”, яку трактує частиною політики абсолютної адміністративної централізації другої половини ХVІІІ ст.; 3) насильницьку русифікацію (спроби насадження російської мови та православ’я), що реалізовувалася в ХІХ – на початку ХХ ст. [10, с.55]. Отже, поділяючи наведені міркування вченого, ми досліджуємо процес русифікації в той час, коли її об’єктом стали певні етнічні спільноти, а не окремі їхні верстви. Як і в багатьох

інших країнах досліджуваного періоду, насадження культурних цінностей, які сповідувала правляча династія, супроводжувалось асиміляцією та акультурацією.

Кристалізація внутрішньої політики імперії в національній політиці в сучасному розумінні – результат її відповіді на виклики процесів національного самоусвідомлення неросійських народів та українців зокрема. Логіка наших міркувань зумовлюється тим, що, як свідчить імперське законодавство та безпосередні дії влади, її увага до т. зв. іногородців тривалий час визначалася переважно релігійним фактором. У реаліях традиціоналістського за своїм єством тогочасного російського суспільства це було законмірним, адже призма світосприйняття будь-кого – як представників влади, так і “пересічних” підданих імперії – тривалий час визначалася саме приналежністю людини до тієї чи іншої церкви/конфесії.

Знаковими для нас є міркування представника Інституту етнології та антропології Російської академії наук С.Соколовського, який стверджує, що “принципи класифікації населення [імперії Романових] не відносилися до тих, котрі були сформульовані чітко; до того ж частина з них радше малася на увазі, аніж усвідомлювалася й відкрито висловлювалася” [5]. Названий учений покликається до роздумів дореволюційного етнографа Л.Штернберга, який твердив, що термін “іногородці” мав два значення: політичне й техно-юридичне. У першому випадку критерієм приналежності до іногородців або навпаки слугує мова. “Тільки населення, яке говорить великоросійською, – доходить висновку етнограф, – має привілей зватися російським народом. Ані раса, ані навіть релігія, ані політична лояльність не відіграють суттєвої ролі” [5]. Відтак, головні фігуранти нашого дослідження – слов’яни-українці, поляки, тим паче – євреї, які є семітського походження, трактувались іногородцями.

Ще один аргумент на користь здійснення ретроспективи задля визначення часу формування українського питання в національній політиці імперії – констатація прискіпливої уваги влади до неї, що спричинена новими тенденціями в суспільно-політичному житті поляків і, як буде з’ясовано нижче, їх рефлексією в українському “дзеркалі”. Ідеться про те, що ставлення правлячих кіл імперії Романових до неросійських народів змінилося, на нашу думку, починаючи з польського повстання 1830–1831 рр. Польські повстання XIX ст. супроводжувалися спробами залучення до нього представників інших націй. Таким чином, можна стверджувати, що самі неросійські народи спровокували прискіпливішу увагу влади до себе. Відтоді, вважаємо, у національній політиці з’явилися нові складові. Польське, єврейське та українське питання в різні періоди набули в імперії особливої суспільної значимості.

Українське питання окреслилося в першій половині XIX ст. з появою Кирило-Мефодіївського братства. Це зумовлювалося тими політичними постулатами, які сповідували його члени: самодержавству протиставили ідею вільної слов’янської федерації. Цей принцип мав бути застосований до східного слов’янства. Україна повинна була стати самостійним суб’єктом федерації, яка складається з націоналістів, об’єднаних федеральним урядом, – “спільним загальним собором із представників усіх племен”. Становому поділу, офіційній народності та релігії, поліцейським утискам братство протиставило вимоги всезагальної рівності, свободи думки та слова, поширення освіченості населення. Згодом, після повернення членів товариства із заслання, їх полонила ідея так званих “великих реформ”, особливо питання скасування кріпосного права. Засновується журнал “Основа”, темами дослідження якого стають питання соціального характеру. Зокрема, питання звільнення селян від кріпосного права, самоуправління українського селянства та їхнє земельне забезпечення. Далі обговорювалися питання поширення освіченості, недільних шкіл, видавництво навчальних посібників українською мовою [7, с.8–9]. Автори “Основи” вели мову про необхідність видання Євангелія українською мовою [6, с.305] тощо.

Констатуючи причини концентрації уваги влади на українському питанні в його політичному звучанні, зауважимо: у порівнянні з польською проблемою, яка в 1830-х рр. конструювалася вже не тільки за критеріями національної окремішності, а й проявлялася в сепаратизмі, воно в той час було другорядним. Водночас припускаємо, що польська проблема стала тим додатковим каталізатором, яка (поруч із проявами покликання українців до своєї етнічної історії, що вписується в концепцію Грохової фази “В”) спонукала владу прискіпливіше придивлятися до українського питання. Ідеться про те, що після поразки польського повстання 1830–1831 рр. означився інтерес поляків, особливо емігрантів, до українців. Саме в останніх вони вбачали союзників у боротьбі з Російською імперією. При цьому її уряд уважав, що поляки суттєво впливають на усвідомлення українцями їхньої національної самобутності. Підтвердженням цієї гіпотези є твердження Миколи І, який пов’язував виникнення Кирило-Мефодіївського братства з впливом на українців польської повстанської еміграції. Погляди його членів оцінювались імператором як спроби формування українського національного руху [11, с.55].

Ситуація принципово змінилася з початком правління Олександра II (1855 р.). На відміну від попередніх років, українська проблема потрапила в спектр питань, що привертала увагу як високопосадовців, так і тих, хто обговорював найгостріші проблеми суспільно-політичного життя імперії на шпальтах періодичних видань.

Це обговорення не вийшло поза межі власне полемічного діалогу. Єдиний виняток, який став каталізатором наступу влади, було її занепокоєння впливом поляків на процес українського відродження. Намагаючись запобігти цьому, уряд жорстко реагував на спроби поляків поширювати в Західному краю літературу, яка друкувалася латиницею й адресувалась іншим націям. Очевидно, у даному випадку йдеться про намагання влади, з одного боку, нейтралізувати перспективу виникнення союзу поневолених імперією націй, а з іншого, така діяльність може бути оцінена як засіб запобігання їх колонізації та “прив’язування” до російського граматичного стандарту.

Полеміка в українському питанні, яка велася тогочасною інтелігенцією, стосувалася правомірності визнання їхньої мови та культури як самобутніх. Зосередження уваги саме на цих питаннях відображає уявлення тогочасних інтелектуалів про виникнення/існування націй. Відповідь на це складне питання формулювалася сучасниками 1860-х рр. де-факто за критерієм спілкування певної спільноти однією – рідною мовою.

У полеміку з українського питання включилися не лише українофіли та їхні опоненти, а й польські публіцисти. Їхня засадничка позиція – твердження про окремішність, як вони говорили в той час, Південно-Західної Малоросії. Їм опонували представники російської слов’янофільської течії. Так, наприклад, редактор “Московських ведомостей” М.Катков, критикуючи політичну позицію М.Костомарова, не сприймає факту етнічного пробудження українців, інтерпретує нову позицію їхньої нечисленної інтелігенції як наслідок польської “інтриги”. Для нього українці – це частина російського народу, який спілкується діалектом [4, с.689].

Ураховуючи особливості тогочасного світогляду – потужність релігійної ідентифікації – у спектрі дискутованих представниками двох сторін тем опинилася проблема видання україномовного Євангелія. Так, тим часом як М.Костомаров і П.Куліш на шпальтах журналу “Основа” доводили логічність визнання факту існування української літературної мови, їхні опоненти (наприклад, І.Аксаков) продовжували дискусії із цього питання й виступали противниками видання Євангелія українською мовою [6, с.305].

Одним із наріжних компонентів цієї дискусії стало мовне питання. Зауважимо, що це стосувалося не тільки українців. Це питання було актуальним для поневолених націй загалом (напр., литовців та поляків). Як перші, так і другі вважали, що їхні мови в певний період заборонялися з огляду на здійснювану владою політику русифікації. Справді, у другій половині XIX ст. така тенденція простежується у сфері застосування мови в адміністрації, освіті, у друці, світському середовищі. Ці обмеження стосувалися

всіх мов, які були поширені в західних регіонах імперії, у тому числі Царстві Польському й Західному краю. Що стосується мов, які були поширені у всіх сферах життєдіяльності населення, таких як польська чи німецька, то в даному випадку політика була спрямована на обмеження мовного домінування окремих націй. Поле ж функціонування тих мов, які із шовіністичних позицій трактувалися недостатньо “розвинутими”, уряд намагався мінімізувати в освіті та адміністративних структурах. На думку влади, російська мова включала у свій склад і українську, і білоруську. Тому вона не бачила потреби в їхньому активному застосуванні, скажемо так, у діловому житті, залишаючи за нею “статус” мови “домашнього вжитку”, а також як мови видавництва пам’яток історії та фольклору [10, с.82].

Ідея спорідненості російської та української культур схиляла правлячі кола імперії до висновку про непотрібність розбиратись у політичних, історичних, культурних та етнографічних аспектах їхніх відмінностей. Проте влада повсякчас приділяла прискіпливу увагу українському “сепаратизму”. Це зумовлюється тим, що він мав в імперії свій відтінок. Так, наприклад, представники т. зв. “іногородців”: поляки, вірмени, грузини, зустрічаючи у своїй національно-культурній діяльності адміністративні перешкоди, знали, що їхнє право на національну культуру лише обмежується, а не заперечується владою повністю. Українці ж постійно змушені були доводити своє право на існування: як засвідчить час – боротися проти заперечення свого права на самотність [13, с.115–116].

Складовими української проблеми другої половини XIX ст. були питання освіти, мови та культури. За правління імператора Олександра II, кирило-мефодіївці з’являються в Санкт-Петербурзі. Саме вони, за словами українофіла Стешенка, тримали напрям на об’єднання українського народу з великоросійською частиною Росії в одну загальноросійську народність. Однак замість панславістського федералізму вони через освіту, позашкільне просвітництво т. зв. малоросійською мовою та через пресу (щомісячник “Основа”) поширювали українське народництво [15, с.55].

Українофіли і в Санкт-Петербурзі, і в Києві займалися видавництвом брошур українською мовою. Поступово почали з’являтися українські шкільні підручники, згодом – недільні школи з українською мовою викладання. На початку 1862 р. питання існування українських шкіл та введення в них навчання українською мовою було підняте перед урядом петербурзьким комітетом освіти. Тамтешні українофіли знайшли собі захисника – міністра освіти А.В.Головніна, який підтримував ідею навчання українською мовою в т. зв. нижчих школах Південної частини Росії.

Поряд зі спробами поширення української літературної діяльності з’являються наукові передумови українського самопізнання. Робилися спроби науковців в українознавстві та етнографії. У 70-х роках XIX ст. у Києві відкривається Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, діячі якого досліджували українське народне життя в усіх його проявах. Українська інтелігенція робила спроби підняти на новий щабель національну культуру загалом, видавати україномовні книги. У приватних початкових школах у Київській, Полтавській та Харківській губерніях, у київських недільних школах навчання проводилось українською мовою. Така практика реалізовувалася не без підтримки міністра освіти А.Головніна та попечителя Київського навчального округу М.І.Пирогова [13, с.45]. Саме міністр освіти підтримував поширення української мови в навчальних закладах, указував духовному керівництву на важливість перекладу Нового Заповіту українською мовою. Проте в той час пропозиції міністра залишилися поза увагою [12, с.148].

Згодом, 1863 р., актуалізувалося питання мови викладання. Проект із цього питання був поданий на обговорення. Одна частина імперського політикуму вважала, що належний розвиток учнів буде досягнутий завдяки впровадженню т. зв. “народної мови” навчання. Інша ж переконувала урядовців у тому, що, по-перше, у західних губер-

нях російська мова є для всіх зрозумілою та доступною, по-друге, навчання місцевою мовою, наприклад литовською, неможливе через недостатню кількість відповідних спеціалістів. І, по-третє, навчання місцевими мовами може призвести до роз'єднання “інноплемянних” національностей з іншими. Після розгляду та обговорення всіх позицій було прийняте рішення, щоб навчання в народних училищах спочатку проводилося народною мовою; у тих регіонах, де розмовна мова була не російською, рідна мова викладалася на рівні з мовою влади. Навчання також мало проводитися переважно російською [2, с.9–9 зв.].

Урядові позиції щодо вирішення питання поширення української мови були різними. Деякі представники владних структур, зокрема Київський генерал-губернатор М.Анненков, дотримувалися досить категоричної позиції щодо української проблеми, особливо ж освіти та введення української мови у вжиток. Так, українофільські спроби поширити рідну мову у видавничій сфері закінчилися невдало. Український переклад Євангелія, який був поданий для оцінки у Київ генерал-губернатору М.Анненкову, не був прийнятий. Він узагалі визнав цей крок небезпечним і шкідливим, оскільки вважав, що саме існування української літератури може призвести до відокремлення України від Російської держави. Позицію генерал-губернатора підтримав тодішній міністр внутрішніх справ Валуєв, який убачав у поширенні видавничої української мови літературний сепаратизм і пов'язував його з польськими сепаратистськими намірами. Згодом було заборонене викладання українською мовою в народних школах [15, с.58].

На початку квітня 1863 р. князь В.Долгорукий інформує міністра внутрішніх справ П.Валуєва про справу українофілів, додаючи лист М.Анненкова. У червні того ж року голова київського цензурного комітету О.Новицький інформує листом міністра внутрішніх справ П.Валуєва про заборону друкувати частковий переклад Євангелія українською мовою. Уряд відреагував таємною постановою за № 394, яка стала відомою як Валуєвський циркуляр [11, с.110–111]. Цей документ став катализатором “закриття” українського слова. Після урядового вето й репресій 1863–1864 рр. літературне українофільство перебувало під заборонаю до 1870 р.

Прибічниками такої радикальної лінії були не всі урядовці. Так, міністр освіти Головнін визнавав неможливим заборону видавництва книг за критерієм мови [8, с.13]. Тим часом барон Корф уважав надмірну жорсткість в українському питанні зайвою, пояснюючи це тим, що в українофілів немає “історичної образи” та ненависті до Росії, яка була характерною полякам. Підкреслюючи непродуктивність репресій, він зауважував, що вони не стільки сприятимуть остаточному придушенню українофільського руху, скільки дадуть привід його симпатикам уважати себе жертвами режиму [12, с.158].

Події 1863 р. збентежили імперський уряд. Перебуваючи під враженням від польського повстання, він зосередив увагу на українському питанні й оголосив його плодом “польської інтриги”. Відтак розпочато репресії щодо тих, хто обстоював засади самобутності українців. Таке поєднання українського й польського питань властиве й тим сучасникам подій, які не перебували на державній службі. Наприклад, редактор “Московских ведомостей” М.Катков в одній зі статей у журналі розмірковував над питанням про шкідливий вплив польських повстанців на українофілів. І якщо поляки знають, які цілі вони відстоюють, оскільки мали власну історію, мову, літературу, то українці, згідно з М.Катковим, навпаки, ніколи не мали ані власної історії, ані самостійної держави, а отже, висновує він, не можуть мати й політичної самостійності. Його позиція обґрунтовується шовіністським постулатом про те, що українці є частиною російського народу [9, с.45].

Зважаючи на впливи польської частини населення в Південно-Західному краю (особливо в освіті), уряд після придушення польського повстання та видання Валуєвського циркуляра ухвалює заходи для посилення владного контролю за освітньою сфе-

рою. “Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській” 25 травня 1869 р. початкова освіта підпорядковувалася православному духовенству, що стало одним із напрямів контролю та впливу влади за освітнім процесом [14, с.266].

70-ті роки XIX ст. означилися певним цензурним полегшенням. Однак активізація роботи української інтелігенції призвела до посилення адміністративних обмежень. Цьому сприяло те, що в урядових колах усвідомлювали: українофільство, з одного боку, не набуло особливого поширення серед загалу, з другого ж, представники влади почали прочитувати в українофільстві соціалістичні ідеали. Таку позицію, зокрема, обстоював М.Юзефович. А тому він вимагав ужити щодо українофілів відповідних заходів. Як наслідок, постраждала культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції. 18 травня 1876 р. закрито відділ Російського географічного товариства; указані М.Юзефовичем його члени підлягали покаранню [13, с.49]. Ця практика зумовила еміграцію частини українських діячів.

Про громадсько-політичні настрої української інтелігенції свідчить активізація вчених, учителів, викладачів, письменників, які поширювали серед учнів та студентів патріотичні ідеї. Водночас останні проявляли свою громадську позицію в публічних виступах чи завдяки вжитку українських пісень із промовисто-політизованими назвами [1, с.126].

В одному з параграфів Емського указу 1876 р. заборонявся відступ в українських творах від загальноприйнятого російського правопису. Була введена т. зв. поліцейська орфографія – пристосування російського правопису до української граматики й морфології, що значно змінювало та руйнувало мову. Цензурні заборони указу 1876 р. стосувалися не лише україномовних робіт, але й тих, що видавалися російською й торкалися України. Так, 1877 р. подана до цензурного комітету робота “Досвід граматики мало-російської мови” отримала відмову. Відповідь була мотивована таким чином: “Не можна дозволяти до друку граматику мови, яка приречена на небуття” [8, с.17–18].

Після прийняття Емського указу та поширення українофільських ідей влада спрямувала свою діяльність на русифікацію тих українців, котрі проживали в Російській імперії. Методи й шляхи впровадження урядової політики були досить схожими на політику русифікації польського та єврейського населення, зокрема у сфері освіти та культури. Тим паче, що українців підозрювали в співпраці з поляками. Так, в одному з документів Міністерства освіти в рамках упровадження політики русифікації та запобігання українському сепаратизму було затверджено низку заходів. Зокрема: посилити спостереження за викладацьким складом народних училищ, освітянських чиновників на місцях, видалити україномовні книги з бібліотек нижчих та середніх навчальних закладів Південно-Західного краю, а також книги й брошури, видавництво яких заборонене. Окрім того, попечителі Харківського, Київського та Одеського навчальних округів зобов'язані були подати інформацію про українофільські настрої вчителів. Неблагонадійних працівників освіти передбачено переселяли в інші губернії Російської імперії (аналогічна політика проводилася щодо польського викладацького складу). При цьому вчительський корпус замінявся тими фахівцями, що приїжджали в названі навчальні округи з великоросійських губерній [1, с.104–104 зв.].

Польське населення Російської імперії підтримувало прояви української національної свідомості, зокрема відновлення українського слова та друку. Про це поляки писали у своїх брошурах. Так, наприклад, автор польської брошури “Recze ze sie rojednamy. Słowo do braci Polaków w sprawie polsko-ruskiej” (Ручаюся, що об'єднаємося. Слово до братів-поляків у польсько-російській справі), яка потрапила до київського цензора з іноземної цензури, висловив позицію про ненависть українців до росіян і ця єдність ідей, з його точки зору, зближує їх із поляками. Далі автор продовжує: “Українці розмовляють та пишуть свої твори українською мовою, і поляки радіють

тому й підтримують літературу, аби цим переконати світ та росіян, що Росія – це не Москва” [3, с.3].

Українська проблема, яка викликала занепокоєння у владних структурах, зумовила досить категоричну реакцію уряду. Період культурного полегшення уряду щодо українського питання змінився владною експансією українського слова. Звинувативши український рух у спільності з поляками, боячись українського сепаратизму, російський уряд будь-якими способами намагався придушити зародки української самосвідомості. Українці з точки зору влади продовжували залишатися частиною загальноросійської нації. Тому поширення українського у всіх сферах життєдіяльності населення знову було нею заборонене.

Вищевикладене дозволяє зробити такі висновки:

1. Політика русифікації, особливо мовна, яка стосувалася таких національних меншин, як поляки, євреї та ін., не оминула й українців. Витіснення “малорусского наречия” російськомовним навчанням, заміна неблагонадійних учителів та заборона україномовних підручників стали важливими заходами, вжитими урядом у царині освіти.

2. Виникнення й активізація українського питання спонукали владу до прийняття кардинальних рішень. І хоча українофільські тенденції не загрожували владі, уряд, боячись українського сепаратизму, вживає превентивних заходів. Вони ґрунтувалися на ідеї обмеження сфери функціонування української мови, що було намаганням центру запобігти зростанню української національної свідомості.

3. Інструментами цього стали Валуєвський циркуляр та Емський указ, які заборонили видавництво україномовної літератури та вживання української мови в освіті.

1. Державний архів Рівненської області, ф. 215. Ровенское реальное училище (1832–1925 гг.), оп. 2 (1832–1925 гг.), спр. 7. Секретные циркуляры попечителя Киевского учебного округа о лицах уволенных из разных учебных заведений за политическую неблагонадежность и по другим вопросам, 17 августа 1870 г. – 19 апреля 1879 г., 142 арк.
2. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 908. Валуев Петр Александрович (1814–1890 гг.) курляндский, гражданский губернатор, министр внутренних дел, министр государственных имуществ, председатель комитета министров (1823–1894 гг.), оп. 1. (1823–1894 гг.), д. 174. Отношение министра народного просвещения Александра Васильевича Головнина (адъютанту Киевского военного губернатора Константина Павловича Гессе), Устав общества для распространения грамотности и православного образования в губерниях Киевского учебного округа и др. документы по делу об устройстве народных училищ в Киевском учебном округе, 30 июня – 9 июля 1862 г. и б. д., 32 листа.
3. РГИА, ф. 775. Центральное управление по цензурному ведомству (1863–1865 гг.), оп. 1. (1863–1865 гг.), д. 188. О цензуровании книг издаваемых для народа малороссийского наречия, 6 июля 1863 г., 31 листа.
4. Катков М. Украинфильство и Г. Костомаров / Михаил Катков // Русский вестник. – 1881. – Апрель. – Т. 152. – С. 687–726.
5. Соколовский С. Категория “коренные народы” в российской политике, законодательстве и науке [Электронный ресурс] / Сергей Валериевич Соколовский. – Режим доступа : <http://www.prof.msu.ru/publ/book3/sok.htm>.
6. Аксаков И. С. Сочинения : в 7 т. Т. 3 : Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос (1860–1886 гг.). Статьи из “Дня”, “Москвы”, “Москвича” и “Руси” / Иван Сергеевич Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчаникова, 1886. – 844 с.
7. Грушевский М. С. Движение политической и общественной Украинской мысли в XIX веке / Михаил Сергеевич Грушевский. – С. Пб., 1907. – 15 с.
8. Грушевский М. С. Украинский вопрос / Михаил Сергеевич Грушевский. – С. Пб., 1907. – 32 с.
9. Катков М. Н. Империя и крамола / Михаил Никифорович Катков. – М. : ФондИВ, 2007. – 432 с.
10. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования / Алексей Ильич Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
11. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – С. Пб. : Алетейя, 2000. – 267 с.
12. Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей Российской империи и в русском общественном мнении во второй половине 1850-х – начале 1880-х годов : дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Алексей Ильич Миллер. – М., 2009. – 325 с.

13. Украинский вопрос : сост. сотрудниками журнала "Украинская жизнь". Изд. 2-е. – М., 1915. – 162 с.
14. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Надія Щербак. – К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.
15. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Сергей Никифорович Щеголев. – К., 1912. – 588 с.
16. Weeks T. R. Nation and State in late Imperial Russia: nationalism and Russification on the western frontier, 1863–1914 / Theodore R. Weeks. – Northern Illinois University Press, 1996. – 291 p.
17. Kappeler A. The Russian Empire: A Multiethnic History / Andreas Kappeler. – Harlow : Longman, 2001. – 496 p.

У статті аналізується політика імперської влади в умовах актуалізації "українського питання". Автор розглядає особливості українського питання в Російській імперії та дії властей щодо його рішення.

Ключевые слова: українці, русифікація, національна політика, Російська імперія.

The article analyzes the politics of imperial power in terms of "the Ukrainian question". The author considers peculiarities of the Ukrainian question in the Russian Empire and the government's actions to address them.

Key words: Ukrainians, russification, national policy, Russian Empire.

УДК 572.9:35.858

ББК 63.5 (4 Укр) – 2

Інна Гаврильченко

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВДНЯ БЕССАРАБІЇ 80–90-х рр. XIX ст.: ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

У статті аналізуються фактори впливу економічного розвитку на спрямованість етносоціальних процесів Півдня Бессарабії впродовж 80–90-х рр. XIX ст. У роботі на основі статистичних матеріалів охарактеризовано соціальні розряди етнічних спільнот і господарська спеціалізація населення регіону.

Ключові слова: етносоціальні процеси, соціальні розряди, етнічні групи, Південна Бессарабія.

Запорукою благополуччя й добробуту будь-якого етносу є стабільність економічного стану та забезпечення сприятливої соціальної політики держави, в умовах якої й проживає цей народ. До того ж рівень економічного розвитку певною мірою визначає формування матеріальної та духовної культури етносу й системи міжетнічних контактів, а відповідно, і міжкультурних зв'язків між народами.

Стан і рівень економічного розвитку Півдня Бессарабії впродовж 80–90-х рр. XIX ст. є прямим відображенням реалізації селянської реформи в Російській імперії та її спрямованості на перетворення соціального устрою в поземельній, адміністративній, військовій, судовій, освітній сферах упродовж 60–70-х рр. XIX ст., наслідком чого було радикально змінено соціальне становище селянського населення Півдня Бессарабії, територія якої належала до складу Російської держави.

Питання особливого стану економічного розвитку в досліджуваному регіоні займає одну з надважливих позицій у вивченні етносоціальних процесів населення Півдня Бессарабії, що характеризується поліетнічністю та, відповідно, диференційною соціально-економічною політикою з боку російського уряду, спрямованою на різні категорії Бессарабського населення. Крім того, специфіка етносоціального простору Півдня Бессарабії полягає в практичній відсутності кріпацтва. Підтвердженням того є факт чисельності юридично оформлених кріпаків, що складає 1,17% від загальної кількості сільського населення краю [4, с.174–180]. Після втілення соціального реформу-

вання умови економічного розвитку мають певний вплив на спрямованість подальшого етносоціального процесу населення Півдня Бессарабії.

Дослідження економічного аспекту соціального життя в досліджуваному регіоні було започатковано в середині XX ст. І.Мещерюком, наукові праці якого присвячені вивченню соціально-економічного розвитку болгарських та гагаузьких общин Бессарабії [21], але обмежуються тільки початком 50-х рр. XIX ст. Продовжують започатковане дослідження наукові праці М.Мунтяна [23], Л.Маркової [19; 20], подальші наукові дослідження Я.Гросула, І.Будака [13].

Серед досягнень сучасних істориків виділяється монографія С.Новакова [24], опублікована на початку XXI ст. На наш погляд, ця праця є послідовним ґрунтовним за своїм змістом продовженням дослідження стану соціально-економічного розвитку, але її зміст не враховує фактора поліетнічності населення досліджуваного регіону та стосується лише вивчення соціально-економічної організації колишнього бессарабсько-болгарського оселення.

Таким чином, історіографія означеної теми не відзначається комплексним підходом до питання впливу економічного розвитку на етносоціальні процеси поліетнічного населення південної частини Бессарабії.

Метою статті є висвітлення особливостей економічного розвитку населення Півдня Бессарабії упродовж 80–90-х рр. XIX ст. та їхнього впливу на динаміку й спрямованість етносоціальних процесів досліджуваного регіону.

Реалізація означеної теми дослідження вимагала висвітлити умови організації землезабезпечення та землекористування населення Півдня Бессарабії як результат проведення буржуазних реформ; визначити нормативні документи, що регламентували діяльність селян як власників земельних ділянок; дослідити провідні галузі аграрної промисловості; визначити спроможність реагування селян-власників на кон'юнктуру ринку.

Дослідження ґрунтується на виявлених й опрацьованих документах і матеріалах, що зберігаються у фондах Національного архіву Республіки Молдова, Державного архіву Одеської області (м. Одеса, Україна) та Комунальної установи “Ізмаїльський архів” (м. Ізмаїл, Україна), значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу, а також на опублікованих статистичних матеріалах тогочасних видань державних статистичних комітетів.

Вивчення значної кількості історичних джерел дає підстави твердити, що реформи 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії призвели до радикальних змін соціального й економічного характеру й на території Півдня Бессарабії. Ключовим і принциповим фактором в умовах проведених реформ залишається земля, як головна запорука життєдіяльності всіх переселенців Південної Бессарабії.

Отже, з боку Російського уряду соціальне становище селянського населення Півдня Бессарабії було регламентовано спочатку “Правилами про устрій поселення різних найменувань, оселених на казенних землях в Бессарабській області” від 23 грудня 1869 р. [6], що склали основу поземельного й адміністративного устрою та визначили й здійснили поземельне влаштування державних селян. А потім, з урахуванням особливості етносоціального становища, саме на території Бессарабії з метою вдосконалення механізму реформування земельного устрою й реалізації адміністративних змін 4 червня 1871 р. додатково були затверджені “Правила про суспільний та поземельний устрій оселених на казенних землях селян-власників (колишніх колоністів)” [7].

Землевиробництво, а особливо вирощування зерна, було найважливішим у господарській діяльності населення Бессарабії до середини XIX ст., а в пореформений період – головною складовою економічної структури цього регіону. На рубежі століть

Російська імперія стояла на порозі суттєвих змін, а Бессарабія була в числі губерній із чітко вираженим характером зернового господарства.

На долю кожної родини (двору) в селищах, наприклад задунайських переселенців, при улаштуванні нового земельного устрою (1871 р.) у середньому приходилося по 27,1 дес. [24, с.253]. Однак із 70-х рр. XIX ст. простежується неухильне збільшення кількості дворів, причому цей процес розповсюджується на всі категорії селянства. Зміни в землеволодінні сільського населення Півдня Бессарабії з 1875–1900 рр. свідчать, що впродовж 25-ти років кількість дворів, наприклад у селищах колишніх колоністів, збільшилася майже в 1,7 раза, а в селищах колишніх власницьких селян (царан) у 2,2 раза.

Слід зазначити, що ці дані дають можливість не тільки простежити зміни щодо середнього рівня земельного забезпечення, але й надають досить об'ємну інформацію щодо економічного розвитку, етносоціального стану населення за фактом основних соціальних категорій селянства.

Отже, колишнє колоністське населення відображає стан болгаро-гагаузького оселення, німців, швейцарців; колишні державні селяни – молдавське, українське, російське населення; царане, резеши теж відображають молдавський етнос, що в дореформений період мав особливе соціальне становище. Слід зауважити, що зазначені дані за 1875 р. та 1877 р. не включають населення Ізмаїльського повіту через перебування протягом 1856–1878 рр. у складі Румунії.

До того ж, упродовж 90-х рр. XIX ст. стали виникати дочірні селища – хутори в умовах болгаро-гагаузького оселення, так само, як ще в пореформений період на підставі укладених контрактів із поміщиками засновувалися нові німецькі колонії [14, с.17–18]. Виникали вони завдяки новоствореним земельним товариствам, що викупили землі в поміщиків возз'єднаної території півдня з Бессарабською губернією (1878 р.) у власність, а сприяв цьому Селянський земельний банк: 1893 р. – перший Московейський та 1897 р. – друге Московейське товариство [15, с.58]. На території Бендерського повіту 1893 р. було аналогічне земельне товариство, що знаходилося в селищі Валя-Пержа Чадир-Лунгської волості [25, с.143].

Таким чином, кількість земельних дворів за двадцятип'ятиліття майже вдвічі збільшилася, а площі поселенських земель наприкінці XX ст. залишалися в основному на тому ж рівні, як під час створення колоній у першій третині XIX ст. Це, у свою чергу, визначає тенденцію зменшення розміру земельних ділянок, що поступово призведе до процесу масового малоземелля й подальшого значного безземелля селянства півдня Бессарабії, а наслідком цього процесу є поступове розшарування населення на бідних, середнього статку та відносно забезпечених в умовах рівня землезабезпечення. До першої групи можна віднести такі селища колишніх іноземних колоністів, як Татар-Копчак, Чадир-Лунга, Тараклія, Дмитріївка, де на один поземельний двір припадало в середньому від 7 до 10 десятин [1, с.65–88].

Ведення сільського господарства в таких селищах було вкрай не вигідним для їх власників, а з економічної точки зору майже збитковим, і якщо до уваги взяти селища, розташовані на посушливих землях степового Буджаку, то розміру цих ділянок не вистачало навіть, щоб прогодувати родину та робочу худобу й своєчасно сплатити державні, губернські, повітові та місцеві земські податки.

До другої групи можна віднести селян, землезабезпеченість яких складала від 11 до 20 дес. на один селянський двір. А до власників так званої заможної групи відноситься тільки с. Башкалія, її господарі мали 35,62 дес. [1, с.65–88].

Соціально-економічні проблеми селян у пореформений період мали складний характер, а позитивний потенціал селянської реформи на початок 80-х років був швидко вичерпаний. Потрібні були нові умови, які б зробили селянина повноправним членом суспільства й допомогли б йому пристосуватися до нових ринкових відносин. Для

цього насамперед слід було ліквідувати общину колишнього колоніального простору, як пережиток феодального періоду, що не давав рухатися вперед, і тим самим надати більше свободи селянину як повноправному власнику свого господарства. Але тут виникає інша потреба – технічна модернізація для вдалого введення особистої справи, для чого були потрібні пільгові кредити для технічної модернізації власної справи.

Уряд навіть намагався допомогти селянину в цьому напрямі. 1883 року почав свою діяльність Селянський поземельний банк, що видавав позички тільки на купівлю землі, допомоги на поточні господарські потреби не надавав, тому селяни були вимушені позичати в лихварів під 18,24 і навіть 36 щорічних процентів [9], що насправді приводило їх до стану неоплатних боржників.

Таким чином, поняття приватної власності, що на початку пореформеного періоду затверджувалось у житті в умовах соціальних реорганізацій, на даному етапі сприймалось досить суперечливо. Так звані поселяни-власники (колишні колоністи та державні селяни), у селищах яких ще зберігались общинні порядки, у більшості були формальними власниками основного засобу свого існування та й водночас виробництва – землі, що знаходилась у колективному володінні.

Таким чином, у постреформений період до особливостей економічного розвитку багатонаціонального населення Півдня Бессарабії можна віднести специфічну ситуацію в землекористуванні та землеволодінні. У селищах колишніх задунайських переселенців, молдаван, українців Аккерманського, Ізмаїльського та Бендерського повітів можна відзначити два паралельних процеси: при зменшенні розміру земельних ділянок на один двір і на одну ревізку душу одночасно спостерігається розширення й збільшення загальної кількості приватних землевласників, особливо із середовища колишніх колоністів. Але тенденція наростаючого безземелля почасти компенсувалась орендою в багатоземельних дворів свого селища чи в землевласників найближчих селищ, що більш було притаманне, наприклад, для Ізмаїльського повіту.

Позбавлені знайти хоч якусь роботу селяни вимушені були переселятись на казенні землі сходу імперії, тим самим розпочавши переселенський рух уже з останнього десятиліття XIX ст.

Обставини, що формували особливу ситуацію землеволодіння та землекористування в пореформений період, мали певний вплив на соціально-економічне становище досліджуваного регіону та відзначили розвиток галузей сільського господарства, у тому числі й зерновиробництва, що займало провідне місце в економічній структурі Півдня Бессарабії та складало більшу частину ринкового обігу не тільки в умовах Бессарабської губернії, у внутрішньому просторі Російської імперії, але й за рубезем.

На хлібному ринку основне місце посідає пшениця, кукурудза та ячмінь. Провідними виробниками цих рослин були саме три південних повіти: Аккерманський, Ізмаїльський та Бендерський – предмет нашого дослідження, і три північних. На долю південних припадає більше половини посівних площ губернії – 53,8% [10, с.134]. Відповідно збільшувалась їх питома вага в структурі валової й товарної продукції.

Головними виробниками зерна були дрібні господарства колишніх колоністів (задунайських переселенців, німців), державних селян, козаків, царан на казенних землях Аккерманського, Ізмаїльського та Бендерського повітів, у яких селянам-власникам належало 1 122,338 тис. дес. корисної землі [28, с.87]. Саме вони були основною економічною силою на півдні області.

Головним продовольчим і ринковим зерном південного селянства була ярова пшениця – арнаутка, для якої був потрібний збагачений ґрунт, зі зникненням цілини стали висівати гирку – сорт пшениці, менш вимогливий до умов ґрунту. Наприкінці 70-х рр., крім указаних культур, почали сіяти новий сорт ярової пшениці – ульку [29, с.11], яка культивувалась у господарствах гагаузів та болгар до середини XX ст.

Традиційною культурою Бессарабії була кукурудза, посівні площі якої збільшились у пореформений період більш ніж у три рази з 20 624 дес. до 64 750 дес. [29, с.11–12]. Саме ця культура займала друге місце продовольчого хліба, особливо в селищах колишніх задунайських переселенців Бендерського повіту.

Узагалі селяни-власники вирощували відомі у всій Бессарабії сорти кукурудзи – бессарабку чи молдаванку, помаранчеву, манган, пенсільванську (з Америки), чинквантино (з Італії). Але найбільш популярною й цінною залишалась молдаванка, яка й була продуктом найбільшого експорту [29, с.13]. Третє місце серед хлібних культур серед бессарабського селянства займав ячмінь.

Таким чином, у пореформений період та впродовж 80–90-х рр. XIX ст. сполучення цих зернових культур у сільському господарстві найбільш відповідало споживчому та товарному запиту.

На жаль, через відсутність комплексної врожайної статистики протягом 1871–1900 рр. по всіх волостях півдня Бессарабії ми не можемо продемонструвати динаміку зерновиробництва за досліджуваний період, але маємо можливість привести більш докладні свідчення про рівень середніх даних урожаю з одної десятини землі п'яти основних зернових культур у Бендерському повіті, що надають уявлення про майже незмінне положення врожаю впродовж перших п'ятнадцяти років.

Тільки з четвертого п'ятиріччя спостерігається значне збільшення середніх показників, що зумовлене надзвичайно багатим за всю історію сільського господарства Бессарабії XIX ст. урожаєм 1893 р. після жорстокого неврожаю 1892 р., коли селяни не могли зібрати навіть ту кількість зерна, яка б пішла на посів.

На підвищення зернових урожаїв також мали вплив й інші фактори політичного та соціально-економічного характеру. По-перше, розширення посівних площ пшениці через досить сприятливі обставини, що сприяли торгівлі хлібом: будівництво залізниці 1877 р., повернення Бессарабській губернії її південної ділянки з портами – Ізмаїльський, Ренійський та Кілійський, що значно полегшило умови транспортування й прискорило доставку зернового хліба від виробників до ринків [26, с.115]. А, по-друге, присутність еволюційних змін у системі землеволодіння, у структурі посівної площі та в агротехніці рільництва.

Зі збільшенням народонаселення та дуже помітним підвищенням цін на землю в пореформені десятиліття особливо розвинуто набуває виноградарство, яким завжди серйозно займалося населення бессарабсько-болгарського оселення, але у 80–90-ті рр. особливо розширилися його площі, підвищилося його промислове значення як високоприбуткової галузі землевиробництва.

Уже було з'ясовано, що після реалізації земельно-соціальної реформи наприкінці XIX ст. багато сільських общин не мало достатньої кількості землі. Тому, на наш погляд, не випадково, що саме в малоземельних селищах упродовж 1880–1890-х рр. “виноградна культура досягла найбільшого розвитку, здобула спеціальний характер і стала основою добробуту багатьох місцевих жителів” [11, с.61].

На території півдня Бессарабії, особливо в Буджацькому степу, переважали круті схили, піщані, кам'янисті та вапнисті землі, що ніяк не могли використовуватися для вирощування злакових культур. Унікальність виноградної лози в тому, що вона дозволяє найбільш раціонально використовувати саме такі землі, роблячи їх високопродуктивними та прибутковими.

Також серйозним аргументом, що зумовив широкий розвиток цієї галузі, можна вважати найвищі прибутки винограду при найменшій площі землі. За підрахунками П.Макаренка, дослідника виноградної культури, розміри прибутку з однієї десятини винограднику були ідентичними врожаю пшениці з 9,5 дес. землі [18, с.38].

Заняття виноградарством компенсувало й водночас стабілізувало економічне становище як окремих селищ, так і всього регіону, особливо в посушливі роки. Справа

в тому, що виноградна лоза як засухостійка культура витримувала нестачу рідини в ґрунті, що було просто неприпустимою умовою для більшості злакових рослин. Навіть у дуже засушливі роки виноград давав більш-менш рівномірний урожай, а зроблене з нього вино було високої якості та продавалося за високою ціною.

На цей час спостерігається ще одна економічно закономірна тенденція, що спричинила активне розширення виноградарства. У пореформений період у результаті різкого росту зерновиробництва ціни на зерно помітно знизилися, також цьому сприяла поява на світовому хлібному ринку конкуруючих із Росією держав – США та Індії як колонії Великобританії [22, с.57].

У головному експортному порту Російської імперії на Чорному морі – Одесі ціна одного пуда пшениці складала (золотом): у 1871–1875 рр. – 93,1; у 1876–1880 р. – 82,7; у 1881–1885 рр. – 79,2; у 1886–1890 рр. – 64,0; 1891–1895 рр. – 51,7 [29, с.39]. А в самій Бессарабії впродовж цього періоду ціни на зерно зменшилися від 1 руб. 20 коп. сріблом за пуд до 40–60 коп. у середині 80-х рр., поблизу залізничних станцій – 50 коп., а в більш віддалених селищах – навіть 20–30 коп., тобто практично за безцінь землі [13, с.368].

Разом з усіма об'єктивними факторами впливали на спрямованість землевиробництва обставини внутрішньої політики уряду Росії, до яких можна віднести перш за все вже згадуване будівництво південно-західної залізниці Бендери-Галац у 1877 р. Ця дорога перетинала територію ЧаDIR-Лунгської волості Бендерського повіту, Кубейської – Аккерманського повіту та комун Болградського земського району Ізмайльського повіту [10, с.114–116].

Для прокладання залізничного полотна на півдні Бессарабії Російська держава відчувала необхідну ділянку землі від сільських общин болгар, гагаузів, молдаван, українців та ін. і відповідно сплатила з державної скарбниці всю належну суму. Наприклад, за 391 дес. землі селища ЧаDIR-Лунгської та Кубейської волості отримали 9 387 руб. 42 коп. [1, с.49–50], які частково були використані для погашення викупних платежів – 3 078,55 руб., а останні за рішенням сільських сходів були витрачені на закладку нових виноградників [1, с.71].

Треба відмітити, що інтерес до цієї галузі протягом 80–90-х рр. XIX ст. виник не випадково. Виноградники губернії були ураженими філоксерою, саме із цього приводу був заснований при Імперській громаді сільського господарства південної Росії Філоксерний комітет, а потім уже Комітет виноградарства в м. Одеса, що направляв спеціалістів до Бессарабії для дослідження стану виноградників губернії [5, с.49–50]. Ці свідчення і є основним джерелом вивчення економічного становища в умовах цієї галузі. Також наприкінці XIX ст. було опубліковано працю російського вченого М.Балласа, виноградаря та винороба, “Виноробство у Росії”, яка була присвячена Південній Росії (Бессарабській, Херсонській та Катеринославській губерніям).

Поєднання цих обставин зі сприятливими природно-кліматичними умовами було запорукою розвитку високих технологій в обробленні виноградарства в порівнянні з іншими місцевостями південного виноробства, за винятком Криму. Наочним прикладом цього є присутність досвідчених виноробів. Це Тардан, Шарантон, Данц, Коре, що принесли на південь Бессарабії зі своєї батьківщини – Швейцарії й Франції удосконалені прийоми техніки виноробства [11, с.139].

Також не забували про традиції виготовлення вина й задунайські колоністи, які успадкували їх від своїх попередніх поколінь. До того ж ці знання примножувалися під час довгої праці на виноградниках шабських та аккерманських виноградовласників. Значна кількість цих робітників була з числа малоземельних чи багатодітних жителів, що працювали за досить високу платню з дитинства та здобували такі знання й досвід, яких не мали працівники жодного району губернії [11, с.69].

В Ізмаїльському повіті можна виділити такі маєтки, що забезпечили високу культуру виноградарства та якісне виноробство: Шлінгера в с. Борчагу та с. Чалику, брати Коваліоті в с. Циганці, брати Захаріаді в с. Чумаї [18, с.101–103]; великого виноградовласника Копчена (з болгарського колоніального середовища) у м. Ізмаїл [11, с.54], найбільший (27 дес.) виноградник у передмісті м. Бендери, у с. Гиска в болгарина Ф.Д.Куртева [8, с.81]. На цих землях росли відомі сорти винограду: Каберне, Гаме черним, Гаме фрео, Каушанський, Раре нягре та інші французькі, рейнські сорти [30, с.63–68].

В Аккерманському повіті на початок 1880-х рр. виноградними плантаціями було зайнято 14 089 дес., що належали 2 340 власникам [30, с.54]. Найбільшу кількість можна спостерігати в м. Аккерман, посадах Папушой, Шабо і Турлаки, а також у селищах Пурками, Раскайци, Алмази, Чобручи, у селищах, де переважно проживали представники бессарабсько-болгарського оселення: Кайраклія, Кубей, Тараклія, Татар-Копчак, Пандаклія, Чийшия, Ново-Трояни, Кодкитай, Задунаївка, Ісерлія, Голиця, Селіогло, Чумлекіой, Дюльмен, Главан, Дельжилер, Бургуджи [4, с.11–26].

Згідно зі свідченнями дослідника виноградарської справи в Бессарабії М.Балласа, наприкінці 90-х рр. XIX ст. у болгарських колоністів степового регіону Аккерманського повіту під виноградниками було зайнято 5 848 дес. землі, у німецьких колоністів – 3 754 дес., у казенних селян та в колишніх козаків – усього лише 1 576 дес. [11, с.122].

Треба відзначити різноманітні засоби та прийоми в галузі виноградарства й виноробства відповідно до етнічної ознаки. У німців, наприклад, більша частина виноградників знаходилася на схилах чи на легких височинах, болгарини або російські селяни обирали переважно низинні чи рівні місцевості.

Загалом показники врожаю винограду в трьох південних повітах Бессарабської губернії демонструють, крім кількісних показників виробленого вина, процентне співвідношення до загального рівня врожаю винограду та виробництва вина взагалі на території Бессарабської губернії. Так, у 1886 р. це співвідношення складає майже 65% та в 1889 р. – майже 49% [2, с.12–18, 34–42]. У 1880–1890-х рр. від загальної кількості зробленого вина більша частина, що складала приблизно 60–70% усього врожаю, продавалася, причому та кількість, що залишалася вдома, притримувалася до весни, коли можна було продати за ще вищу ціну [11, с.105–112; 2, с.12–18, 34–42]. Увесь зовнішній вивіз в останній чверті XIX ст. направлявся у великій кількості гужовим транспортом та морським шляхом через м. Аккерман до Одеси, далі залізницею бессарабське вино йшло у внутрішні губернії Росії. З одного тільки Аккерманського виноробного регіону півдня Бессарабської губернії 1897 р. було відправлено до м. Одеса більш ніж 500 000 відер вина, а менша частина – гужовим засобом у Подільську та Херсонську губернії через мости та переправи по Дністру та Бугу [11, с.107].

Уже наприкінці XIX ст. унаслідок поразення половини площі виноградників філоксерою, а другої половини – мілдью, урожайність різко впала, а те, що вдалось отримати, обходилося дуже дорого, тому ціни на зроблене вино вдвічі збільшилися. Початок інтенсивного відродження виноградників селян Бессарабії збігся із початком нового періоду соціально-економічного розвитку їх селищ, пов'язаних насамперед із виходом з общин та здобуттям повного юридичного права на остаточно викуплену землю. У пореформені десятиріччя розвивались й інші галузі землеробства: садівництво, городництво, баштанництво, бджільництво, шовківництво. Тож разом із цим вони виконували своє головне призначення – забезпечення родин селянства Бессарабії цінними харчовими продуктами, а вже надлишок використовувався як додатковий прибуток [24; 12].

Що стосується тваринництва, то з початку пореформеного періоду в цій галузі настали важкі часи. Якщо в дореформені десятиріччя воно займало основне місце в умовах сільського населення завдяки багатим пасовищам, то вже із середини XIX ст.

спостерігається поступове заміщення землеробством. А з підвищенням світових цін на хлібне зерно впродовж 1860-х рр. цілинні поля практично були знищені.

Також не зайвим буде згадати про обмеження питної води, особливо це відчувалось у засушливі роки, коли зовсім вигоряла рослинність на полях і пасовищах, штучні водосховища перетворювалися на калюжі [16, с.45].

Таким чином, аналізуючи формування особливого становища економіки населення Півдня Бессарабії впродовж 80–90 рр. ХІХ ст., можемо стверджувати про певну залежність спрямованості етносоціальних процесів від специфіки економічного розвитку досліджуваного регіону. По-перше, упродовж 80–90-рр. ХІХ ст. більш виразно простежується процес суспільного розшарування, як результат проведеної земельної реформи в умовах буржуазних змін упродовж 60–70-х рр. ХІХ ст. Факт суспільного розшарування у свою чергу призводить до еволюційних процесів у землекористуванні та землеволодінні в селян Південної Бессарабії. По-друге, при затвердженні приватної власності на землю наприкінці ХІХ ст. спостерігається певне реагування селянства на кон'юнктуру внутрішнього торговельного ринку, що, у свою чергу, сприяє активному розвитку провідних сфер сільського господарства й водночас стабілізує економічне положення як окремих селищ, так і всього південного регіону Бессарабської губернії.

1. Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ), ф. 8, оп. 2, спр. 156, арк. 1–90.
2. НАРМ, ф. 8, оп. 2, спр. 206, арк. 1–45.
3. НАРМ, ф. 151, оп. 2, спр. 363, арк. 1–31.
4. НАРМ, ф. 329, оп. 1, спр. 188, арк. 170–180.
5. Державний архів Одеської області, ф. 142, оп. 2, спр. 1477, арк. 1–50.
6. Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (далі КУ “ІА”), ф. 14, оп.1, спр. 199, арк. 1–65.
7. Там само. – Спр. 214, арк. 1–32.
8. КУ “ІА”, ф. 514, оп. 1, спр. 302–314.
9. КУ “ІА”, ф. 628, оп. 1, спр. 247, арк. 1–38.
10. Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабки (1812–1870 гг.) / И. А. Анцупов ; под ред. докт. ист. наук П. Г. Рындрюнского. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1966. – 262 с.
11. Баллас М. Виноделие в России. Ч. 5 : Южная Россия (Бессарабская, Херсонская, Подольская, Екатеринославская губернии) / М. Баллас. – С. Пб., 1899. – 242 с.
12. Блюх И. С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И. С. Блюх. – С. Пб., 1878. – Т. 2. – 225 с.
13. Будак И. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861–1905 гг.) / Я. С. Гросул, И. Г. Будак. – Кишинев : Академия наук Молдавской ССР, 1972. – 340 с.
14. Велицын А. А. Немцы в России / А. А. Велицын. – С. Пб., 1893. – 289 с.
15. Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – 1901. – № 48. – 143 с.
16. Гроссул-Толстой А. Обзорение рек, почв и местоположений Новороссийского края и Бессарабии в сельскохозяйственном отношении / А. Гроссул-Толстой. – Одесса, 1866. – 165 с.
17. Гросул Я. С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861–1905 гг.) / Я. С. Гросул, И. Г. Будак. – Кишинев : Академия наук Молдавской ССР, 1972. – 340 с.
18. Макаренко П. П. Очерки истории виноградарства Бессарабии и Левобережного Поднестровья / П. П. Макаренко. – Кишинев, 1988. – 288 с.
19. Маркова Л. В. Землепользование у болгар и гагаузов в Бессарабии в ХІХ в. / Л. В. Маркова // Славянский этнографический сборник. – М., 1960. – С. 105–110.
20. Маркова Л. В. Сельская община болгар в ХІХ в. / Л. В. Маркова // Славянский этнографический сборник. Новая серия. – М., 1962. – Т. 62. – С. 89–113.
21. Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856 гг.) / И. И. Мещерюк. – Кишинев : Академия наук МССР, 1971. – 324 с.
22. Могиланский Н. К. Производство хлеба, хлебооборот и сбыт крестьянского хлеба в Бессарабии / Н. К. Могиланский. – Кишинев, 1916. – 148 с.
23. Мунтян М. Н. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии / И. Н. Мунтян // Учёные записки Кишиневского государственного университета. – 1971. – С. 173–191.
24. Новаков С. З. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1857–1918) / С. З. Новаков ; науч. ред. докт. ист. И. Анцупов, докт. ист. И. Бодруг. – Кишинев : Академия наук Республики Молдова, 2004. – 578 с.
25. Отчёт Бендерского уездного земства за 1875–1905 гг. – Бендеры, 1909. – 210 с.

26. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А. Радциг. – С. Пб., 1896. – 214 с.
27. Рудин С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет / С. Д. Рудин. – Пг., 1915. – 318 с.
28. Сельскохозяйственная статистика по губерниям за 1893, 1895–1896 гг. – С. Пб., 1896. – 117 с.
29. Сазонов Г. П. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1856–1890 гг.) / Г. П. Сазонов. – С. Пб., 1891. – С. 184.
30. Статистика землевладения 1905 г. – С. Пб., 1906. – Вып. 10. – 98 с.
31. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. – С. Пб., 1878. – Вып. 8. – 205 с.

В статье анализируются условия экономического развития, влияющие на направленность этносоциальных процессов Юга Бессарабии в период с 80–90-х гг. XIX в. В работе на основе статистических материалов охарактеризованы социальные разряды этнических групп и хозяйственная специализация населения региона.

Ключевые слова: этносоциальные процессы, социальные разряды, этнические группы, Южная Бессарабия.

The conditions of the economical development, which influence directions of the ethnic-social processes of the Southern Bessarabia during 80–90 years of the XIX th century are analyzed in the article. The work on the basis of statistical characterized the social ranks of ethnic groups and economic specialization in the area.

Key words: ethnosocial processes, social ranks, ethnic groups, Southern Bessarabia.

УДК [027.021 (477.8)]: 930.1

ББК 63.3 (4 Укр)

Олександра Плитус

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ТОВАРИСТВА “РІДНА ШКОЛА” У СТАНОВЛЕННІ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У статті висвітлено історіографічний аспект наукових досліджень діяльності Українського педагогічного товариства “Рідна школа” щодо організації й функціонування бібліотек та їх ролі в книжковому русі Галичини в 1881–1939 роках.

Ключові слова: Галичина, “Рідна школа”, Українське педагогічне товариство, національне виховання, національна свідомість, бібліотека, бібліотечна справа.

Після здобуття Україною незалежності значно посилилася зацікавленість науковців у дослідженні діяльності просвітницьких товариств Галичини, які численно почали виникати на території краю наприкінці ХІХ ст. Одним із найбільших стало Українське педагогічне товариство “Рідна школа”, засноване 1881 року. Проте роль товариства “Рідна школа” в книжковому русі Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ століття є малодослідженою.

Метою даної статті є розкриття історіографічного аспекту досліджень цієї проблеми, зокрема напрацювань товариства в галузі бібліотечної справи краю. Проте розглядати історіографічний аспект ролі товариства в створенні та організації роботи бібліотек краю не можливо, не звернувшись до праць, у яких висвітлювалась діяльність “Рідної школи” в цілому.

Першим найбільш ґрунтовним дослідником діяльності товариства “Рідна школа” був Лев Ясінчук. Народний учитель у Галичині та Буковині (1905–1914 рр.), визначний діяч товариства “Рідна школа” (1923–1939 рр.), Лев Ясінчук, як ніхто інший, міг проаналізувати й охарактеризувати, так би мовити, “зсередини” діяльність цієї педагогічної інституції. У 30-х роках ХХ ст. з’являється низка праць цього автора, присвячених історії й організації діяльності товариства [23–27]. Майже в кожній із них деяка увага

приділяється організації роботи бібліотек та їх ролі в національно-громадянському вихованні молодих галичан.

Найбільш ґрунтовною працею, у якій об’єктом дослідження стала власне діяльність Українського педагогічного товариства, стала робота Лева Ясінчука “50 літ “Рідної Школи”, 1881–1931” [25], у якій автор робить детальний аналіз діяльності товариства з дня його створення 1881 року й до ювілейного 1931 р. Аналізуючи основні етапи розвитку товариства, Лев Ясінчук деяку увагу приділяє й функціонуванню видавництва, книгарні та бібліотек “Рідної школи”. Особливу цінність для дослідників діяльності товариства в галузі бібліотечної справи становлять дані, відображені автором у таблиці “Діяльність Філій Руського, а від 1912 Українського Педагогічного Т-ва в рр. 1907–1914 включно” [25, с.104–107], у яких у контексті аналізу роботи філій окремою графою виділено інформацію про наявність бібліотеки, а в окремих випадках і про кількість книг у фондах тієї чи іншої філії. На жаль, такі дані за наступні 1914–1931 роки відсутні.

Велике значення для дослідження організації бібліотечної справи товариством має робота Лева Ясінчука “Рідна Школа в ідеї й житті” [27]. У розділі “Освітні справи” Лев Ясінчук детально зупиняється на організації роботи бібліотек Українського педагогічного товариства. “Оснуванням бібліотеки причиниться Кружок Р. Ш. не тільки до поширення освіти, знання, світогляду читачів, але й добуде від громадян не одну цінну книжку, яка десь там лежала безужиточно у скрині, чи за сволоком, причиниться до спорожнювання книжних магазинів, піддержить українських видавців, книгарів і письменників. Дитяча бібліотека охоронить українську дитвору перед **поворотною неграмотністю**” [27, с.110–111]. Автор підкреслює також, що не кожному книжку можна позичати, а тільки ту, яка дає читачеві “моральні користі”. Тому важливу роль тут повинен відігравати бібліотекар, який обов’язково повинен “сам визнаватися на книжках, знати їхній зміст, напрям і відчувати, як може ділати дана книжка на читача” [27, с.110]. Наголошується також і на інших важливих вимогах до постаті бібліотекаря, до його основних завдань і правильної організації роботи як у цілому бібліотеки, так і роботи з читачами. Детальна інструкція та зразки документів бібліотечного діловодства давали можливість налагодити ефективну роботу бібліотеки кружка “Рідної школи” вже з перших днів її заснування. Проте якихось узагальнених даних щодо кількості бібліотек товариства та характеристики їх фондів автор не подає.

Що стосується сучасних досліджень поставленої проблеми, то певної уваги заслуговує стаття Л.І.Шологон “Джерела до вивчення діяльності українських педагогічних товариств Галичини 80-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.” [22], з якої можна почерпнути інформацію, до яких саме архівних фондів та періодичних видань необхідно звернутися науковцям, які займаються вирішенням цього питання.

І тільки в 90-х роках ХХ століття, після здобуття Україною незалежності, дослідники отримали можливість дати об’єктивну оцінку суспільним явищам, що відбувались у Галичині в період боротьби за національну школу (Б.Ступарик, В.Моцюк, С.Макаруч, І.Цепенда та ін.). Певним підсумком дослідження власне діяльності товариства “Рідна школа” стала дисертація кандидата педагогічних наук Г.В.Білавич “Українське педагогічне товариство “Рідна школа” і розвиток національного шкільництва в Галичині (1881–1939)” [1]. Але в цій праці акцентується увага на основних напрямках педагогічної роботи товариства, а не на його діяльності щодо книговидання та книгозрозповсюдження.

Першою окремою працею, яка всебічно висвітлила місце товариства “Рідна школа” у розвитку українського шкільництва в контексті суспільно-політичного життя Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, стала колективна робота Галини Білавич та Бориса Савчука “Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.)” [2], яка побачила світ 1999 року. Як зазначають самі автори в передмові, у їхній книзі “висвітлена діяль-

ність “Рідної школи” в контексті суспільно-політичного розвитку краю, зовнішня політика УПТ, обґрунтовано етапи становлення, ідеологічного й організаційного поступу товариства, результати вивчення якого доповнюють і вносять новий елемент у створення цілісної картини розвитку національної школи регіону. У книзі наголошується на національному характері навчально-виховної роботи “Рідної школи”, що забезпечувався засобами рідної мови, культури, опорою на здобутки народної педагогіки, звичаї, обряди, традиції, християнську мораль, виховний досвід і мудрість народу” [2, с.5]. Проте цілісної картини ролі цієї громадської інституції саме в книжковому русі Галичини досліджуваного періоду в цій праці немає. Зокрема, майже повністю відсутня інформація про діяльність бібліотек товариства, про бібліографічне інформування щодо літератури як виданої самим товариством, так й іншими видавництвами Галичини, наявної в книгарнях і бібліотеках краю та ін.

2001 року до 120-ї річниці з дня заснування товариства “Рідна школа” у Львові було видано науковий альманах “Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність” [19]. Весь матеріал згруповано в 7 розділів, які стосуються питань історії товариства, його навчальних закладів, визначних історичних заходів, видатних діячів товариства, а також розбудови національної школи й діяльності товариства на сучасному етапі тощо. Що стосується ролі товариства “Рідна школа” в книжковому русі Галичини, то в даному альманасі увага приділяється лише педагогічним часописам Українського педагогічного товариства в статті С.Цюри [21] та бібліографічному огляду його видань, який подає М.Вальо [3]. Проте жодних досліджень щодо бібліотечної діяльності не подається.

Важливою ланкою роботи товариства з популяризації та поширення літератури було створення бібліотек. Дослідження становища бібліотек в цілому та їх ролі в діяльності товариства “Рідна школа” зокрема почалися ще на початку ХХ століття. Першою працею в цій сфері стала брошура Зенона Кузеля “Як закладати і провадити народні бібліотеки по селах” [6]. І хоча в цій книжечці йшла мова більше про бібліотеки товариства “Просвіта”, певна увага також приділялася взаємодії між читальнею (бібліотекою) і школою. “Читальня і школа доповнюють ся взаємно і тому мусять бути загально доступні без огляду на вік, стан і походження. До чого дала школа підставу, те розвиває доперла читальня: без ньої стратила б школа багато вартости, так як з другого боку не багато буде варта читальня в такому селі, де нема школи і де люди не знають читати” [6, с.7]. Також автор робить спробу класифікувати бібліотеки на наукові, шкільні та народні. З.Кузеля звертає увагу на те, що “Педагогічне товариство друкує всілякі книжки для малих і дорослих дітей” і рекомендує заповувати їх для сільських бібліотек. Практичні рекомендації щодо організації роботи народної бібліотеки на селі могли стати в нагоді як діячам “Просвіти”, так і представникам товариства “Рідна школа”.

Наступною працею, яка стосувалася безпосередньо бібліотек “Рідної школи”, стала видана 1913 року накладом Українського педагогічного товариства брошура Михайла Коця “Про оснуванє і веденє прилюдних бібліотек У.П.Т.” [5], у якій автор дає методичні рекомендації, “... щоби бібліотекар зрозумів докладно свої функції і пізнав способи, якими осягнути цілі бібліотеки” [5, с.1]. Ця книжечка стала, по суті, одним із перших “порадників для бібліотекарів”, у якій було розглянуто найбільш важливі для працівника бібліотеки питання (яким чином поповнювати бібліотечні фонди, упорядковувати зібрані книжки, працювати з читачами), розміщено взірці інвентарних книг, заяв читачів, їхніх карточок, “щоденників руху книжок” та іншу документацію. Таким чином, брошура М.Коця стала першою спробою систематизувати знання з бібліотечної справи та донести їх до бібліотекарів Українського педагогічного товариства. Варто зазначити, що нею активно послуговувалися й працівники книгозбірень не тільки цього товариства, але й бібліотек інших громадських інституцій досліджуваного періоду.

1924 року з’явилася більш ґрунтовна праця С.Сірополка “Короткий курс бібліотекознавства” [15], видана за сприяння товариства “Просвіта”. Саме цю книгу можна вважати найбільш повним дослідженням у галузі бібліотекознавства Галичини першої третини ХХ ст. Автор поставив собі за мету не тільки розкрити механізм роботи бібліотеки від правильного вибору приміщення бібліотеки, її умеблювання, комплектування фондів, технічної обробки літератури й до ведення бібліотечної статистики, але й показати роль постаті бібліотекаря в ефективності роботи книгозбірні. На особливу увагу заслуговує перший розділ праці “Книга та бібліотека”, у якій С.Сірополко висвітлює такі питання: 1. Культ книги. 2. Поняття бібліотеки. 3. Бібліотекознавство як наука. 4. Поділ бібліотек. 5. Єдина бібліотека. 6. Кооперація бібліотек. Автор наголошує: “Довгий час значіння бібліотеки, як самостійного чинника культури, відступало перед значінням школи. За останній час школа визнала свою нездатність служити єдиним засобом поширення знання” [15, с.1]. І далі автор справедливо зазначає, що “в справі поширення просвіти книжка або бібліотека, як установа, що позичає книжки, стоїть значно вище школи: знання за посередництвом бібліотеки набуваються не тим бездушним шляхом засвоєння, який переважно має в своєму розпорядженні школа, не шляхом примусу, а шляхом вільного засвоєння на ґрунті самодіяльності; знання засвоюються більш життєві та набуття їх так заохочує читача, як це рідко можна спостерігти серед учнів школи. Набуті таким шляхом знання, без сумніву, далеко міцніші за тих, що дає школа” [15, с.6]. Хоча ця книжечка була видана товариством “Просвіта”, вона відігравала певну роль і в дослідженні бібліотечної діяльності Українського педагогічного товариства “Рідна школа”, особливо в питаннях взаємодії цих громадських інституцій щодо організації співпраці бібліотек краю.

Значно активізувалося вивчення ролі бібліотек Українського педагогічного товариства з початком виходу часопису “Рідна школа” 1927 року. Уже в другому числі цього часопису Лев Ясінчук друкує статтю “Діточі бібліотеки”, у якій наголошує на тому, що “... кожний культурний нарід уже давно оцінив як слід значіння книжки не тільки для розвитку людської одиниці, але й для розвитку нації й для розвитку культури. У нас, а зокрема в Галичині, ще на жаль дещо не так. У нас книжка все ще в більшій часті тільки привілей деякого інтелігента...” [28].

Велику увагу створенню та роботі українських дитячих бібліотек у Галичині приділяла Константина Малицька – народна вчителька в Галичині та на Буковині, почесний член товариств “Просвіта”, “Рідна школа” та ін., письменниця, видатна громадська й просвітницька діячка краю. Виступаючи на сторінка часопису “Рідна школа” 1927 року, вона вносить пропозицію проводити щорічно в жовтні по всіх школах краю свято книжки. Програма цього свята в різних школах може бути різною, але основною ідеєю повинен стати культ книжки. Історія створення книг до виникнення друку, розвиток друкарства й праця перших українських друкарів, роль бібліотек, ідея шанобливого ставлення до книги, екскурсії до друкарень і великих бібліотек, організація книжкових виставок для дітей та молоді – ось далеко не повний перелік заходів і питань, яким необхідно приділити увагу в цей день [7].

Після відновлення 1932 року видання часопису “Рідна школа” питання організації роботи дитячих бібліотек неодноразово висвітлювалися такими діячами передової педагогічної думки в Галичині, як С.Сірополко [16], Я. Татомир [18], О.Гарнович, Л.Ясінчук, П.Сиротюк [13; 14], М.Нижанківська [8] та ін. 1938 рік став особливо “урожайним” на опубліковані в часописі статті, що розкривали стан розвитку бібліотечної справи товариства “Рідна школа”. Зокрема, у статті “Справа поширення бібліотек та видань Р. Ш.” автор, який підписався криптонімом “П.С.”, указує, що “для “Рідної Школи” бібліотечна справа представляє зовсім осібний, спеціальний характер” [9]. У наступному номері журналу цей же автор публікує роботу “За доцільне поставлення бібліотечної справи в Рідній Школі” [10].

Питання організації роботи бібліотек та підготовки бібліотечних працівників на сторінках часопису піднімали також д-р Осип Когут [4] та Павло Сиротюк [14]. Зокрема, О.Когут, аналізуючи становище бібліотечної справи в Галичині, закликає до впорядкування й створення певної мережі бібліотек краю, на чолі якої має стати один керівний орган – “центральний крайовий бібліотекарський провід”, який має складатися “з фахових представників усіх культурно-освітніх установ”. І саме цей керівний орган повинен займатися організацією й координацією роботи бібліотек. Далі він рекомендує “злучити фрагменти бібліотек різних установ в одну раціонально збудовану бібліотеку, на яку давали би фонди всі установи і з яких користали би свobodно члени всіх установ” [4, с.159].

У статті “Добрі бібліотекарі в наших бібліотеках” Павло Сиротюк порушує проблему забезпечення книгозбірень товариства працівниками. Автор констатує, що “... далеко ще «Рідній Школі» до досягнення такого ідеального стану Кружків РШ, де були б добре зорганізовані і добре функціонуючі дитячі й молодечі бібліотеки” [14, с.262]. І головну роль у цій справі повинен відігравати фаховий бібліотекар. Тому на засіданнях загальних зборів кружків “Рідної школи” необхідно звернути особливу увагу на вибір бібліотекаря. Перевага повинна надаватися людині, яка має відповідну освіту, а саме: місцевий священик, учитель, їх дружини, або хоча б студенти, які мають намір і надалі залишатися в селі [14, с.263].

Проте, незважаючи на досить активне обговорення питань організації бібліотечної справи товариства на сторінках часопису “Рідна школа”, стосувалися ці дослідження лише окремих аспектів роботи бібліотек цієї громадської інституції.

Наукові праці, які б давали загальну картину становлення та розвитку бібліотек товариства “Рідна школа” у 1881–1939 роках, на даний час відсутні. Серед сучасних досліджень, які певним чином торкаються поставленої проблеми, можна назвати дисертації П.І.Рогової “Педагогічні бібліотеки України (II пол. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)” [12] та І.А.Скоморовської “Педагогічні засади роботи бібліотек з учнівською молоддю в Західній Україні (1919–1939 рр.)” [17]. Проте П.І.Рогова, аналізуючи діяльність педагогічних бібліотек України, основну увагу зосереджує на бібліотеках іншого педагогічного товариства – “Взаємної помочі українського вчительства”, а книгозбірні товариства “Рідна школа” залишилися поза увагою дослідниці. Що стосується дослідження І.А.Скоморовської, то вона, виходячи з мети роботи – “виокремити педагогічні засади бібліотечної роботи з учнівською молоддю на західноукраїнських землях 1919–1939 років задля їх творчого використання у сучасній освітньо-виховній діяльності” [12, арк.7], характеризує педагогічні аспекти бібліотечної справи, а не історичну роль у становленні й розвитку бібліотечної справи Українського педагогічного товариства “Рідна школа”. Заслуговує на увагу в даній роботі таблиця “Стан бібліотек Українського педагогічного товариства «Рідна школа» (1936–1937 рр.)” [17, арк.45], у якій наводяться статистичні дані щодо кількості бібліотек товариства, їх книжкового фонду, кількості прочитаних книжок та читачів, які скористалися цими бібліотеками. На жаль, ці дані наведено лише за два роки, а тому вони не можуть показати загальної картини розвитку бібліотечної роботи, яку проводило Українське педагогічне товариство в Галичині за весь період своєї діяльності.

Ще однією працею, яка безпосередньо стосується діяльності бібліотек Українського педагогічного товариства, є стаття Валентини Підгірної “Діяльність бібліотек товариства «Рідна школа» (за матеріалами часопису «Рідна школа» (1927–1939)» [11], у якій автор підкреслює, що “система бібліотек була однією з важливих складових частин товариства, фундаментом для національної освіти, культурно-просвітницької та громадсько-політичної роботи” [11, с.319]. Проте аналіз публікацій, надрукованих на шпальтах часопису “Рідна школа” у 1927–1939 рр., які стосувалися висвітлення діяльності бібліотек Українського педагогічного товариства, є лише маленькою частинкою

наукового дослідження щодо досвіду цього об’єднання у сфері організації бібліотечної справи на території Галичини кінця XIX – першої третини XX ст.

Якщо аналізувати праці науковців, які тим чи іншим чином займалися дослідженнями різних аспектів бібліотечної діяльності товариства “Рідна школа”, то потрібно відзначити таке: автором не виявлено жодної праці, у якій би комплексно висвітлювався саме цей напрям роботи Українського педагогічного товариства.

Отже, наведений вище короткий історіографічний огляд свідчить про те, що проблема діяльності товариства “Рідна школа” лише частково досліджена. Дослідники приділяли увагу різним аспектам діяльності цієї інституції: ролі в суспільно-політичному житті, внеску в розвитку шкільництва Галичини, частково книговидавничій та бібліотекознавчій роботі. Проте в українській історіографії відсутнє окреме наукове дослідження, яке показало б роль товариства “Рідна школа” в книжковому русі Галичини кінця XIX – першої третини XX століття, у тому числі й бібліотечної справи, як важливої складової поширення друкованого слова серед галицьких українців.

1. Білавич Г. В. Українське педагогічне товариство “Рідна школа” і розвиток національного шкільництва в Галичині (1881–1939) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г. В. Білавич ; АПН України. – К., 1996. – 155 арк. [на правах рукопису].
2. Білавич Г. Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.) / Галина Білавич, Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 208 с.
3. Вальо М. Книговидавнича діяльність Українського педагогічного товариства “Рідна школа” (бібліографічний огляд) / М. Вальо // Товариство “Рідна школа” : історія і сучасність . Ч. 1. / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема. – Львів : Рідна школа, 2001. – С. 110–118.
4. Когут О. Бібліотечна справа / Осип Когут // Рідна школа. – 1938. – Ч. 10. – С. 159.
5. Коць М. Про оснуванє і веденє прилюдних бібліотек У.П.Т. / Михайло Коць. – Львів : Накладом Українського Педагогічного Товариства, 1913. – 16 с.
6. Кузеля З. Як закладити і провадити народні бібліотеки по селах / Зенон Кузеля // Просвітні листки. Ч. 31. – Львів : Накладом товариства “Просвіта”, 1910. – 32 с.
7. Малицька К. Свято книжки / Константина Малицька // Рідна школа. – 1927. – Ч. 3. – С. 7.
8. Нижанківська М. Дитячі бібліотеки // Рідна школа. – 1935. – Ч. 12. – 15 черв. – С. 192.
9. П. С. Справа поширення бібліотек та видань Р.Ш. / П. С. // Рідна школа. – 1938. – Ч. 5. – С. 78–79.
10. П. С. За доцільне поставлення бібліотечної справи в Рідній Школі / П. С. // Рідна школа. – 1938. – Ч. 6. – С. 94.
11. Підгірна В. Діяльність бібліотек товариства “Рідна школа” (за матеріалами часопису “Рідна школа” (1927–1939) / Валентина Підгірна // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідом. дев’ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. – Л., 2005. – С. 313–319.
12. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (II пол. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / П. І. Рогова ; НАН України, Національна бібл. України ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – 266 с.
13. Сиротюк П. Що читати? / П. Сиротюк // Рідна школа. – 1935. – Ч. 4. – 15 лютого. – С. 56.
14. Сиротюк П. Добрі бібліотекарі в наших бібліотеках / Павло Сиротюк // Рідна школа. – 1938. – Ч. 17. – С. 262.
15. Сірополко С. Короткий курс бібліотекознавства: історія, теорія та практика бібліотечної справи / Сірополко С. – Львів : Накладом фонду “Учітеся брати мої”, 1924. – 120 с.
16. Сірополко С. Доповняюча лектура у всел. Школах Р.Ш. / С. Сірополко // Рідна школа. – 1936. – Ч. 4. – С. 52.
17. Скоморовська І. А. Педагогічні засади роботи бібліотек з учнівською молоддю в Західній Україні (1919–1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. А. Скоморовська ; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2009. – 280 с.
18. Татомир Я. Діточа бібліотека на селі як форма національно-громадянського виховання дітвори / Я. Татомир // Рідна школа. – 1934. – Ч. 1. – С. 19–20.
19. Товариство “Рідна школа” : історія і сучасність : наук. альм. Ч. 1 / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема. – Львів : Рідна школа, 2001. – 216 с.
20. Целевич В. Віднова майна і відбудова просвітних товариств / В. Целевич. – Львів, 1918. – 38 с.
21. Цюра С. Педагогічні часописи Товариства / С. Цюра // Товариство “Рідна школа”: історія і сучасність : наук. альм. Ч. 1 / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема. – Львів : Рідна школа, 2001. – С. 90–109.
22. Шологон Л. І. Джерела до вивчення діяльності українських педагогічних товариств Галичини 80-х рр. XIX – початку XX ст. / Л. І. Шологон // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 100–113.

23. Ясінчук Л. Азбука нації. Рідна Школа та її вага / Лев Ясінчук. – Львів : Накладом “Рідної Школи”, 1931. – 32 с.
24. Ясінчук Л. Рідна школа в ювілейному році / Лев Ясінчук. – Львів : Накладом “Рідної Школи”, 1931. – 24 с.
25. Ясінчук Л. 50 літ “Рідної Школи”, 1881–1931 / Лев Ясінчук. – Львів : Накладом “Рідної Школи”, 1931. – 256 с.
26. Ясінчук Л. Для рідного краю. Відгомін ювілейних свят в Америці у честь Рідної Школи / Лев Ясінчук. – Львів : Накладом автора, 1933. – 99 с.
27. Ясінчук Л. Рідна Школа в ідеї й житті : підруч. для рідношкільних організацій і діячів / Лев Ясінчук. – Львів : Накладом “Рідної Школи”, 1934. – 208 с.
28. Ясінчук Л. Діточі бібліотеки / Л. Ясінчук // Рідна школа. – 1927. – Ч. 2. – С. 9–10.

В статтє раскрывається историографический аспект научных исследований деятельности Украинского педагогического общества “Родная школа” в организации и функционировании библиотек, а также их роль в книжном движении Галичины в 1881–1939 годах.

Ключевые слова: Галичина, “Родная школа”, Украинское педагогическое общество, национальное воспитание, национальное сознание, библиотека, библиотечное дело.

The article throws light upon the historiographic aspect of scientific researches of activity of the Ukrainian Pedagogical Association “Native school” for the organization and operation of libraries and their role in the book motion in Galicia 1881–1939 s.

Key words: Galychyna, “Native school”, Ukrainian pedagogical society, national education, national consciousness, library, librarianship.

УДК 94 (477) “1905–1914”

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Ігор Гриник

ГРОМАДСЬКО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ПАНЕЙКА (1905–1914 рр.)

Відображено маловідомі факти діяльності Василя Панейка в українських громадських організаціях, періодичних виданнях у перші десятиліття ХХ ст., проаналізовано його науково-публіцистичну спадщину та творчий доробок.

Ключові слова: “Академічна громада”, “Просвіта”, “Літературно-науковий вісник”, “Діло”.

Постать Василя Панейка є малодослідженою з сучасній історичній науці, хоча ця особистість заслуговує більшого. Передусім це відомий громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист. М.Рудницька, часто не поділяючи його політичні погляди, високо цінувала В.Панейка: “Людина складної психологічної конструкції, проблематична натура... Людина дуже обдарована, небуденної інтелігенції, великого значення і просто феноменальної начитаності” [13, с.45].

Частково ця проблема в сучасній українській науці відображена в працях М.Литвина та І.Підкови [12], І.Соляра [14], Ю.Шаповала [15].

Метою даної статті є дослідження й аналіз громадсько-публіцистичної діяльності В.Панейка у 1905–1918 рр.

Василь Панейко народився 1883 р. у Золочівському повіті на Львівщині. Знання, здобуті в місцевій гімназії, дозволили вступити на правничий факультет Львівського університету, де юнак став одним із найактивніших членів студентського товариства “Академічна громада”. Уперше публічно заявив про себе промовою на Шевченківському святі 30 березня 1905 р. у Львові. Він, зокрема, зазначив, що відзначення пам’ятних дат відомих поетів, громадсько-політичних діячів тільки тоді принесе користь, “коли ті концерти, вечорниці, артистичні продукції справді дадуть нам нагоду відірватися від суєт щоденного життя з його конвенціональними брехнями, з його неминучими – а проте так соромними – опортуністичними уступками, – та коли вони віді-

звуться в нашій душі острим докором, пекучим стидом, справдешнім жалем за кожду змарновану днину, за кожду хвилю зневір'я до суспільних справ, за кождий момент байдужности до стон і в мільйонів закованих людей, до їх боротьби за визволенє, до великої мети, яка їм присвічує...” [11, с.2].

У своєму зверненні до молоді В.Панейко як голова “Академічної громади” констатував: “Хто вглядався в наше жите, отже в те, що ми робили, що читали, чим інтересувалися, якими ідеалами захоплювались за останні роки після повороту з університетської сецесії, – той неминучо побачив сей занепад ідейности, зниженє полету, слабе заінтересованє громадськими справами, – заінтересованє навіть теоретичне – бо про яку-небудь участь нашу в публічному життю нема що й говорити!” [11, с.3].

Згадуючи перипетії сеймової сесії 1905 р., голова “Академічної громади” розкритикував низку відомих громадсько-політичних діячів, адже “де серед закулісових переговорів, що велися для вдоволення парвеніївських амбіцій деяких наших сфер, – запропастилась масова, справді широка та єдино успішна акція політична нашого народу та уковались для нього такі пута, що від них ледве чи коли зможемо освободитись”. Російською революцією 1905 р. він доводив, що “безсильними й безуспішними остануть усякі змагання самої інтелігенції до політичного визволення так довго, доки освідомлені маси робочого народу у власнім своїм інтересі не рушаться, щоби знівечити противні їм порядки”. Зокрема, він уважав, що добилися скасування Емського указу 1876 р. не “смирні петиції української інтелігенції, ані наївні в своїм собачім униженю перед російськими правлячими сферами газетні статті відомого найбільшого галицько-українського дневника, а розбурхані Революційною Українською Партією маси робочого українського люду!” [3, с.410].

Будучи прихильним до соціалістичних ідей, В.Панейко звернув увагу громади на тенденції світової політики: “Цілим цивілізованим світом потрясають раз у раз могуті судороги: промислові кризи та нечувані перу тим величезні змагання між згуртованими в трести капіталістами та зорганізованими в соціалістичні партії робітниками – віщують неминучий кінець теперішнім суспільним порядкам”. Водночас В.Панейко, аналізуючи внутрішнє життя галицької суспільности, найгостріше розкритикував появу клерикалізму – “сего холодного та неперебираючого в способах напряду, – ворожого кождому народному рухови, оскільки він не стремить до одної липи, а власне – до піднесення туземної власти римської церкви”. Із сумом він констатував, що “в нас уже нема, або швидко не стане, – не то сих попів із Франкових «Панських жартів», котрі з мужиками ділили долю й недолю, а й тих попів із 60-х років минулого століття, що, захоплені Шевченковою поезією, показалися впливовим чинником у нашому національному освідомленню та сяк чи так зважилися на поступі нашої галицької суспільности. Замість них маємо вже представників інтернаціональної «*eccelesiae militantis*»” [3, с.411–412].

Завершуючи промову, В.Панейко знову звернувся до молоді, закликаючи її стежити за проявами “всесвітньої боротьби за визволенє народніх мас, коли розширимо й поглибимо свій особистий і громадський світогляд та приготовимось ось так до діяльної участі в сім культурнім руху, якого остаточною і великою метою – соціалізм” [3, с.413–414].

Свої думки політичного та національно-культурного характеру громадсько-політичний діяч розкрив у численних публіцистичних і наукових розвідках. Так, у статті “Із проблемів соціаліста” В.Панейко згадував про те, як він зі своїми ровесниками ставав соціалістом у період навчання у старших класах гімназії. “Дорога до нашого соціалізму йшла через лектуру дуже нерівних із погляду на їх дійсну вартість газет, брошур, книжок. Отже, “Громадський голос” та “Жите і слово”, – Дікштайн і Лібкнехт, дрібніші твори Маркса, Енгельса, Ляссала, Бебелева “Жінка” обік Зомбарта (Соціалізм) і Шерле (Osnitessenz), а поруч сього Драгоманов із своєю вірою в поступ людства, та й багато

дечого подібного. Все те конзумувало ся нами в висших клясах гімназії з величезною жадобою, все приймалося “без лукавого мудрування”, з молодечим ідеалізмом, який вистарчав не тільки на те, щоб собою закрити та виповнити суперечности й прогалини в новоприйнятому світогляді, а й на те, щоб дати молодим хлопцям розмах на дальше жите, – щоб визначити про се я пересвідчений бодай у найзагальніших точках напрям наших суспільних поглядів, почувань і діл на ціле жите” [3, с.414].

В.Панейко вважав, що після завершення навчання в гімназії він та його однодумці мали вже “твердий, науковий, єдино достойний поступової новітньої людини світогляд: ми були по своїм суспільним поглядам соціалісти, по своїм релігійним – атеїсти, по етичним «егоїсти», загальне ж «розуміне» світа дав нам ніхто інший, як природничий матеріалізм”. Проте молодь переконалася у своїй помилці: її світогляд не був таким “твердим”, постійним: “А замахи йшли один за одним: правда не з того боку, з якого ми по гімназійній традиції найбільше боялись, а саме – не від «катихитів», не від «клерикально-реакційних писань». Твердість нашого світогляду змякла, та й далі розсипалася під зовсім іншим напором якого ми найменше надіялися. Першою подалася взад та далі зовсім розсипалася та сторона нашого світогляду, що її виповняв «природничий матеріалізм»”.

Проаналізувавши окремі праці І.Канта, О.Конта, Е.Маха, Ф.Енгельса, К.Маркса, В.Панейко прийшов до висновку, що соціалізм є “не науковим”, а “реалістичним”. Так, він уважав, що К.Маркс був першим великим реалістом у соціалізмі, “людиною, що вивела соціалізм із світа мрій та стягнула його на реалістично-історичний ґрунт”.

Упродовж 1906–1908 рр. він поступово еволюціонував до прихильника національно-демократичних ідей, вступив до лав УНДП. “Грубо помилявся б той, хто до д-ра Панейка підходив би з категоріями “громадського діяча”, “державного мужа” чи “провідника”, – писала про нього М.Рудницька. – Він не мав провідницьких прикмет і не претендував на них. Засідання, збори, дискусії – все було чуже йому. Проте В.Панейко вмів, як мало хто із сучасних його земляків, писати: “кожну статтю, кожну записку випрацьовував основно, різьбив кожне речення, але те, що виходило з-під його пера, – це були високоякісні речі” [13, с.53].

Співпраця з “Літературно-науковим вісником” і “Ділом” приносила В.Панейку найбільше задоволення. Тематичний спектр його публіцистики був доволі широкий – від науки до огляду останніх політичних подій. Розпочав В. Панейко свою співпрацю з “Літературно-науковим вісником” статтею “Філософія оптимізму”. Назву він запозичив в Іллі Мечникова із праці “Студії над людською природою”, яка вийшла 1903 р. французькою мовою [6, с.80].

Стаття В.Панейка – це, радше, реферат книги І.Мечникова. В.Панейко виступив проти тих, хто говорив про “банкротство науки”, хто бачив безсилля науки в розв’язуванні моральних і філософських питань, хто вважав, що наука зуміла лише зруйнувати основи релігії, а тим самим відібрала в людства ту розраду, яку воно черпало в релігії. Пізнання людської природи, на думку І.Мечникова, було єдиним виходом із розумової кризи тогочасної дійсности. Наука, яка доведе нас до такого пізнання, за словами В.Панейка, “покаже нам також способи, як усмиряти суперечности, та дасть нам вірну картину житя й смерти” [6, с.81].

Захоплений філософськими поглядами І.Мечникова, В.Панейко підкреслював: “Наука се провідниця життя! Вона переведе людину від уродження до смерти, вона дасть їй спроможність розвитку всіх сил і здібностей тіла й ума, вона звільнить її від розстрою між її путем і волею, її бажанєм і спроможністю, вона дасть людині спокійну, природну старість, а сварливих і невдоволених старців переменить на всіми поважаних філософів, яких житевий досвід стане важним чинником у суспільному житю людства” [6, с.82].

Для В.Панейка праця І.Мечникова була цікава новими, сміливими думками стосовно суспільних та філософських питань: “Пошана перед чужою думкою, виrozumілість для поглядів, із якими автор не годиться, та передовсім дух любови до страждуючого людства, той дух суспільно-реформаторський, що ним навіяна ціла книжка Мечнікова, – роблять її автора нам якимсь мов би рідним, мовби братом” [6, с.83].

9 травня 1905 р. минуло сто років від дня смерті Фрідріха Шиллера. Цій даті В.Панейко присвятив однойменну статтю. Говорячи про велич “найбільш німецького, найбільш національного поета”, він зауважив, що “справді медвежу прислугу зробили й роблять Шілерови – той кождому великому поетови – ті, котрі намагаються його почитати... безмисним повторюваннем його висловів або тенденційним складанем його фраз в агітаційні хрестоматії по програмі своєї партії, свого суспільного чи політичного напрямку” [7, с.85]. Він намагався змалювати велич Шиллера на тлі культурних і суспільних відносин Німеччини XVIII ст. За його словами, німецький ідеалізм указанного століття відновив думку про достоїнство людини. Саме ця ідея й пронизувала поетичні та філософські твори Шиллера: “Вляти в людство нового духа, повернути йому його гідність і достоїнство, отсе провідна ідея Шіллерових писань: від революційних «Rauber» до свободолюбного «Вільгельма Теля»” [7, с.87].

Дискусійною виявилася стаття В.Панейка “Національне виховане” (Львів, 1911), приводом до якої стала відозва “Центрального комітету молодіжи середніх шкіл”, видана до “товаришів і товаришок” з нагоди роковин події 12 квітня 1908 р. (замаху М.Січинського). У ній підкреслювалися три тези: 1. “Наші батьки так затьмили нам наші уми, що гук з 12 квітня лише збудив нас. А він повинен був бути сигналом до шаленого закінчення борби. Але не так сталося. Наші проводирі зараз же почали зализувати рану, яку завдав Мирослав, і за сю безхарактерність стріне їх довічна ганьба...” 2. “Терор не є щось нового ані так (!) страшного. Терору уживали старинні Римляни, уживала церква католицька за часів інквізиції, уживала кожда партія, поки не здобула собі власть”. 3. “Та щоби до загальної революції можна дійти, так її мусять випередити поменні вибухи і одиничні акти... Треба приступити... до революційної пропаганди між народом...” [5, с.5]. У цій відозві В.Панейко виділив два елементи: анархізм і культ М.Січинського, які рішуче засудив. Він шкодував, що жоден із національних органів не визнав за потрібне й можливе засудити не тільки урядову нагінку, але й сам зміст цієї відозви.

Не оминув В.Панейко проблеми виховання молоді. Він загострив увагу громадськості над завданнями школи й суспільства, зокрема “Просвіти”, щодо реагування на такого роду дії гімназистів, зауваживши, що “кожда одиниця з-поміж учительства, котра бачить лихо і хоче йому зарадити, знайде вихід той, коли візьметься за працю. Коли ввійде серед молодіж, зацікавиться тими питаннями, котрі цікавлять молодіж, коли над питаннями сили поважно попрацює. Ніколи не запізно. Робота є для кождого в своїй області має тисячу нагод кермувати національно-суспільним вихованнем молодіжи” [5, с.17–18].

Перед учителями, на його думку, “розкривається обов’язок освідомлювати шкільну молодіж про націоналізм і патріотизм не заговорів, але патріотизм праці <...>. Треба розрізнити справжній націоналізм і патріотизм від націоналізму й патріотизму пробачливого”. Для реалізації мети – здобуття національної державності, за словами В.Панейка, могла бути тільки “безрозмірна, щоденна, позбавлена геройської пози праця над соціальним, господарським і культурним подвигненням нашого народу” [5, с.23].

В.Панейко ознайомився із науковими дослідженнями бельгійського астронома й статистика А.Кетеле, його теорією статистично-соціальних законів, а також працями А.Вагнера, В.Зіммеля, В.Лексіса та ін. Об’єктом його зацікавлень стала політологічна

проблема “органічної боротьби між стремліннями демократії й олігархії”, нерозривність цих двох тенденцій у житті громади [4, с.242].

Аргументуючи актуальність зазначеної проблеми, автор удався до історичних подій у Галичині в першому десятилітті ХХ ст. Зокрема, він наголосив, що великими надіями супроводжувала свого часу вся українська суспільність у Галичині агітацію за виборчу реформу до Державної ради; з не меншими надіями українці виряджали послів до першого “народного” парламенту Австрії, оскільки “мав наступити на країну період демократії, а з нею мали прийти всі політичні й суспільні благодати «народного правління»”. Прихильники загального й рівного виборчого права вірили, що з його здійсненням ліквідується панування олігархічного гуртка, “жемінки великої польської шляхти”, і в країні перемаже демократія. Українські прихильники виборчої реформи поклали надію на національне визволення з-під влади чужої олігархії та на національно-політичну рівноправність у краї. Проте дуже швидко в українському (як і польському) демократичному таборі відбулися процеси, які, якщо не розбили віру в дійсну демократію, то посіяли скептицизм та обережність щодо демократичної діяльності народних представників. У суспільстві виникли гострі суперечки між гуртом партійних послів та загалом партії в справі політичної тактики в Державній раді [4, с.244].

На прикладах галицької історії В.Панейко намагався показати з теоретичного боку типове для всіх народів явище – органічну боротьбу “між стремліннями демократії та олігархії”. Симпатії В.Панейка на боці демократії. Він був переконаний, що “демократія – ідеал, такий ідеал, само змаганє до якого дуже корисне кожній суспільності. Кожний демократичний рух виникає з сірої юрби – часто проти волі проводирів – цілий ряд чільних одиниць, котрі з принципу або з інстинкту раз-у-раз наново «ревізують» старі авторітети, наглядають їх діяльність і запобігають ось так народному лихови. Демократія зістається ідеалом кожного молодого, народного руху, і се не тому, наче б народна маса не могла помилятися, а тому, що справдішній демократичний порядок заохочує кожного до діяльності й критики та дає запоруки проти схиблення без порівняння певніші, ніж аристократичний або бюрократичний лад, у якому увага на авторітет «власть імущих» вдержує при життю й плекає разом – лихе й добре” [4, с.246–247].

В.Панейко був обізнаним із тогочасними політологічними концепціями В.Гайне, Р.Міхельса, Е.Бернштейна, Л.Кульчицького. Найкритичнішою з-під його пера вийшла рецензія на брошуру В.Пачовського “Українці як народ”. “Читаєш брошурку й дивуєшся, – підкреслював він, – як зумів автор на 16 сторінках накопичити стільки абсурду, виявити стільки неуцтва саме з того обсягу, який йому забажалось трактувати”. Він погодився з оцінкою І.Франка цієї роботи Пачовського як “книги абсурду”, а також із думкою про вагу історичної традиції та “пошани для своєї минувшини для національного життя, але “по що компрометує її автор таким недоладним мотиванєм” [9, с.551].

Така ж критична рецензія на працю І.Копача “Що то таке людське думанє?” (відбиток з “Учителя”, Львів, 1906). Зокрема, він дискутував над твердженням І.Копача про те, що “логіка є частиною психології” і про “ідеал у соціології”. На його думку, могла б бути праця І.Копача корисна, “якби він у новому виданню повикидав із неї всякі незв’язані з поставленою темою свої екскурси, а полишив тільки сам психологічно-логічний виклад”. У своїй праці І.Копач висловив бажання написати шкільні підручники з логіки й психології. В.Панейко застерігав його від цього і вважав оптимальним видати добрі переклади підручників, якими тоді користувались в Європі: “Тільки ж се мусив би зробити хтось иньший, а не д-р Копач, – наполягав В.Панейко. – Мова в його брошурі погана, типу т. зв. галицько-рутенського, стиль такий недбалий і рапавий, що иноді дивуєшся, що таке могло вийти з рук учителя української гімназії” [8, с.549].

У статті “З сучасної літератури про етику” В.Панейко охарактеризував праці А.Менгера і К.Каутського, їх критику І.Канта із проблем теорії пізнання та етики, моралі та права. Аналіз праць цих авторів переконав В.Панейка, що “зі справдішньою мораллю суспільний порядок не має нічого спільного” [2, с.523].

У рубриці “За границею” В.Панейко аналізував останні міжнародні події, зокрема прусський експропріаційний закон; пруссько-польські відносини, англійський аграрний закон, політичні події в Португалії, Угорщині, справи в католицькій церкві.

У 1912 р. В.Панейко прийшов до керма редакції “Діла”, замінивши на цій посаді В.Бачинського (співробітником газети був із 1907 р.). З особливою теплотою він ставився до цього часопису, за його словами, “нашого старого, єдиного, самотнього «Діла» – того «Діла», яке іноді буває і сердить Вас, та до якого Ви, все-таки, вірно прив’язані, наче до частини самого себе, до своєї молодості, до найкращих ваших років життя” [15, с.185].

Публікації В.Панейка мали просвітницький характер, яскраво виказували одну з визначальних рис його пера – політичний погляд на українське питання, його ідеологію, практичні впливи й виходи на людей, здатність скерувати передові думки, сили на майбутній розвиток нації, розбудову держави.

Редактор чимало уваги присвячував діяльності “Просвіти” не тільки в Галичині, але й Наддніпрянщині. “Діло” детально характеризувало антиукраїнські виступи в Росії; “Киевский клуб русских националистов” публічно протестував проти “зазіхань мазепинців” на імперську губернію Україну, а урядовці закрили житомирську “Просвіту” “за розвиток українофільства” [10, с.4].

Таким чином, політичну діяльність В.Панейко розпочав, будучи ще студентом Львівського університету. Під впливом низки суспільно-політичних факторів він відійшов від соціалістичних ідей і став активним прихильником національно-демократичної течії. Співпраця з “Літературно-науковим вісником” і “Ділом” приносила В.Панейку найбільше задоволення. Тематичний спектр його публіцистики був доволі широкий – від наукових проблем до огляду політичних подій, що справляли відчутний вплив на українське життя в краї.

1. Панейко В. З проблемів теорії пізнання і метафізики / В. Панейко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1908. – Т. 43. – С. 489.
2. Панейко В. З сучасної літератури про етику / В. Панейко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1908. – Т. 42. – С. 523.
3. Панейко В. Із проблемів соціаліста / В. Панейко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Т. 35. – С. 410–414.
4. Панейко В. Із соціології початків держави / В. Панейко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1910. – Т. 50. – С. 242–247.
5. Панейко В. Національне вихованє / В. Панейко. – Львів, 1911. – С. 5–23.
6. Панейко В. Філософія оптимізму / В. Панейко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Т. 27. – Ч. 2. – С. 79–91.
7. Панейко В. Фрідріх Шіллер: у соті роковини його смерті / В. Панейко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1905. – Т. 31. – С. 85–87.
8. Панейко В. Що таке людське думанє? / В. Панейко // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1907. – Т. 40. – С. 549.
9. Панейко В. Українці як народ (рецензія) / В. Панейко, В. Пачовський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1907. – Т. 38. – С. 551.
10. Російські націоналісти та українство // Діло. – Львів, 1913. – 31 січня. – С. 4–5.
11. Російські націоналісти та українство // Діло. – Львів, 1905. – 4 квітня. – С. 2–3.
12. Литвин М. Василь Панейко / М. Литвин, І. Підкова // Довідник з історії України. – К., 2001. – 552 с.
13. Рудницька М. Статті. Листи. Документи / М. Рудницька ; упоряд. М. Дядюк. – Львів, 1998. – 844 с.
14. Соляр І. Василь Панейко / І. Соляр // Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. – Львів, 2009. – С. 217–232.
15. Шаповал Ю. “Діло” (1880–1939): поступ української суспільної думки / Ю. Шаповал. – Львів, 1999. – 384 с.

Отображены малоизвестные факты деятельности Василия Панейка в украинских общественных организациях, периодических изданиях в первые десятилетия XX ст., проанализировано научно-публицистическое наследие и творческую наработку.

Ключевые слова: “Академическое общество”, “Просветительство”, “Литературно-научный Вестник”, “Дело”.

It's not popular facts of activity of Vasyl Panejko are represented in Ukrainian public organizations, magazines in the first decades of XX of century, and author analysed his scientifically-publicism inheritance and creative work.

Key words: “Academic society”, “Inlightening”, “Literary-scientific Announcer”, “Business”.

УДК 94 (477.83/.86): 930

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Ірина Косар

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ОХРИМОВИЧА В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМ. ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано наукову та організаційну діяльність В.Охримовича як дійсного члена Історично-філософської секції НТШ, провідного співробітника Етнографічної, Правничої, Мовної комісії, члена, а згодом голови Статистичної комісії. Досліджено також основні напрями й зміст багатолітньої адміністративної роботи діяча у виділі та адміністративних структурах товариства, роль у спробі реформування статуту інституції в 1913 р.

Ключові слова: В.Охримович, НТШ, виділ, Історично-філософська секція, Етнографічна, Правнича, Мовна, Статистична комісії, засідання, загальні збори.

Національно-культурний, духовний та інтелектуальний розвиток сучасного українського суспільства зумовлює зростання наукового інтересу до вивчення та переосмислення діяльності незаслужено забутих особистостей української історії, які сприяли суспільному, культурному, науковому поступові нації. До них належить і визначний громадсько-політичний діяч, журналіст, етнограф, статистик, мовознавець, педагог, адвокат за фахом Володимир Охримович (1870–1931), постать якого є мало-відомою для широкого загалу громадськості та досі залишалася поза увагою дослідників. Він розпочав свою наукову та громадсько-політичну діяльність у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це період, коли роль всеукраїнського академічного й видавничо-ідеологічного центру національного руху виконувало Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке об'єднало навколо себе кращі українські наукові сили. Участь у функціонуванні НТШ зумовлена, з одного боку, дослідницькими інтересами та вагомими здобутками в науковій сфері, а з іншого – розумінням ролі науки в розвитку суспільства та необхідності її інституціонального становлення, була органічною складовою багатогранної діяльності В.Охримовича впродовж майже всього свідомого життя.

Проблема місця й ролі В.Охримовича в розвитку НТШ до сьогодення залишається малодослідженою в українській історіографії. Постать діяча як дійсного члена товариства, співробітника його керівного та науково-організаційних органів, автора низки репрезентованих у середовищі інституції наукових досліджень епізодично згадується в узагальнюючих працях багатолітніх членів товариства В.Гнатюка [51], І.Крип'якевича [54], науковця діаспори В.Кубійовича [55], а також сучасних українських істориків З.Зайцевої [53], О.Сапеляк [56] та інших, проте вищеназвана проблема досі не стала предметом спеціального вивчення.

Метою цієї статті є аналіз основних напрямів наукової та організаційної діяльності В.Охримовича у складі Історично-філософської секції та ряду наукових комісій НТШ, дослідження його внеску в адміністративну сферу функціонування товариства.

Володимир Охримович народився 27 травня 1870 р. у селі Велдіж Долинського повіту на Станіславщині в сім'ї священика [1, арк.16]. Уже під час навчання в Стрийській гімназії (1881–1888 рр.) проявилися його наукові здібності. Захопившись вивченням природничо-математичних наук і читанням передової для того часу філософської, природознавчої наукової літератури, він став прихильником матеріалістичного світобачення, зокрема еволюційної теорії Ч.Дарвіна [1, арк.19–20]. 1888 р. В.Охримович уступив на філософський факультет Львівського університету, де під керівництвом таких видатних мовознавців, як О.Огоновський, А.Каліна вивчав порівняльну лінгвістику та слов'янські мови. Однак у зв'язку з покаранням університетським сенатом 1889 року за громадську активність він змушений був перейти на юридичний факультет, оскільки професія юриста забезпечувала в майбутньому більшу свободу громадської й політичної діяльності, ніж науковця. У студентські роки під впливом значної кількості прочитаних позитивістських та соціалістичних наукових праць відбулася кристалізація світогляду В.Охримовича в напрямі історичного матеріалізму – марксизму [1, арк.22–25].

Значний вплив на становлення особистості В.Охримовича та формування його наукових зацікавлень, передовсім у галузі етнографії, мали ідеї І.Франка, а особливо його особисте знайомство з ним 1888 року й подальша спільна громадсько-політична, науково-організаційна діяльність [1, арк.25; 25, с.233–234]. Будучи послідовником І.Франка в плані науково-методологічних засад і основних напрямів етнографічних досліджень, він ще студентом опублікував ряд праць: “Про родову спільність в Скільських горах” [30], “Жіноча доля в Скільських горах” [19], “Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи” [23], а дещо пізніше – статті “Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних” [22], “Звідки взяла ся назва Бойки?” [20], у яких порушував проблему існування залишків сімейної общини в бойків, розглядав їх сімейний побут, громадські й родинні взаємини між селянами, звичаєво-правові традиції, історію розвитку української сім'ї та внутрісімейних стосунків тощо.

Після закінчення навчання в 1893 р. В.Охримович поряд із професійною та активною громадсько-політичною діяльністю продовжив займатись науковими дослідженнями, розпочавши співпрацю з головним українським науковим осередком – НТШ. Насамперед він надіслав товариству збірку зібраних ним рідкісних бойківських слів та висловів [1, арк.32]. У 1897 р. у збірнику наукових праць установи – “Записках Наукового товариства імені Шевченка” (далі – “Записки НТШ”) була опублікована розвідка В.Охримовича, що містила детальний опис виявлених ним у селі Волосянка Стрийського повіту рукописних церковних книг – Євангелія 1574 року й так званого “учительного Євангелія”, написаного в 1673 р. (збірника християнських проповідей на недільні та святкові дні року) [32]. Ця праця молодого дослідника, як і загалом його наукова діяльність, одержали позитивну оцінку редактора видання та голови НТШ М.Грушевського [12, арк.4]. Тому вже 14 липня 1897 р. виділ (головний виконавчий орган товариства) прийняв В.Охримовича в члени НТШ [3, арк.65 зв.].

Разом із тим на підставі значного доробку в галузі етнографії В.Охримовича на засіданні Історично-філософської секції НТШ 25 травня 1898 р. за пропозицією М.Грушевського було обрано до складу новоствореної структурної одиниці товариства – Етнографічної комісії, яку очолив І.Франко [7, арк.20]. Крім того, після оформлення в лютому 1899 р. спеціальної структури для наукової розробки правознавчої проблематики – Правничої комісії – діяч як фаховий юрист став членом її президії із функцією секретаря. За його ініціативою Історично-філософська секція ухвалила реформувати зміст видаваної юристами “Часописі правничої” шляхом публікації праць, присвячених малодослідженим на той час проблемам історії й теорії права українського народу та економіки, тобто посилити наукову інформативність журналу [7, арк.23 зв.; 35, с.31]. Забігаючи наперед, зауважимо, що сам учений зробив вагомий внесок у розробку цієї

тематики, представляючи результати своїх досліджень і на сторінках “Часописі правничої” [26].

Зазначимо, що прийняття В.Охримовича в члени НТШ збіглося із реформою статуту в напрямі диференціації членів за принципом професіональності наукової роботи з метою наближення параметрів товариства до академічних стандартів. За новим статутом, затвердженим у квітні 1898 р., установлювалися категорії звичайних і дійсних членів НТШ. Відтоді до секцій (головних науково-організаційних органів) входили лише дійсні члени, звання яким присвоювалися на основі наукової кваліфікації, зокрема наявності самостійних наукових праць [52, с.196].

За новим статутом на загальних зборах НТШ 2 лютого 1899 р. В.Охримовича було обрано касиром виділу [3, арк.94, 95 зв.; 35, с.20–21], у якому він з невеликими перервами працював майже до кінця життя. 1 червня 1899 р. на спільному засіданні Історично-філософської, Філологічної й Математично-природописно-лікарської секцій ученого на підставі відповідних наукових досягнень було іменовано дійсним членом Історично-філософської секції НТШ [7, арк.25], що, за словами історика та члена товариства І.Крип’якевича, “було тоді справді науковим відзначенням” [54, с.396].

Участь у НТШ відкривала перспективи розвитку й популяризації наукових досліджень молодого вченого. Результати його наукових напрацювань насамперед були апробовані під час підготовки та участі в міжнародних наукових форумах. Будучи обраним до складу делегації на XI Археологічний з’їзд, що мав відбутись у Києві 1–20 серпня 1899 р. [7, арк.26], В.Охримович підготував дві доповіді: на лінгвістичну та етнографічну тематики [34, с.198]. Однак через невизнання російським урядом за українською мовою офіційного статусу на з’їзді члени НТШ відмовилися від участі в ньому, уважаючи за таких умов її “морально неможливою”, а підготовлені доповіді вирішили опублікувати у двох подвійних томах “Записок НТШ” [3, арк.100–100 зв.; 7, арк.26 зв., 28 зв.; 35, с.29–30, 32].

Зауважимо, що після реформування товариства кожна праця, призначена для друку в його виданнях, повинна була пройти відповідну процедуру обговорення, рецензування та експертизи в тій секції, до компетенції якої належала тема дослідження [35, с.47]. У зв’язку із цим В.Охримович 15 березня 1899 р. подав на розгляд Філологічної секції призначену на Київський археологічний з’їзд самостійну, оригінальну працю “Про наголос в українсько-руській мові” [35, с.34], яку написав ще студентом у 1889 р. [1, арк.32]. На засіданні секції 31 травня 1899 р. робота була рецензована заступником голови секції, професором української філології у Львівському університеті О.Колессою й рекомендована до друку в “Записках НТШ” [35, с.34]. Не вдаючись до детального аналізу названої праці, зазначимо, що, поставивши в ній мету дослідження причин, якими зумовлене місцерозташування наголосу в словах української мови, автор на основі порівняльного аналізу різних груп слів, узятих переважно з “Малорусько-німецького словаря” Є.Желехівського, звернув увагу на безпосередній зв’язок між розташуванням наголосу й значенням слова та зробив висновок про те, що в українській літературній мові наголошується склад тієї частини слова (кореня, суфікса чи префікса), яка має найбільший вплив на його лексичне значення [28]. Хоча В.Охримович не був професійним лінгвістом, наукова цінність праці полягає насамперед у тому, що вона була однією з перших спроб не тільки в українському, але й у слов’янському мовознавстві вивести та емпірично обґрунтувати теорію наголошення слів.

Рецензентом другої статті В.Охримовича під назвою “Про останки первісного комунізму у Бойків-Верховинців в Скільському і Долинському судовім повіті” виступив М.Грушевський на засіданні Історично-філософської секції 11 грудня 1899 р., на якому прийнято ухвалу про публікацію її в “Записках НТШ” [7, арк.28; 35, с.33]. Праця, у якій учений порушував проблему звичаєвих правових традицій у суспільному, сімейному та

господарському побуті бойків, фактично була науковим узагальненням матеріалів, опублікованих у ранній період творчості в публіцистичних часописах [29, с.1]. Додамо, що саме голова НТШ, зацікавившись розробкою В.Охримовичем малодослідженої на той час проблематики народного звичаєвого права, у листі до нього ще 1897 р. рекомендував і надалі займатися цією тематикою, особливо з огляду на перспективу репрезентації членами установи своїх наукових здобутків на Археологічному з'їзді в Києві [12, арк.4].

В опублікованій товариством статті автор зосередив увагу на висвітленні форм залишків громадських і родових інститутів первіснообщинного устрою в повсякденному житті бойків другої половини ХІХ ст. – громадській власності на ліси, пасовища, полонини, річки, спільному випасі худоби, виробництві й розподілі овечого сиру, узгодженому в масштабах громади періодичному розподілі ґрунтів під хліборобські культури та спільне пасовище, спільній власності й спільному господарюванні у великих сім'ях. Разом із тим дослідник указував на процес розкладу й нівелювання патріархальних общинних традицій на Бойківщині внаслідок зростаючого класового розшарування серед селян, майнової нерівності [29]. Зауважимо, що дане дослідження В.Охримовича позначене впливом ідей еволюціонізму та матеріалізму, що простежується в розгляді правових традицій і звичаїв в їх етапному поступальному розвитку та взаємозв'язку з економічними й соціальними відносинами. Показово, що ця наукова праця вченого репрезентувала НТШ на Міжнародному конгресі фольклористів у Парижі, що відбувся у вересні 1900 р. [14].

Тож науковій діяльності В.Охримовича в товаристві був властивий певний універсалізм – явище, характерне для багатьох учених того часу, у зв'язку з чим поширеною практикою в НТШ була приналежність одного й того самого члена до кількох комісій. Тому, залишаючись членом Етнографічної та Правничої комісій, він, відзначившись компетенцією і в галузі лінгвістики, увійшов до складу створеної 14 лютого 1900 р. Мовної комісії Філологічної секції [36, с.13–14].

Поряд із науково-дослідною функцією В.Охримович упродовж усього періоду діяльності в НТШ виконував значну частку адміністративних й організаційних функцій у відділі, Історично-філософській секції та комісіях. Так, будучи касиром, він звітував перед загальними зборами 1 квітня 1900 р. за ведений протягом 1899-го адміністративного року облік фінансів і майна в товаристві [3, арк.109–110 зв.; 36, с.5–6], а поданий ним річний касовий звіт пізніше був опублікований у “Хроніці Наукового товариства імені Шевченка у Львові” [36, с.92–105]. Із квітня 1900 р. діяч виконував у відділі обов'язки контролера фінансово-майнового стану товариства [3, арк.113 зв.; 36, с.12], а в Історично-філософській секції – заступника секретаря [7, арк.30; 36, с.19]. Однак у зв'язку з переїздом зі Львова до Тернополя на однорічну судову практику В.Охримович на засіданні відділу 5 вересня 1900 р. склав свої повноваження [3, арк.117 зв.].

У 1902–1906 рр. В.Охримович проживав у Заліщиках, де відкрив власну адвокатську канцелярію, що вкрай обмежило можливості ведення наукових досліджень і не дозволяло йому часто бути у Львові та брати участь у поточній роботі НТШ. Проте, ставши депутатом австрійського парламенту (травень 1907 р.), діяч намагався лобювати інтереси товариства у владних структурах, про що свідчать переговори з ним М.Грушевського стосовно тиражу урядового замовлення друку шкільних підручників друкарнею НТШ – одного з основних джерел поповнення бюджету інституції [4, арк.96 зв.].

Після зречення депутатського мандата в парламенті 5 квітня 1908 р. і переселення на постійне проживання до Львова В.Охримович активно включився в адміністративну роботу та реалізацію нових наукових проектів товариства. Сфера його дослідницьких інтересів у цей період була пов'язана головним чином з участю в заснованій 1906 р. на базі Історично-філософської секції Статистичній комісії [37, с.7]. Зазначимо, що створення Статистичної комісії зумовлювалося потребою як науково-

теоретичного характеру, оскільки ні вагомого власного доробку, ні відповідних спеціалістів українська наука в галузі статистики не мала, так і виконанням практичних завдань, насамперед вивчення українського питання в статистичному аспекті з метою обґрунтування права на автономію Східної Галичини.

Відсутність у Галичині досліджень статистичного змісту, а також виявлені неточність, неповнота й навіть навмисна сфальсифікованість статистичних даних австрійських державних переписів спонукали В.Охримовича, який ще під час навчання на юридичному факультеті здобув певний багаж економічних знань, до написання ґрунтовної праці, присвяченої кількісним характеристикам та динаміці національного складу галицького суспільства [24, с.1–2]. На засіданні Статистичної комісії 4 вересня 1908 р. він повідомив короткий зміст праці під назвою “З поля національної статистики Галичини. (Помічення над ріжницями і перемінами в національній складі галицької людности)” [7, арк.81; 38, с.20], а 28 жовтня репрезентував її Історично-філософській секції, яка рекомендувала дослідження до друку в новозаснованому збірнику Статистичної комісії “Студії з поля суспільних наук і статистики” [7, арк.81 зв.; 38, с.7]. У роботі В.Охримович, оперуючи статистичними даними державного перепису 1900 р. щодо конфесійного складу та мовної ознаки населення Галичини, доповнивши й скоригувавши їх власними обчисленнями й зіставленнями, довів, що об’єктивна кількість українців у Галичині є значно більшою, а поляків – меншою, ніж подавала офіційна статистика, причому в Східній Галичині українці більш як утричі переважають поляків. Детально проаналізувавши зміни в співвідносній чисельності проживаючих у Галичині націй упродовж 1869–1900 рр., учений змушений був констатувати погіршення демографічної ситуації для українців за рахунок зменшення їх чисельності та збільшення кількості поляків і євреїв як у Західній (польській частині краю), так і Східній (українській) Галичині, однак послідовне прискорення темпів приросту українського населення дало автору підставу для оптимістичних прогнозів на майбутнє [24].

У “Студіях з поля суспільних наук і статистики” в 1910 р. була опублікована ще одна праця В.Охримовича у співавторстві зі членом Статистичної комісії М.Лозинським – “З виборчої статистики Галичини” [16], предметом якої стало дослідження політичних переконань та національної свідомості громадян Галичини. На підставі аналізу результатів голосування під час виборів до австрійського парламенту 1907 р. та Галицького сейму 1908 р. автори прийшли до висновку, що в Східній Галичині український національно-політичний табір значно переважає над москвофільством, а сила опору українського населення польським кандидатам відповідає рівневі його національної свідомості [16, с.102–103].

На Статистичну комісію НТШ, починаючи з 1909 р., було покладено завдання наукового опрацювання питань національної статистики для енциклопедичного видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, до підготовки якого серед групи відомих українських і російських учених був залучений і В.Охримович [7, арк.96 зв.]. Він написав дві статті на тему демографічної та соціальної статистики Галичини й Буковини, включених до другого тому української протоенциклопедії, який вийшов у світ у Петербурзі в 1916 р. [17; 18].

Практичним відзначенням ініціативності та професіоналізму В.Охримовича в напрямі статистичного вивчення українського питання стало обрання його 9 березня 1910 р. головою Статистичної комісії [7, арк.100]. На цій посаді вчений залишався до кінця життя. Уже під час першого року свого головування він виступив ініціатором та керівником акції комісії щодо контролю в сільських громадах Східної Галичини державного перепису населення 1910 р., підготував відповідну анкету для паралельного збору комісією статистичних даних відносно національного складу сіл [4, арк.129 зв.; 7, арк.103 зв.]. В.Охримович був переконаний, що в умовах, коли “національна статистика відіграє щораз більшу роль в законодавстві і адміністрації, в життю політичним і су-

спільним і сею дорогою впливає на перемену дійсних відносин... фальшована національна статистика (на користь поляків. – *І. К.*) стає могучим знарядом винародовлення” [31].

Поряд з організаційною діяльністю як голови Статистичної комісії В.Охримович виступав рецензентом наукових праць членів НТШ зі статистичної проблематики, що претендували на публікацію в “Студіях з поля суспільних наук і статистики”, редагував третій том збірника, який вийшов у 1912 р. [7, арк.100, 116, 117 зв.–118; 42, с.7, 10, 18]. На сторінках видання була репрезентована і його оригінальна праця під назвою “Українсько-руські приповідки правничі систематично впорядковані та юридично пояснені” [33], з якою автор виступав 15 листопада 1911 р. на засіданнях Статистичної комісії та Історично-філософської секції [7, арк.117 зв.–118; 42, с.10, 18]. Публікація вченого була результатом клопіткої та вдумливої роботи зі збирання українських прислів’їв, що торкались юридичних відносин, систематизації їх відповідно до різних галузей права й пояснення правового змісту, порівняння більшості з них із тематичними відповідниками інших народів. В.Охримович надрукував у збірнику тільки першу частину праці, яка стосувалася цивільного права, маючи намір решту опублікувати в наступному томі [33, с.1–3], однак через екстремальні умови, пов’язані з початком Першої світової війни, задум не вдалося реалізувати.

Водночас, будучи впродовж 1909–1913 рр. заступником голови Етнографічної комісії [39, с.17; 41, с.16], В.Охримович брав діяльну участь у започаткованому комісією в 1909 р. проекті видання корпусу українських народних пісень, із цією метою разом із Ф.Вовком підготував програму (квестіонар) для записування народних весільних обрядів і пісень, узяв на себе обов’язки їх редагування при публікації [39, с.16–17; 40, с.25; 41, с.16; 43, с.17]. Активною була й науково-організаційна діяльність В.Охримовича на рівні Історично-філософської секції, коли він 3 липня 1912 р. став другим заступником її голови [7, арк.125].

Крім того, на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р. В.Охримовича після кількотиної перерви знову було обрано до складу виділу товариства, у якому він отримав повноваження референта (урядника) правових справ [2, арк.42; 4, арк.114 зв.; 40, с.10, 12]. На зборах діяч підтримав пропозицію В.Бачинського щодо необхідності нормативного регулювання умов та оплати праці штатних службовців, зайнятих лише в товаристві [2, арк.41 зв.–42; 40, с.9]. Однак тільки 1 грудня 1910 р. виділ утворив комісію в складі В.Охримовича, С.Томашівського та І.Ясеницького з метою розробки проекту службових норм для адміністративного персоналу НТШ [4, арк.131 зв.]. 4 жовтня 1911 р. В.Охримович від імені комісії подав виділу для розгляду підготовлений проект регламентації платні працівникам канцелярії, бібліотеки й музею, який після кількарядового обговорення [4, арк.141, 143; 42, с.3] був прийнятий на засіданні виділу 10 квітня 1912 р. [5, арк.1 зв.–2].

У перебраному на загальних зборах 5 червня 1911 р. виділі В.Охримович зосередив функції контролера [2, арк.45 зв.; 4, арк.137 зв.; 41, с.3]. Представляючи виділ, він у 1911–1912 рр. доклав значних зусиль до справи купівлі для музею й бібліотеки НТШ великого будинку на вулиці Чарнецького, 24 [4, арк.140 зв., 142, 145–146]. В.Охримовичу також було доручено виділом узгодити юридично-фінансові нюанси заснування при товаристві Фонду імені Якова Головацького, який складався із пожертвування у 1913 р. Всеволодом Головацьким із Москви суми в розмірі 5 тисяч корон на стипендії для українських студентів [5, арк.25–26, 54; 45, с.2–3]. Разом із тим, починаючи із 1911 р., В.Охримович належав до адміністративних комісій НТШ, які опікувалися роботою друкарні, будівлями товариства, спорудженим для українських студентів “Академічним домом” [41, с.3; 42, с.2; 44, с.31].

Як активний співробітник виділу, В.Охримович опинився в епіцентрі конфлікту в НТШ 1913 р., що був пов’язаний із черговою спробою реформування статуту това-

риства. Питання про перегляд статуту виникло на загальних зборах 29 червня 1913 р. Напрями ініційованих змін були визначені ще під час статутних дебатів 1902–1905 рр. і полягали у встановленні рівноправності всіх членів товариства, яка трактувалась як ліквідація практики передачі неприсутніми на зборах східноукраїнськими членами своїх голосів іншим членам – “відпоручникам” або поширення цього права на всіх членів без огляду на державну приналежність, а також у позбавленні службових осіб (оплачуваних адміністративно-господарських урядників) права обиратись до виділу, поверненні щорічності скликання загальних зборів та переобрання керівних органів [2, арк.47–47 зв.].

Новообраний на зборах виділ доручив комісії у складі В.Охримовича, С.Томашівського та С.Рудницького розробити проект нового статуту, який 22 жовтня був уже готовий [45, с.2, 5]. Передбачалося, що проект пройде апробацію на загальних зборах у грудні 1913 р., тому його текст був розісланий усім членам НТШ для попереднього ознайомлення та подання виділу своїх зауважень і пропозицій [9, арк.26], які, у свою чергу, були враховані комісією в остаточній редакції статуту [5, арк.46]. Слід зазначити, що, крім вищезазначених змін, у проєктованому статуті передбачалося наближення структури товариства до академічних параметрів шляхом чіткого розмежування адміністративних і наукових функцій на рівні керівних органів: перших залишення в компетенції виділу й загальних зборів, а других – концентрації в руках новостворених Наукової ради й Наукового збору, а також запровадження нової категорії членів-науковців із нижчою на порядок кваліфікацією, ніж дійсні члени – так званих “кореспондентів” [5, арк.29].

Додамо, що визрівання ініціативи щодо ревізії статуту збіглося зі спробами з боку групи опозиціонерів послабити позиції М.Грушевського в НТШ. Так, ще задовго до червневих зборів публіцистична діяльність голови товариства в руслі критики політики галицьких діячів спровокувала появу в 1911 р. у газеті “Діло” анонімного пасквіля проти нього, авторство якого приписували члену виділу С.Томашівському, однак В.Охримович приватно спростовував ці звинувачення [15, с.255–256]. У червні 1913 р. вийшла ще одна анонімна брошура за підписом “Комітету громадського добра”, наповнена звинуваченнями М.Грушевського в корупції, невдалій фінансовій і науковій політиці в товаристві, автократичному стилю керівництва [50, с.36–39]. У зв’язку із цим на загальних зборах 29 червня В.Охримович уніс пропозицію вибрати комісію для перевірки цих закидів, а голові товариства висловити признання [2, арк.47]. Однак М.Грушевський, який із третього голосування на зборах був усе-таки обраний головою [2, арк.47 зв.–48], після наради із групою київських членів НТШ надіслав у листопаді новому виділу лист, у якому, посилаючись на “неможливість працювати серед таких обставин в товаристві”, склав свої повноваження [5, арк.46; 13, с.158–159; 49, с.292].

Між тим, чинне керівництво призначило на 26 грудня 1913 р. скликання надзвичайних загальних зборів, присвячених обговоренню статутного питання, доповідь з якого доручило підготувати В.Охримовичу [5, арк.47 зв.]. Однак напруга в НТШ, зумовлена конфліктом із М.Грушевським, завадила позитивному вирішенню питання про реформу статуту. Напередодні зборів, 25 грудня, В.Охримович у складі статутної комісії товариства взяв участь у закритій нараді представників виділу та провідних галицьких діячів із делегатами київських членів НТШ – С.Чикаленком, В.Леонтовичем і В.Шеметом, які прибули з рішучим наміром вийти з товариства, якщо загальні збори не ухвалять рішення прохати М.Грушевського залишитись головою інституції. У результаті тривалих дискусій В.Охримович сформулював текст обопільно узгодженої резолюції, рекомендованої для прийняття надзвичайними загальними зборами, у якій ішлося про невизнання відмови М.Грушевського від керівництва в НТШ і звернення до нього залишитись на цій посаді [5, арк.51 зв.–52; 49, с.294–297]. Під тиском обставин виділ на своєму засіданні, що відбулося в день зборів, прийняв пропозицію

В.Охримовича щодо “відложення справ реформи статута... з огляду на те, що несовісна агітація пов’язала сю справу з іншими, неналежними до річи... та головне, що в остатніх днях виринули нові проекти реформи, значно дальше йдучі, ніж проект Виділу, і здобули значне число приклонників” та доручив йому мотивувати це рішення на зборах [5, арк.51].

На загальних зборах 26 грудня В.Охримович, підсумувавши генезу й суть проєктованих у статуті нововведень та аргументуючи неузгодженістю поглядів із цього приводу, від імені виділу зняв з обговорення статутне питання, у результаті чого збори уповноважили виділ розробити протягом 1914 р. новий проєкт реформи статуту [45, с.26]. Щодо персональних змін у керівництві, то зазначимо, що, попри прийняття зборами обумовленої резолюції зі зверненням до М.Грушевського відкликати відставку й тим самим формальну ліквідацію конфлікту, він не повернувся до роботи в товаристві [5, арк.58 зв.; 45, с.25–26], яке тимчасово очолив С.Томашівський [46, с.2].

Реалізації ширококомаштабних планів організаційного характеру, наукових та видавничих проєктів НТШ перешкодила Перша світова війна. У зв’язку з початком воєнних дій та призовом до війська С.Томашівського на засіданні виділу 11 серпня 1914 р., зібраному для вирішення проблеми функціонування інституції в екстремальних умовах, керівництво нею, згідно зі статутним порядком, було передане найстаршому за віком на той момент члену виділу В.Охримовичу [5, арк.66], який опікувався товариством до середини лютого 1915 р., коли був заарештований російськими військами й депортований до Сибіру [21, с.73–91; 46, с.3].

Повернувшись до Львова в кінці 1917 р., В.Охримович уже 25 січня 1918 р. був присутній на засіданні членів виділу НТШ [5, арк.100 зв.], головним завданням якого в цей період стала ліквідація завдань під час російської окупації матеріальних збитків та відновлення довоєнної діяльності товариства. 9 червня він брав участь у першому повоєнному засіданні Етнографічної комісії, на якому обговорювалися втрати за час окупації, повідомивши, що під час жандармських обшуків у товаристві ряд етнографічних матеріалів йому вдалося зберегти й передати заступнику голови комісії Ф.Колессі [11, арк.4].

Активно включившись у відродження наукового руху в НТШ, В.Охримович підготував розвідку “Про виголос і наголос слова “Україна”, у якій простежував і теоретично обґрунтував історичний розвиток наявних в українській мові форм вимови та наголошення власної назви “Україна”, а також надав практично-дидактичні поради, як слід правильно вживати це слово [27]. Праця була рецензована літературознавцем та головою НТШ В.Щуратом й апробована на засіданні Історично-філософської секції 3 травня 1920 р. із подальшою рекомендацією до друку в “Записках НТШ” [8, арк.47], на сторінках яких з’явилася через два роки. Крім того, учений брав участь в обговоренні на засіданнях Мовної комісії впродовж 1918–1922 рр. актуального питання реформи українського правопису в напрямі уніфікації його із правописом Української академії наук у Києві [6, арк.1–23 зв.].

Очолювана В.Охримовичем Статистична комісія у зв’язку з тотальним погіршенням умов для науково-видавничої праці, насамперед значними фінансовими труднощами, відновила свою діяльність після війни тільки у 1927 р. Видавши протягом 1927–1929 рр. три випуски четвертого тому “Студій з поля суспільних наук і статистики”, комісія знову припинила роботу.

Особливості адміністративної діяльності В.Охримовича в складі виділу в міжвоєнний період були зумовлені тим, що, зважаючи на втрату товариством державних і краєвих дотацій та загалом погіршення економічної ситуації в державі, основні зусилля керівництво НТШ змушене було концентрувати на пошуку фінансових засобів для розвитку наукового руху. Відчутною матеріальною підтримкою товариства в цей період став Науковий фонд імені доктора Т.Дембицького – спадковий дар маєтку в селі

Белелуя Снятинського повіту, що надійшов установі під час Першої світової війни, однак члени виділу й особисто В.Охримович змушені були докласти значних зусиль для врегулювання фінансово-майнових аспектів його використання [47, с.3]. На засіданні виділу 27 травня 1920 р. за пропозицією В.Охримовича вирішено провести парцеляцію його земель між місцевими селянами, за винятком поміщицьких будинків із присадибними ділянками, які залишити в розпорядженні товариства [5, арк.135].

На перших повоєнних загальних зборах НТШ 28 березня 1921 р. В.Охримович був переобраний до складу виділу, отримавши повноваження заступника голови товариства [2, арк.48 зв.–49; 5, арк.146; 48, с.1]. Крім того, він очолив адміністративну комісію для управління нерухомістю товариства, обов'язки якої в поточний момент полягали в нагляді над процесом парцеляції маєтку “Белелуя”, купівлі нових будинків [5, арк.146–146 зв.]. Так, за дорученням виділу В.Охримович разом із В.Щуратом у 1922 р. вели переговори з товариством “Земля” щодо узгодження умов проведення установою парцеляції ґрунтів “Белелуї”, а також укладав службовий договір з адміністратором майна НТШ у помісті й загалом стежив за розпорядженням спадковим фондом [5, арк.154 зв.–155 зв., 157, 171 зв., 172 зв.].

У зв'язку з обранням В.Охримовича в травні 1923 р. головою Української народно-трудової партії (УНТП) та відповідно більшою зайнятістю в громадсько-політичній сфері, він 9 червня звернувся до виділу із проханням звільнити його від обов'язків члена виділу й заступника голови та не обирати до складу нового уряду [10, арк.1]. Натомість на загальних зборах НТШ 2 листопада 1923 р. діяча, як компетентного у фінансових справах товариства, обрано членом контрольної комісії [2, арк.50], повноваження якої передбачали перевірку фінансової звітності та якості розпорядження майном установи [5, арк.34 зв.], а на зборах 30 травня 1926 р. переобрано до її складу на наступний термін повноваження [2, арк.53].

Крім того, виділ 27 грудня 1923 р., очевидно, зважаючи на складення В.Охримовичем повноважень в УНТП, вирішив запропонувати йому службову посаду синдика (офіційного юридичного представника) товариства [5, арк.181 зв.]. Працюючи впродовж 1924–1929 рр. юристом НТШ, В.Охримович вирішував питання, пов'язані із правом володіння та користування будівлями товариства [5, арк.192 зв.–193, 208 зв.], продажем нерентабельної нерухомості, борговими зобов'язаннями перед кредиторами та банками, представляв інтереси товариства в судових процесах [5, арк.188, 197, 198, 206 зв.–207, 213 зв.–214 зв., 219 зв.–220], контролював правове врегулювання внутрішніх службових відносин [5, арк.211, 224] тощо.

Раптова хвороба й передчасна смерть В.Охримовича 6 листопада 1931 р. перервали його багатолітню різновекторну, змістовну й корисну діяльність у НТШ. Голова товариства К.Студинський та члени виділу на засіданні 28 грудня 1931 р. ушанували пам'ять свого визначного співробітника [5, арк.248 зв.].

Отже, В.Охримовичу належить помітне місце в історії НТШ, у якому він працював більшу частину свого життя за різних обставин суспільно-політичного та економічного характеру. Він входив до науково-професійного ядра товариства, відзначившись плідною дослідницькою діяльністю в галузях етнографії, мовознавства, статистики, а разом із тим зосереджував значну частку науково-організаційних й адміністративних функцій на рівні Історично-філософської секції, наукових комісій та виділу, брав активну участь у вирішенні актуальних внутрішніх проблем інституції. Особливо визначний внесок у структурно-організаційний і науково-галузевий розвиток НТШ учений зробив як багатолітній голова Статистичної комісії, з керівництвом якого пов'язані її становлення та найпродуктивніший період діяльності.

1. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 167, оп. 2, спр. 2412, 36 арк.

2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 31, 96 арк.
3. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 33, 146 арк.
4. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 34, 151 арк.
5. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 35, 314 арк.
6. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 41, 53 арк.
7. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 42, 141 арк.
8. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 43, 67 арк.
9. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 213, 105 арк.
10. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 408, 1 арк.
11. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 746, 33 арк.
12. ЦДІАЛ України, ф. 372, оп. 1, спр. 41, 7 арк.
13. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле: 1901–1914 рр. / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег : Тризуб, 1949. – 168 с.
14. Конгрес фольклористів у Парижі у вересні 1900 р. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 181.
15. Листи В. Дорошенка до М. Грушевського // Листування Михайла Грушевського / упоряд.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – К. ; Нью-Йорк : УІТ, 2001. – Т. 2. – С. 223–269.
16. Лозинський М. З виборчої статистики Галичини / М. Лозинський, В. Охримович // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1910. – Т. 2. – С. 75–103.
17. Охримович В. Буковина / В. Охримович // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. 2. – С. 419–420.
18. Охримович В. Галиція / В. Охримович // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. 2. – С. 407–418.
19. Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах / В. Охримович // Народ. – 1890. – № 18. – С. 277–279.
20. Охримович В. Звідки взяла ся назва Бойки? / В. Охримович // Жите і слово. – Львів, 1895. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 143–146.
21. Охримович В. Зі Львова на Ангари (Спомини) / Володимир Охримович // Ілюстрований календар товариства “Просвіта” на переступний рік 1920. – Л., 1919. – С. 73–91.
22. Охримович В. Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних / Володимир Охримович // Жите і слово. – Львів, 1895. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 296–307, 387–401.
23. Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи / В. Охримович // Этнографическое обозрение. – М., 1891. – Кн. 9. – С. 44–105; 1892. – Кн. 15. – С. 1–54.
24. Охримович В. З поля національної статистики Галичини. (Помічення над ріжницями і переїнами в національнім складі галицької людности) / Володимир Охримович // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1909. – Т. 1. – С. 65–160.
25. Охримович В. Причинки до біографії і характеристики Івана Франка / Володимир Охримович // Іван Франко у спогадах сучасників / упоряд. О. І. Дей, Н. П. Корнієнко. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – С. 232–238.
26. Охримович В. Причинок до історії громадської власности / Володимир Охримович // Часопись правнича. – 1900. – С. 3–5.
27. Охримович В. Про виголос і наголос слова “Україна” / Володимир Охримович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1922. – Т. 133. – С. 73–84.
28. Охримович В. Про наголос в українсько-руській мові / Володимир Охримович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1900. – Т. 33. – С. 1–64.
29. Охримович В. Про останки первісного комунізму у Бойків-Верховинців в Скільськїм і Долинськїм судовім повіті / В. Охримович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С. 1–16.
30. Охримович В. Про родову спільність в Скільських горах / В. Охримович // Народ. – 1890. – № 7. – С. 89–91.
31. Охримович В. Про фальшоване національної статистики при попередних конскрипциях / Володимир Охримович // Діло. – 1910. – 26 грудня.
32. Охримович В. Рукописні церковні книги в с. Волосянці, Стрийського повіту / В. Охримович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1897. – Т. 19. – С. 1–8.
33. Охримович В. Українсько-руські приповідки правничі систематично впорядковані та юридично пояснені / Володимир Охримович // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1912. – Т. 3. – С. 1–56.
34. Справа участі делегатів Наук. тов. ім. Шевченка в археологічному з’їзді // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1899. – Т. 7. – С. 197–198.
35. Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – Хроніка НТШ). – 1900. – Ч. 1. – 116 с.

36. Хроніка НТШ. – 1900. – Ч. 2. – 30 с.
37. Хроніка НТШ. – 1906. – Ч. 27. – 24 с.
38. Хроніка НТШ. – 1908. – Ч. 36. – 44 с.
39. Хроніка НТШ. – 1909. – Ч. 38. – 52 с.
40. Хроніка НТШ. – 1909. – Ч. 39. – 51 с.
41. Хроніка НТШ. – 1911. – Ч. 47. – 24 с.
42. Хроніка НТШ. – 1911. – Ч. 48. – 37 с.
43. Хроніка НТШ. – 1912. – Ч. 52. – 42 с.
44. Хроніка НТШ. – 1913. – Ч. 53. – 73 с.
45. Хроніка НТШ. – 1913. – Ч. 56. – 35 с.
46. Хроніка НТШ. – 1918. – Ч. 60–62. – 163 с.
47. Хроніка НТШ. – 1920. – Ч. 63–64. – 113 с.
48. Хроніка НТШ. – 1922. – Ч. 65–66. – 112 с.
49. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) : у 2 т. / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
50. Винар Л. Михайло Грушевський як голова НТШ / Любомир Винар // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 5–46.
51. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (історичний нарис першого 50-річчя – 1873–1923) / В. Гнатюк. – Мюнхен ; Париж, 1984. – 175 с.
52. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1900. – Т. 9. – С. 184–200.
53. Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / З. І. Зайцева. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
54. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках / Іван Крип'якевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222 : Праці історико-філософської секції. – С. 392–411.
55. Кубійович В. Нарис історії Наукового Товариства ім. Шевченка (1873–1949) / В. Кубійович. – Л., 1991. – 53 с.
56. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.) / О. Сапеляк. – Львів, 2000. – 208 с.

В статті проаналізовано наукову і організаційну діяльність В.Охримовича як дійсного члена Історико-філософської секції НОШ, ведучого співробітника Етнографічної, Правової, Языкової комісії, члена, а внаслідок чого і голови Статистичної комісії. Досліджено також основні напрями і зміст багаторічної адміністративної роботи діяча в адміністративних структурах суспільства, роль в спробі реформування уставу установи в 1913 г.

Ключевые слова: В.Охримович, НОШ, виділення, Історико-філософська секція, Етнографічна, Юридична, Языкова, Статистична комісії, засідання, загальне зібрання.

The article analysed scientific and organized activity of V.Okhrimovych as the full member of the Historical and philosophical section NTSh, the leading employee of the Ethnographic, Legist, Linguistic commissions, the member, and afterwards the head of the Statistical commission. It investigated also main the directions and the maintenance of long-term administrative work of the figure in vydil and the administrative agencies of the society, his role in the attempt of reformation of the regulation of the establishment in 1913.

Key words: V.Okhrimovych, NTSh, vydil, Historical and Philosophical section, Ethnographic, Legist, Linguistic, Statistical commissions, meeting, general collections.

УДК 94 (477.83/.86): 94 (438)

ББК 63.3 (0)

Уляна Клим'юк

СТАНОВИЩЕ ПОЛЯКІВ У ГАЛИЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано суспільно-політичне становище поляків у Галичині напередодні та на початковому етапі Першої світової війни. Простежуються позиції польських політичних партій щодо проблеми розвитку ідеї власної державності в системі польсько-українських суперечностей. Розглянуто роль польського питання в міжнародних відносинах того часу.

Ключові слова: Галичина, Австро-Угорщина, Перша світова війна, поляки, українсько-польські відносини.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Галичина продовжувала залишатись надбанням передової європейської політичної культури. Це сприяло поширенню політичних ідей, які впливали на пробудження національної самосвідомості українців, що перетворило Галичину на український П'ємонт. Водночас вона стала й осередком відродження незалежної Польщі, центром розвитку її культури й політичної думки.

Тема стала предметом дослідження польських та українських істориків, зокрема: Ю.Михальського [15], О.Красівського [12], О.Аркуші [7], Я.Бужка [17], Я.Паєвського [19], Т.Пічковського [20], які на основі архівних і публіцистичних даних проаналізували суспільно-політичне становище українського та польського народу на теренах Галичини на початку XX ст.

Мета цієї статті – висвітлити розвиток політичного руху поляків Галичини напередодні та на початковому етапі Першої світової війни, висвітлити позиції головних польських політичних партій на вказаній території.

Умови життя поляків в австрійській частині Габсбурзької монархії (Ціслейтанії) значно відрізнялися від становища польських земель у складі Росії та Німеччини. За словами польського історика З.Фраса, “у другій половині XIX ст. із трьох загарбницьких країн Австрія створила для поляків найкорисніші умови національного життя” [18, с.260]. Адміністративно Галичина складалася із 79 циркул (разом із Краковом і Львовом) і була поділена по річці Сян на Західну та Східну. Офіційно поділ Галичини на Східну й Західну відбувся 27 лютого 1847 р. [14, с.35]. З утвердженням галицької автономії цей розподіл був скасований, однак відмінності між двома частинами зберігалися. Галичина мала свій сейм, який обирався за куріальною системою, що давало переваги польським поміщикам. Але адміністрація краю підпорядковувалася не сейму, а наміснику, якого призначали у Відні виключно з польської аристократії. В австрійському рейхсраті представництво Галичини належало тільки полякам.

За даними відомого українського історика С.А.Макарчука, у 1900 р. в Галичині проживало 7 315 939 осіб, тих, хто розмовляє польською мовою, – 3 988 702 чоловік, українською мовою – 3 074 449. Якщо від чисельності цих двох груп відняти жителів іудейського віросповідання, які розмовляли польською й українською мовами, тоді поляків за мовною ознакою в Галичині нараховувалося 3 367 666 та українців – 3 033 974 чоловіки (стосовно всього населення – 46,03% і 41,47%) [14, с.35–36]. Згідно зі свідченнями Р.Магочого, “між 1849 і 1910 роками відсоток поляків у Галичині залишився незмінним, проте відсоток українців дещо зменшився – із 47% до 43%. Зменшення чисельності українців стало ще більш відчутним у Східній Галичині – 71% до 62%. Причинами такої зміни були: 1) міграція поляків із західної до східної частини Галичини; 2) масштабна еміграція українців за кордон, що почалася в 1880 роках” [13, с.364].

Політичне становище в Галичині на початку XX ст. було надзвичайно складним і напруженим. З одного боку, це боротьба українських політичних сил з польською владою за свої конституційні права, а з іншого, – початок ще більшої конфронтації українських національних і соціальних демократів із Русько-народною партією [15, с.25]. Поляки не лише домінували в адміністративному й економічному житті Галичини, а й перетворили більшість її східної частини, зокрема міста, в оази польської культури. В Австрійській імперії Львів став одним із провідних центрів польського національного відродження на землях колишньої Речі Посполитої. Окрім великої кількості польських газет, видавництв, театрів, культурних товариств і шкіл, у Львові був власний польськомовний університет, польське історичне товариство та знаменита бібліотека й дослідницький центр Оссолінеум [13, с.368].

Таким чином, на українських землях розширювалася мережа польського шкільництва, відкривалися культурні заклади, запроваджувалася польська мова в адміністрації та суді, відроджувалася незалежна преса. І власне польська інтелігенція виконувала

загальнонаціональні функції. Причини посилення польських позицій у Галичині вдало визначив М.Грушевський, який 1911 р. писав, що “за польськими політиками Східної Галичини сильні історичні традиції, певний культурний доробок попередніх поколінь, реальна арифметична сила етнографічної Польщі, котра не пропаде од їх одчайдушної політики” [9, с.116].

Польський національний рух намагався відіграти провідну роль у політичному житті Галичини й відводив їй роль центру відновлення незалежної Польщі. Погляди більшості польських політиків кінця XIX – початку XX ст. базувалися на переконанні в необхідності відродження польської держави в її історичних кордонах, де українські землі будуть органічною часткою Речі Посполитої.

Загострення національних суперечок в Австро-Угорщині, й зокрема в Східній Галичині, було наслідком посилення національного гніту з боку Габсбурзької монархії та пануючих станів австрійської, німецької, польської та інших народностей [14, с.71]. Адже перетворення Австрії в дуалістичну монархію ще більше загостило національні протиріччя. На думку українського історика М.Теодоровича, “конституція 1867 р. розділила населення монархії на три нерівноправні групи: перша – правлячі нації (австрійці й угорці), друга – “історичні” народи (чехи, поляки, хорвати, італійці, за якими було визнано “історичне право” на обмежене самоуправління) і третя група – позбавлена всіх національних і громадянських прав (так звані неісторичні народи: словаки, серби, словенці, румуни, українці, на офіційній мові – “рутени”)” [16, с.6].

На той час два основні чинники прокладали дорогу до незалежності Польщі. Перший із них – розвиток міжнародної ситуації, адже поки над майбутньою долею Польщі тяжіла воля загарбницьких урядів Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, доти неможливою була відбудова незалежної Польщі. Другий чинник, – це наростаюче бажання польського суспільства до державної незалежності. Проте від національної свідомості поляків, яка характеризувала тільки честь народу, відрізнялася політична свідомість. Становище поляків досить удадо охарактеризував польський історик Т.Пічковський, порівнявши кола польського суспільства. Найширше коло – це ті, хто мав певну чи непевну національну свідомість; до меншого кола належали поляки, оживлені політичною свідомістю, а представниками найменшого кола були ті, хто готовий задля активних дій та в ім’я охорони національних прав і здобуття незалежності почати діяти мирно й завершити збройною боротьбою” [20, с.14].

Тому суспільно-політичне життя на польських землях на початку XX ст. відзначалося прагненням свідомої частини польського населення до національної незалежності, демократії та соціальної справедливості. У цій боротьбі використовувалися періодична преса, страйки, демонстрації, мітинги та інші акції протесту. У ній активну участь брали робітники, селяни, молодь та інтелігенція.

Варто звернути увагу на те, що важливим осередком польського національного руху залишалася Галичина, політичні діячі якої все частіше висували гасло відокремлення Галичини від решти австрійських земель. Проте до Першої світової війни в політичних програмах національних рухів переважали вимоги автономії, а не самостійності. Але в польському таборі після поразки революції 1848 р. і повстання 1863–1864 рр. головною метою була політична самостійність [8, с.97].

Великого політичного значення в Галичині набували польсько-українські стосунки. “Русини”, як тоді називали українців, підкреслюючи свою окремішність, прагнули до утворення на території Східної Галичини власної автономної одиниці. Вони намагали також розширення свого представництва в складі місцевих і центральних виконавчих і законодавчих органів влади, введення в школах та адміністративних закладах української мови, реального зрівняння в правах греко- й римо-католицького духівництва.

Політичний рух поляків у Галичині був представлений такими основними течіями: консерватори, людовці, соціал-демократи та національні демократи (ендеки). “Партією влади”, за словами українського історика Ю. Михальського, у краї були консерватори. Цей польський політичний табір включав у себе краківських “станьчиків” – представників так званого другого покоління польських консерваторів разом з ліберальними аристократами. Станьчики були поміркованими, виваженими політиками, які загалом досить лояльно ставились до українського руху [15, с.7]. Ще однією консервативною течією Галичини були “подоляки” – нащадки багатих магнатських родів, які свого часу колонізували землі Східної Галичини. Вони були представниками правих польських політиків, які, стоячи в обороні польського стану посідання, перешкоджали будь-якому польсько-українському примиренню на теренах Галичини. Ідеологом і керівником цього напрямку був Владзімеж Козловський [15, с.7].

Наприкінці 90-х років XIX ст. конкуренцію консерваторам у Галичині складали людовці, соціалісти та ендеки. Пропонуючи свої програми національних і соціальних змін, вони прагнули усунути від влади консерваторів і великих землевласників, які за ними стояли. Досягти цих цілей було неможливо без політичної активізації селянства, робітництва, що становило більшість населення [11, с.417].

В умовах автономії в Галичині вперше на польських землях повстали селянські партії. Так, 1895 р. було утворено Стронніцтво людове з поміркованою програмою [21, с.17], а 1903 р. його перейменовано в Польське стронніцтво людове (ПСЛ). Найбільш активним і популярним діячем ПСЛ був Віцентій Вітос (1874–1945 рр.), який у 1913 р. домігся в ПСЛ розколу й утворив у лютому 1914 р. ПСЛ “П’яст”, партію, яка більше схилилася в напрямку енденції. Людовці, проголосивши себе захисниками інтересів польського селянина, вели активну боротьбу проти зловживань влади на селі. Засобами тієї мети було об’єднання членів у товариства, які мають займатися справами політичного й суспільного життя [2, арк. 5].

Із середини 90-х років XIX ст. серед поляків Галичини поширювалися впливи ендеків. Їхня войовнича ідеологія знаходила прихильників серед польських землевласників, міщан, які відчували загрози втрати позицій перед обличчям зростаючого українського руху [11, с.417]. Це була консервативна партія правого спрямування, яка розглядала Галичину як своєрідний польський П’ємонт [15, с.9]. Таким чином, в Австрійській імперії Національна демократія мала значний вплив, особливо в Східній Галичині. Діяла вона там у тісному союзі з так званим Національним центром, тобто тією групою східних галичан, консерватистів, які ставили польські суспільно-національні інтереси понад інтереси селянської верстви [20, с.23].

1902–1903-ті рр. стали переломними для багатьох польських політичних партій у подальшому здійсненні національної політики. У цей період сутність і форми польської національної програми зазнають важливих змін. Наприклад, Стронніцтво людове на засіданні Головної ради партії 27 липня 1903 р. провело значні корективи у своїй національній політиці. У прийнятій програмі вказувалося, що головна мета партії – відтворення єдиної, незалежної, демократичної Польщі [15, с.10–11].

Негативний вплив на розвиток національного й соціального життя українців Галичини мали зміни програм польських політичних партій, що в результаті призвели до загострення відносин між поляками та українцями. Польські правлячі кола Галичини не бажали втрачати панівне становище й дуже неохоче йшли на діалог та незначні поступки. Відтак окремі спроби дійти згоди відзначилися загальною недовірою й невпинною боротьбою. А головні проблеми, які розділяли й об’єднували обидва суспільства, залишалися невирішеними [12, с.6].

Поляки господарювали в Галичині, як у власному домі. Віденський рейхсрат у справах, що стосувалися Галичини, здебільшого враховував думку польських послів, майже не зважаючи на аргументи української депутації. Намісником краю цісар на-

значав, як правило, визначного польського політика. У сеймі поляки мали таку більшість, що будь-яка потрібна їм постанова чи рішення приймалися без огляду на українських послів. Недержавність обох народів і відсутність їх самостійності об'єктивно мали б сприяти польсько-українському співробітництву. Однак до порозуміння, яке б стало поворотом у співжитті обох народів і змінило перебіг історичних подій, так і не дійшло [12, с.6].

У Галичині наростала польсько-українська суперечка. Жертвою напружених стосунків між місцевим польським та українським населенням став намісник Галичини граф А.Потоцький, якого 1908 р. було вбито. У той час міжнародна ситуація Австро-Угорщини входила у фазу гострої кризи, пов'язану з інкорпорацією Боснії й Герцеговини.

Віденський уряд на міжнародній арені прагнув дійти до примирення національних суперечок у провінції, що межувала з Росією. На думку Відня, налагодження національних суперечностей у Галичині створило підстави до сформування однолітнього польсько-українського блоку з антиросійським характером [17, с.150].

На українсько-польське порозуміння було спрямоване рішення урядових кіл, щоб новим намісником став Міхал Бобжинський, прихильник порозуміння з українцями. Засобом порозуміння мало бути задоволення певних українських постулатів: утворення українського університету, часткова демократизація сеймової виборчої реформи, а також збільшення відсоткової участі українців у сеймі. Галицький намісник М.Бобжинський (1903–1913 рр.) був представником австрійської орієнтації й протягом Першої світової війни послідовно відстоював план відновлення Польської держави у зв'язку з Австрією [7, с.205]. У проавстрійськи налаштованих політиків Австро-Угорщина була тією державою, у межах якої належить піднімати польську справу, розв'язання якої бачили у відірванні від Росії польських земель й об'єднання їх із Галичиною в рамках Габсбурзької монархії [17, с.165].

Для реалізації українсько-польської угоди під патронатом М.Бобжинського був організований намісницький блок, який включав західно-галицьких консерваторів, лібералів і людовців, якому був протиставлений антиблок, утворений із ворожих до поступків українцям – національних демократів і східно-галицьких демократів – подоляків.

Та поступово в польському суспільстві визначилися дві основні політичні течії. Першу течію репрезентувала Національно-демократична партія на чолі з Романом Дмовським, яка розраховувала на об'єднання польських земель під скіпетром Романових із подальшим наданням їм політичної автономії. Другу презентувала Польська партія соціалістична (ППС), головним ідеологом якої був Юзеф Пілсудський, яка в умовах наростаючого австро-російського протистояння була прихильницею співробітництва з Габсбурзькою монархією, сподіваючись на відновлення польської державності в межах "триалізму". Як повідомляла нам львівська газета "Діло", у середовищі польських політичних кіл "одна частина явно проповідує російську орієнтацію, а друга нібито приборує російську орієнтацію, звертається до Австрії" [4, с.1].

Прихильники союзу з Австро-Угорщиною вбачали шанси поляків у тому, щоб у військовому конфлікті виступити із власною збройною силою. Уже 1910 р. австрійська влада дозволила створення спортивно-воєнізованих формувань. На території Галичини з'явилися перші польські парамілітарні організації, а саме: Стрілецький союз (Związek Strzelecki), Польські стрілецькі дружини (Polskie Drużyny Strzeleckie), Сокільські дружини (Drużyny Sokole), Товариство гімнастичне Сокіл (Towarzystwo Gimnastyczne Sokół), Бартошові дружини (Drużyny Bartoszwowe) і Подхалянські дружини (Drużyny Podhalańskie) [22, с.65].

В Австро-Угорщині їм із самого початку надавали всебічну допомогу в здійсненні військового вишколу. Діяльність стрілецьких формувань перебувала під контро-

лем таємно створеного в 1908 р. Союзу активної боротьби (*Związek Walki Czynnej*). На випадок війни ці структури передбачалося перетворити на військові формування, які були б здатні воювати на боці центральних держав (Німеччини й Австро-Угорщини).

Ще до початку Першої світової війни Ю.Пілсудський активно займався формуванням польських збройних сил, щоб використати їх проти Російської імперії для відродження власної Польської державності, оскільки, передбачаючи наслідки війни, вважав: “Росія буде розбита Австрією і Німеччиною, але останні дістануть поразки від англо-французьких сил. Східна Європа програє Європі центральній, а середня – західній” [10, с.38]. Добре розуміючи те, що під час війни може існувати тільки легальна військова організація, він вирішив виступити разом з австрійською армією та в її складі. Це було зумовлено тим, що саме в Галичині діяла Польська військова організація.

Початково планувалося сформувати 2 легіони по 9 тис. вояків кожний. Витяг із рапорту Ю.Пілсудського від 9 серпня 1914 р. повідомляє про те, що у Варшаві утворено Раду Народову, яка іменувала Ю.Пілсудського Головним Комендантом польських загонів добровільних” [4, с.626]. А з “Розповіді про утворення Легіонів Польських” від 27 серпня 1914 р. дізнаємося: “Верховне командування армії погодилося на утворення в засаді на час війни двох Легіонів Польських, а саме: одного в Кракові й одного у Львові” [4, с.671]. Організацією керував у Кракові генерал-майор Бачинський з капітаном Загорським, а у Львові – генерал-майор Петрашкевич із капітаном Ясінським. Також із документа відомо, що планувалось утворити в Кракові й у Львові по 8 батальйонів піхоти (по 1 тис. чоловік у кожній) і по 2–3 ескадрони по 150 вершників, які мали мати назву I або II Легіону Польського [4, с.672].

I вже наприкінці серпня 1914 в Кракові було укомплектовано Західний легіон (*Legion Zachodni*), а у Львові – Східний легіон (*Legion Wschodni*). Останній, однак, у вересні був розформований. З того часу назва “Легіони Польські” вживається щодо частин, які постали на базі Західного легіону й склалися із трьох бригад. Як військові формування, усі три бригади підпорядковувались Командуванню Легіонів Польських, а останнє, у свою чергу, – Головному командуванню австрійського війська. Політично ж Легіони Польські були підпорядковані Головному національному комітету з резиденцією в Кракові. Командування Легіонів Польських очолювали австрійські офіцери-поляки: генерал К.Дурскі-Тжаска (з вересня 1914 р. до лютого 1916 р.), генерал С.Пухальський (з лютого до листопада 1916 р.), полковник С.Шептицький (з листопада 1916 до квітня 1917 р.), полковник З.Зелінський (із квітня до серпня 1917 р.). Національна необхідність вимагала утримування легіонів аж до кінця війни, головним командувачем яких є Ю.Пілсудський, і на випадок перенесення Легіонів Польських на територію Австро-Угорщини він повинен очолювати їх [3, арк.1].

Створення польських збройних сил прискорили Балканські війни 1912–1913 рр. З метою активізації визвольної боротьби в 1912 р. була створена “Тимчасова комісія об’єднаних партій за незалежність”. Діяльністю Комісії було утворення зорганізованої сили в Королівстві Польському й організація засобів, потрібних для боротьби із царатом за незалежність [1, арк.161]. До складу комісії ввійшли політичні сили, які виступали за відновлення державності Польщі.

Вибух Першої світової війни для польського суспільства був важким випробуванням. Адаже, незважаючи на поширення політичних партій, насправді існувала глибока дезорієнтація, були незадоволені люди, які розуміли, що війна між загарбницькими країнами мусить змінити становище Польщі. Також існувало розуміння, що серед воюючих сторін є небезпечний ворог. Львівська газета “Діло” на початку 1914 р. писала: “Славна була протягом останніх десятиліть XIX ст. польська лояльність на три fronti: перед Австрією, Росією та Прусією. Згодом вона стала невивіжною полякам і вони її відіріклися, коли тільки вважали се за корисне собі” [5, с.5].

Таким чином, на початку ХХ ст. серед поляків Галичини активізується суспільно-політичне життя й формуються основні політичні течії в селянському, робітничому й національному русі. Найбільш активною виявилася проавстрійська концепція, хоча на початку війни вона не мала однорідного характеру. На початку Першої світової війни існувало дві найбільш лояльних щодо Австрії партії – західногалицькі консерватори та демократи, що керували автономічними інституціями в краї. А загалом під час війни в Галичині серед польського суспільства домінували проавстрійські та антиросійські настрої. Існувало чотири головні політичні осередки, а саме: уряд краю з наближеними до нього консерваторами й демократами; національна демократія разом із подоляками; Тимчасова комісія конфедеративних незалежницьких партій; Ю.Пілсудський і його прихильники. Аналіз діяльності польського політичного руху в Галичині свідчить про те, що перед Першою світовою війною поляки доклали багато зусиль для організації своїх політичних сил, виступали за збереження того, що їм належало, та розпочали боротьбу за відродження своєї державності.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 6, од. зб. 1360, арк. 127–258.
2. ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 58, сп. 433, арк. 1–8.
3. ЦДІАЛ, ф. 717 (спілка польських парламентських депутатів), оп. 1, спр. 30, арк. 1–13.
4. Galicijska dyalność wojskowa Piłsudskiego (1906–1914) : Dokumenty. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1967. – 700 s.
5. Діло. – 1914. – 17 лютого.
6. Діло. – 1914. – 9 липня.
7. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині / О. Аркуша // Вісник ЛНУ. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 168–206.
8. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної нації ХІХ – ХХ ст. / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
9. Грушевський М. Наша політика / М. Грушевський. – Л., 1911. – 119 с.
10. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Т. Зарецька. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – 288 с.
11. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
12. Красівський О. Українсько-польські відносини у Галичині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Красівський. – К., 1998. – 66 с.
13. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій ; пер. з англ. Е. Гмідел, С. Грачової. – К. : Критика, 2007. – 638 с.
14. Макарчук С. Відносини між Русько-українською і радикальною партією Галичини і Сілезії у 90-х рр. ХІХ ст. / С. Макарчук // Україна : культурна спадщина, національна свідомість. – Львів, 2001. – 437 с.
15. Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання в Галичині в період сеймових виборів 1908 р. З історії польсько-українських стосунків / Ю. Михальський. – Львів : Каменярь, 1997. – 46 с.
16. Теодорович И. М. Национальное возрождение и освободительное движение восточных славян империи Габсбургов (конец ХІХ – начало ХХ в.) / И. М. Теодорович // Вопросы новой и новейшей истории стран Европы и Северной Америки : сб. науч. тр. – К. : УМК ВО, 1992. – С. 3–21.
17. Buszko J. Historia Polski 1864–1948 / J. Buszko. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989. – 493 s.
18. Frasz Z. Galicja / Z. Frasz. – Wrocław : Wyd-wo Polnos Łąskie, 2003. – 300 s.
19. Pajewski J. Odbudowa państwa Polskiego 1914–1918 / J. Pajewski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – 353 s.
20. Piszczkowski T. Odbudowanie Polski 1914–1921. Historia i polityka / T. Piszczkowski. – London, 1969. – 342 s.
21. Topolski J. Polska dwudziestego wieku (1914–1994) / J. Topolski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1994. – 234 s.
22. Woyszwillo J. Jozef Piłsudski. Żucie, idee i czyny 1867–1935 / J. Woyszwillo. – Warszawa, 1937. – 190 s.

В статтє проанализировано общественно-политическое положение поляков в Галичине накануне и на начальном этапе Первой мировой войны. Прослеживаются позиции польских политических партий относительно проблемы развития идеи собственной государственности в системе польско-украинских противоречий. Рассмотрена роль польского вопроса в международных отношениях того времени.

Ключевые слова: Галичина, Австро-Венгрия, Первая мировая война, поляки, украинско-польские отношения.

The article analyses the social and political condition of the Polish people in Galychyna before and at the beginning of World War I. One can trace the position of the Polish political parties towards the problem of the development of the idea of self-sovereignty in the system of the Polish-Ukrainian contradictions. The role of Poland in the international relations of that time has also been regarded.

Key words: Galychyna, Austro-Hungary, World War I, the Polish people, the Ukrainian-Polish relations.

**УДК 94 (430): 94 (438) “1919–1939”
ББК 63.3 (0)**

Надія Сидорик

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ ПОЛЬЩІ (1919–1939 рр.)

У статті показано економічне становище німецької меншини Польщі в 1919–1939 рр. З’ясовано, як міжнародно-правові акти та польське законодавство регламентували майнові права німців і наскільки соціально захищеними були представники цієї меншини. За кількістю підприємств, землі та іншої власності німецька меншина посідала не останнє місце в державі й тому суттєво впливала на економічний розвиток Польщі в цілому. Звичайно, розвитку економічного потенціалу німців у Польщі сприяли фінансові надходження з Німеччини, на чому й наголошується в статті.

Ключові слова: підприємство, економіка, законодавство, фінансові надходження, німецько-польські відносини.

Серед цілого ряду цікавих питань, які окреслюють ті чи інші аспекти життєдіяльності німецької меншини Польщі в 1919–1939 рр., ми можемо виділити питання про соціально-економічне становище представників цієї меншини. Економічна діяльність даної національної групи демонструє нам те, що німці не тільки володіли великою кількістю власності й майна, але також суттєво впливали на розвиток економіки Польщі в цілому. Звичайно, не останнє місце в цьому процесі відіграло те, що німецьку меншину протягом усього міжвоєнного періоду підтримувала Німеччина, і ця підтримка проявлялася не тільки у фінансових дотаціях, але і в агресивній економічній політиці відносно Польщі.

Питання про соціально-економічне становище німців у Польщі завжди привертало до себе увагу дослідників. Проте в українській історіографії воно практично не вивчене, на відміну від польської, де йому присвячено чимало праць. Важливими для нас є дослідження Є.Красуцького [11] та М.Войцеховського [20], які у своїх роботах аналізують економічне становище німецької меншини в Польщі, показують, чим вона володіла та які зв’язки підтримувала як із Польщею, так і з Німеччиною. Дані про німецьку власність та фінансові надходження з Німеччини подають також у своїх дослідженнях Б.Ратунська [15], А.Хойновський [5], Т.Ковалак [10]. Знаходить своє відображення це питання і в архівних матеріалах та періодиці того часу. Правда, незважаючи на значні напрацювання, ця тема потребує подальшого дослідження.

Метою цієї роботи є аналіз соціально-економічного життя німецької національної меншини Польщі в 1919–1939 рр. З вищевказаного випливають і завдання – з’ясувати, яке місце займала німецька меншина в економічному житті держави, як це життя регламентувало чинне законодавство та яку роль у цьому процесі відіграла Німеччина.

На початку 20-х рр. ХХ століття німецька національна меншина Польщі була одним із найбільших та найзаможніших власників на теренах держави. В основному в руках цієї народності знаходилася велика частка від загальної кількості земельних

володінь, підприємств як важкої, так і легкої промисловості, фінансових і торгових установ, а також кооперативів, які діяли практично на території всієї Польщі. Згідно з офіційною статистикою на 1921 р., кількість земельних володінь, якими розпоряджалися представники німецької меншини на приєднаних до Польщі теренах, була досить високою. Так, з 1 720 533 га земельних угідь у німців знаходилося 749 476 га, тобто 43,6% від усіх земель. На Помор'ї вони володіли 207 328 га землі, у Познані їм належало 389 479 га, а на теренах Верхньої Сілезії й Тешину – 152 669 га [11, s.162]. У центральних воєводствах німці володіли 36% господарств, у яких розмір земельних наділів перевищував 50 га [4, s.144]. Загалом, якщо говорити про німецьку власність на території польської держави, то потрібно наголосити на тому, що німці володіли 85% від загальної кількості великої власності на теренах Верхньої Сілезії, Помор'я, Познані та Центральних воєводств [5, s.13]. Фактом залишається й те, що на 9% німецького населення у воєводстві Познаньським припадало 35% від загальної кількості власності, а у воєводстві Поморським – у 10% німців розпоряджалися 40% майна [1, арк.6].

Яскравим прикладом, який демонструє, чим володіла німецька меншина, є дані щодо кількості її власності у 20-ті рр. у м. Торунь. Так, у 1921 р. у Торуні нараховувалося 42 об'єкти промисловості, здебільшого, це підприємства легкої й харчової промисловості, а також машинобудування, найбільшими з яких були кондитерська фабрика, підприємство з будівництва сільськогосподарських машин, фабрика з виготовлення фарби “Атра” та інші. У цілому, якщо говорити про зайнятість населення в підприємстві, то слід сказати, що на більших підприємствах було зайнято в середньому від 150 до 300 працівників, на менших 50–60 чоловік. Щодо торговельних закладів, то вони у місті залежно від періоду володіли різною кількістю магазинів. Так, на 1921 р. число їх становило 65,9% від загальної кількості такого роду закладів у місті, на 1925 р. у місті нараховувалося 57 німецьких магазинів, або лише 11,6% від загальної кількості [20, s.63].

Звичайно, такий стан речей не задовільняв польську владу й вона почала робити все можливе для того, щоб змінити ситуацію та отримати якнайбільшу вигоду для себе. І це їй удавалося, ураховуючи те, що питання про конфіскацію німецької власності було закладене в чинному законодавстві та міжнародних договорах. Зокрема, згідно з постановами Версальського мирного договору, Польща отримала право на конфіскацію німецької власності на приєднаних до неї територіях, правда, за умови повернення її власнику за викуп, що Польща ефективно й використовувала. Зменшити чисельність німецької власності можна було і з допомогою чинного законодавства. Так, прикладом, який підтверджує нам справедливості такого твердження й стану речей, було впровадження в життя земельної реформи за 28 грудня 1925 р., яка передбачала перерозподіл великих земельних володінь німців на користь малоземельних та безземельного польського населення (розпарцелювання) [11, s.162]. Так, станом на 1925 р. польською владою було ліквідовано добровільно й примусово 80 великих земельних маєтків в обсязі 66 тис. га. Цей процес відбувався й серед представників дрібної земельної власності, де польська влада перерозподілила 1 800 садиб розміром 28 тис. га. Вона також здійснювала подібні заходи і в інших галузях економіки, де ліквідувала на свою користь 779 одиниць міської нерухомості та 170 промислових і торгових об'єктів [13, s.8].

Процес масової ліквідації німецької власності в Польщі викликав незадоволення з боку представників німецької меншини та привертав увагу до цієї проблеми німецької влади. Практично вже в травні 1926 р. Німеччина звернулася до Гаазького трибуналу із проханням змінити постанову, яка надавала право Польщі на ліквідацію німецької власності, переданої їй з 11 листопада 1918 р. у приватне володіння. Вона також намагалася зменшити темпи ліквідації й вимагала повернення 4 тис. господарств і 219 державних доменних печей, із чим не погоджувалася Польща. Вирішити це питання вдалося шляхом компромісу в 1929 р., коли між сторонами було укладено нові умови щодо

ліквідації німецької власності. Головна мета, яку при цьому переслідувала німецька влада, а саме зберегти за німецькою меншиною частину власності та зменшити темпи ліквідації, була досягнута. Знайшло дане питання відображення також у цілому ряді скарг у Лігу Націй, де представники меншини вказували на несправедливість земельної реформи та процесу ліквідації їх власності в цілому [14, s.320].

Незважаючи на те, що дане питання було обговорене та певною мірою вирішене на міжнародній арені, воно й надалі залишалось актуальним. Процес ліквідації німецької власності тривав, хоч і зменшив свої темпи. Проте кількість німецької власності й надалі залишалася значною, про що свідчать дані за травень 1927 р. – листопад 1928 р. у воєводстві Познаньським. Зокрема, німці на цих теренах володіли власністю, яка в загальній сумі дорівнювала 244 800 американських доларів, 15 000 німецьких марок, 2 600 злотих, 317 618 голландських гульденів. У цілому, у цей період німці розпоряджалися тут 193 об'єктами нерухомості на суму 28 442 769 злотих [18, s.52].

Якщо розглядати дані за весь міжвоєнний період і при цьому враховувати всі заходи, до яких вдавалася польська влада, то, незважаючи на них, можна заявити, що ситуація в економічному секторі й надалі була сприятлива для німців. Так, німецька меншина, хоч і втратила частину своїх володінь, і надалі володіла 22% землі, 886 кооперативами, 25 фінансовими установами, цілим рядом підприємств важкої та легкої промисловості, а також створила мережу заводських організацій і видавала пресу [1, арк.6]. Серед періодичних видань, які висвітлювали в міжвоєнний період стан економічного розвитку німців у Польщі, можна назвати такі: “Торгівля та промисловість у Польщі”, “Господарство”, “Наш селянин” та інші, кількість такої преси сягала 19 видань на теренах держави [16, s.617]. Щодо мережі кооперативів, то залежно від регіону чисельність їх була різною, але практично всі вони були об'єднані в союзи із центрами в Познані, Львові, Лодзі, Помор'ї та Катовіцах. За своєю сутністю вони поділялися на 4 групи, які займалися наданням кредитів німецькому населенню, розглядали питання сільськогосподарського характеру, продажу та купівлі власності, існували також споживчі кооперативи [4, s.146]. Значення діяльності системи кооперативів було надзвичайно велике, оскільки вони не тільки підтримували економічний розвиток німців, але й захищали їхні права.

У післявоєнний період ми також спостерігаємо за процесом, коли на економічний розвиток німецької громади Польщі впливала не тільки польська влада, але й німецька. Німеччина намагалася найбільшою мірою підтримувати всі прояви економічної діяльності німців та перешкождала економічному розвитку польської держави, що вилилося фактично в господарську війну у 1925–1934 рр., коли між державами існувала напруга й зменшились обсяги експорту та імпорту товарів.

Практично протягом 1919–1939 рр. з боку німецької влади та добродійних організацій були здійснені великі грошові перекази для надання кредитів німецькому населенню Польщі на розвиток промисловості, ремесла, торгівлі й сільськогосподарського сектора. Ці кредити в різні роки становили в середньому від 5 до 20 тис. злотих на розвиток дрібного підприємництва та близько 100 тис. злотих на розвиток великих земельних маєтків і підприємств. У західних воєводствах на розвиток німців у повітах було виділено кредитів від 500 до 700 тис., на воєводства, які залишилися, від 100 до 200 тис. злотих [6, s.535].

Великі грошові суми були переказані Німеччиною також у кінці 1925 р., коли німецький уряд переказав 11,3 млн німецьких марок на розвиток сільського господарства, промисловості, ремесла й торгівлі німецької меншини в Західній Польщі. На початку 1926 р. німецька влада виділила матеріальну допомогу для німців у Польщі на суму 30 млн німецьких марок. З виділеної суми Познань і Помор'я отримали 14 млн марок і верхня Сілезія – 6,5 млн марок, тобто 68% від загальної суми. Для потреб

Галичини було виділено тільки 1 млн марок, а решта суми була розподілена між іншими німцями з інших регіонів [14, s.321].

Для того, щоб здійснювати без перешкод перекази для потреб меншини й не викликати репресій щодо них з боку польської влади, у Данцигу було утворено Голландський банк, у якому Німеччині належало понад 50% капіталу, що давало їй можливість розпоряджатись його активами та здійснювати керівництво його діяльністю. Для цих же цілей у Познані було створене німецьке фінансове об'єднання "Ревізія", через яке сюди також здійснювалися перекази для потреб меншини. Крім цього, для переказів грошей на кредити для німців було утворено в Берліні псевдоприватне Товариство посередництва та торгівлі, якому німецький уряд переказав до 1928 р. 63,8 млн марок [20, s.64].

Серед банків, які належали німецькій меншині й займалися такими ж фінансовими операціями, найбільшим був Торунський банк, який тісно співпрацював із Дрезденським банком і був найбільшим фінансовим об'єднанням на теренах Помор'я. Через цей банк за посередництва Голландського банку в Данцигу із Дрезденського банку часто здійснювалися грошові перекази для надання кредитів представникам німецької меншини та промислових кіл краю. Зокрема, такий грошовий переказ був здійснений 1927 року на суму 700 тис. німецьких марок із Дрезденського банку. Щодо діяльності самого банку, то можна сказати, що він займався різного роду операціями, які приносили йому значні прибутки. Так, у 1920 р. вони становили 98 422 злотих, у 1924 р. збільшилися до 118 506 злотих, правда, залежно від року ці доходи були різними [10, s.95].

Матеріальна допомога з Німеччини для потреб своєї меншини на території Польщі сприяла розвитку економічної діяльності німців, з допомогою німецьких кредитів їм удалося також зберегти на теренах західних воєводств 40% власності, викупити свою власність із рук польської влади під час процесу ліквідації, удосконалити процес виробництва, вигоду з переказів отримували й німецькі банки. Щодо галузей промисловості, для розвитку яких Німеччина здійснювала грошові перекази, то потрібно вказати, що на потреби гірничої промисловості із загальної суми надходжень виділялося 16,3% коштів, гутництва – 14,1%, машинобудівництва та електротехнічної галузі промисловості – 38,3%, галузі енергетики та розбудови газопроводів – 31,6% [15, s.52].

Ще одним проявом німецької політики, яка була направлена візуально на підтримку німецької меншини в Польщі й спрямована проти цієї держави, стала політика, яка втілювалась у веденні економічної війни в 1925–1934 рр. Вона проявилася в тому, що між державами довгий період не укладався торгівельний договір, обсяги експорту та імпорту залишалися низькими. Такий стан речей не задовільняв Польщу, оскільки її економіка перебувала на нижчому щаблі розвитку і багато в чому була залежною, як від ввозу товарів із Німеччини, так і від вивозу в цю країну [3, с.3]. Щоправда, до 1925 р. деякі аспекти цього питання вирішував в обов'язковому порядку Версальський мирний договір. Так, статті 264–267 даного договору надавали Польщі нарівні з іншими країнами привілейоване становище в підтримуванні економічних зв'язків із Німеччиною на 5 років. Також стаття 268 зобов'язувала Німеччину на три роки допустити імпорт із території колишньої пруської дільниці. Для забезпечення виконання цієї статті було укладено два договори за 10 квітня й 10 листопада 1921 р. У відношенні до Верхньої Сілезії стаття 90 мирного договору зобов'язувала Польщу обов'язково дозволити експорт продуктів копалень із Німеччини протягом п'ятнадцяти років. Польща вважала цю постанову несправедливою відносно себе. У зв'язку з польськими протестами це було враховано в Конвенції за 15 травня 1922 р., яка передбачала допуск на німецький ринок продуктів копалень та промисловості з теренів Верхньої Сілезії до 15 червня 1925 р. Крім цього, ст.224 Конвенції надавала Польщі право експорту до Німеччини 500 тис. тонн місцевого вугілля на три роки. Звичайно, це зовсім не означало, що німці були зобов'язані до закупівлі цього вугілля, вони просто повинні були допустити його

на свої ринки на правах вільної конкуренції [11, s.368]. Торговий оборот з Німеччиною становив понад 1/4 закордонної торгівлі Польщі. У цьому відношенні з боку обох сторін подаються дані, які демонструють обсяги торговельного обороту в цей період і показують, що він був наявний у доволі великій грошовій масі та сприяв розвитку економіки як однієї, так і другої сторони (див. табл. 1 [11, s.371].

Таблиця 1

Торговий оборот між країнами

Рік	Німецький експорт		Німецький імпорт		Польський експорт		Польський імпорт	
	млн злотих	%	млн злотих	%	млн злотих	%	млн злотих	%
1923	604,6	50,6	487,0	43,6	396,2	6,5	489,1	8,0
1924	546,6	43,2	509,9	34,4	399,8	6,0	456,6	4,9
1925	558,4	40,4	511,1	30,7	422,3	4,7	457,7	3,5

Джерело: Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932. – S. 371.

При цьому цікавим фактом є те, що увіз і вивіз товарів з однієї країни до іншої за важливістю для розвитку економіки дорівнював практично значенню. Зокрема, для Німеччини Польща була третьою за значенням з експорту країною, більше Німеччина експортувала товарів лише в Англію та Голландію [12, s.18].

Як бачимо, деякі аспекти економічного життя регламентували Версальський мирний договір та Верхньосілезійська конвенція, особливо польсько-німецькі економічні відносини. Інші сторони цієї діяльності були обумовлені в чинному законодавстві, а також у другому розділі Малого Версальського договору, у якому поряд із питаннями про співпрацю між державами, які його підписали, про встановлення дипломатичних зв'язків і повноваження послів, розглядалися питання про встановлення торговельних зв'язків та використання комунікації й транзитних шляхів, увіз і вивіз товарів та оплату за ці послуги [17, s.240].

У державі діяло також робітниче законодавство, яке регламентувало право населення на працю, установлювало тривалість робочого дня, оплату праці, пільги, медичне обслуговування, право на діяльність профспілок, право на підвищення кваліфікації, забезпечення у випадку безробіття тощо. Правда, те, що було регламентовано, не завжди виконувалося, про що свідчать акції протесту, багатолюдні демонстрації та страйки робітників у першій половині 20-х рр. ХХ ст. Основна мета, яку переслідували учасники таких акцій, – не дозволити польській владі збільшити тривалість робочого дня чи зменшити розмір заробітної плати. Характерним при цьому є й те, що здебільшого такий вияв непокори був притаманний промисловим регіонам, особливо проявився на теренах Верхньої Сілезії. Зокрема, якщо говорити про страйковий рух на цій території, то потрібно відзначити, що страйки тут завжди були численними й загрожували перерости в загальнопольські. Такий страйк, зокрема, відбувся тут у серпні 1924 р., коли на робочі місця не вийшло понад 200 тис. робітників. Страйк спричинила польська влада, яка хотіла збільшити час праці й зменшити плату, порушуючи цим самим соціальні права робітників, у тому числі й представників німецької національної меншини [2, с.6].

Займалися питаннями захисту майнових і соціальних прав представників німецької меншини Польщі й німецькі політичні партії, які декларували це у своїх статутах. Серед партій, які найбільше діяли в цьому напрямі, була Німецька соціал-робітничая партія, яка представляла інтереси робітничого класу й складалася із двох відділень у Катовіцах та Лодзі. Свою діяльність вона спрямувала на забезпечення прав робітників, покращення умов праці, організацію актів протесту й партійних з'їздів, на яких вирішувалися питання щодо організації партійної роботи та надання все більшої підтримки

робітничому класу як на теренах Верхньої Сілезії, так і на території всієї Польщі [19, s.61]. Крім цього, представники німецької меншини намагалися втілити в життя засади соціальної політики під час роботи на засіданнях парламенту та під час роботи в комісіях з охорони праці, опіки за інвалідами та охорони здоров'я. Як бачимо, права німців у соціальному плані були забезпечені в законодавстві, а також стояли не на останньому місці серед питань, вирішенням яких займалися представники німецької меншини в парламенті, органах місцевого самоврядування та організаціях.

У міжвоєнний період актуальним у плані розвитку та впливу на відносини стало також питання про темпи економічного розвитку, потенціал і взаємовідносини з Польщею та Німеччиною Данцига, який набув статусу Вільного міста й економічне життя якого, так само, як і політичне, регламентувала Паризька конвенція.

Питання про співпрацю в економічній сфері між Німеччиною та портом, про обсяги експорту та імпорту продукції між ними було обговорено на нарадах, що відбулися в січні 1920 р. На цих двосторонніх нарадах було визначено, що на території Данцига буде створено німецьке урядове представництво у справах торгівлі зі спеціальним комісаром у цих справах [9, s.140]. Якщо говорити про економічні зв'язки Данцига з Польщею, то із січня 1919 р. діяв проект доступу Польщі до моря, згідно з яким Польща отримувала ширші права доступу в данцизькому порту та право на розміщення в ньому торгових і поштових організацій, право вивозу своєї продукції через територію порту [7, s.6]. Практично протягом усього міжвоєнного періоду Польща намагалася забезпечити собі вільний доступ до моря, а з іншого – послабити економічний потенціал міста побудовою на своїй території польського порту Гдиня, побудовою власного торгово-морського флоту, розбудовою ліній комунікації, розширенням транзитних зв'язків [8, s.154].

Щодо економічного потенціалу міста, а також темпів його розвитку, то в міжвоєнний період ми спостерігаємо за тим, як ці процеси здебільшого регламентує парламент міста, який розробляє соціальні постанови, наприклад, про працю, безробіття, соціальну допомогу, покращення умов життя й тому подібні речі. З боку місцевої влади також здійснюються заходи, спрямованні на зменшення темпів безробіття та на допомогу, кошти на яку щорічно закладалися в бюджет міста [8, s.296].

Таким чином, упродовж 1919–1939 рр. німецька меншина суттєво впливала на економічний розвиток Польщі. І це пояснюється не тільки тим, що вона володіла великою кількістю власності в різних галузях, а й тим, що в цей період відбувається заострення економічних взаємовідносин із Німеччиною, яка для Польщі була важливим стратегічним партнером. Звичайно, економічному розвитку німецької народності в Польщі сприяли фінансові надходження з Німеччини, про що й наголошено в дослідженні.

1. Центральний Державний Історичний Архів м. Львова, ф. 493, оп. 1, спр. 20, 17 арк. (Доповідна записка з питання "Німецькі національні меншості у Польщі". 19. 01. 1939).
2. Зі світу // Громадський голос. – Л., 1924. – № 29. – 9 серпня. – 9 с.
3. Зі світу // Громадський голос. – Л., 1925. – № 30. – 22 серпня. – 9 с.
4. Chalupczak H. Mniejszosci narodowe w Polsce 1918–1995 / H. Chalupczak, T. Browarek. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 1998. – 323 s.
5. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wroclaw : Zaklad narodowy im. Ossolinskich, 1979. – 255 s.
6. Dobrowski R. Pomoc finansowa Niemiec dla mniejszosci niemieckiej w Polsce / R. Dobrowski // Rola mniejszosci niemieckiej w rozwoju stosunkow politycznych w Europie 1918–1945. – Poznan : Wyd-wo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1984. – S. 349–355.
7. Dopierala B. Gdanska polityka Jozefa Becka / B. Dopierala. – Poznan : Wyd-wo Poznanskie, 1967. – 386 s.
8. Drzycimski A. Polacy w wolnym miescie Gdansk w latach 1920–1933 / A. Drzycimski. – Wroclaw ; Warszawa ; Krakow-Gdansk : Zaklad narodowy imienia Ossolinskich, 1978. – 367 s.
9. Hajduk B. Warunki prawne funkcjonowania gospodarki Gdanska w latach 1920– 1939 / B. Hajduk // Gdansk i Pomorze w XX wieku. – Gdansk : Wyd-wo Uniwersytetu Gdanskiego, 1997. – S. 134–148.

10. Kowalak T. Spółdzielczość niemiecka na Pomorzu 1920–1938 / T. Kowalak. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1965. – 385 s.
11. Krasuski J. Stosunki polsko-niemiecki 1919–1932 / J. Krasuski. – Poznań : Instytut zachodni, 1971. – 480 s.
12. Polsko-niemieckie stosunki handlowe // Kurjer Warszawski. – 1925. – № 6. – 6 stycznia. – 26 s.
13. List z Poznania // Kurjer Warszawski. – 1925. – № 7. – 7 stycznia. – 28 s.
14. Makowski E. Mniejszość niemiecka w Polsce w polityce niemieckiej / E. Makowski // Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945. – Poznań : Wyd-wo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1984. – S. 311–333.
15. Ratunska B. Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919–1930 / B. Ratunska. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1968. – 358 s.
16. K. Kaschnitz. Prasa niemiecka w Polsce / K. Kaschnitz // Sprawy Narodowosciowe. – Warszawa : Wyd-wo ins-tu badan spraw narodowos., 1932. – Rok VI. – № 6. – Za październik, listopad i grudzien. – S. 595–623.
17. Sprawy Polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały : w 2 t. T. 1. / pod. red. J. Belkota. – Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1965. – 462 s.
18. Sprawy narodowosci niemieckiej // Sprawozdanie z zycia mniejszości narodowych za listopad-grudzien 1928 r. – Warszawa : Wyd-wo wydzialu narodowos., 1929. – S. 44–63.
19. Sprawy narodowosci niemieckiej // Sprawozdanie z zycia mniejszości narodowych za styczen, luty i marzec 1929 r. – Warszawa : Wyd-wo wydzialu narodowos., 1929. – S. 51–69.
20. Wojciechowski M. Mniejszość niemiecka w Toruniu w latach 1920–1939 / M. Wojciechowski // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX–XX wieku / pod. red. M. Wojciechowski. – Toruń : Wyd-wo Uniwersytetu im. M. Kopernika, 1991. – S. 59–81.

В статье показано, каким было экономическое положение немецкого меньшинства Польши в 1919–1939 гг. Также выяснено, как международно-правовые акты и польское законодательство регламентировали имущественные права немцев и насколько социально защищенными были представители этого меньшинства. За количеством предприятий, земли и другой собственности, немецкое меньшинство занимало не последнее место в государстве и потому существенно влияла на экономическое развитие Польши в целом. Конечно, развитию экономического потенциала немцев в Польше содействовали финансовые поступления из Германии, на что и отмечено в статье.

Ключевые слова: предприятие, экономика, законодательство, финансовые поступления, немецко-польские отношения.

The article deals with the economic situation of the German minority of Poland in 1919–1939. It is found out that international legal acts that Polish legislative authorities limited the way of social dependency of the representatives of this minority. The German minority was among the first according the numbership of enterprises, land and other property. That's way it had a great impact on the economic development of Poland in a whole. It goes without saying that financial transfers paid a great part in the development of the economic potencial of German in Poland. The article enlightens this fact as well.

Kej words: enterprise, economy, legislative authorities, financial transfer, German-Polish relationships.

**УДК 94 (477)
ББК 63. 3 (4 Укр)**

Тетяна Ходак

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ 30-х РОКІВ ХХ ст.

У статті висвітлено державотворчі концепції українських націоналістів 30-х років ХХ ст., розкрито державотворчі погляди ОУН та ФНС, дано визначення організованого й творчого націоналізму.

Ключові слова: організований націоналізм, творчий націоналізм, націократія, Організація українських націоналістів, Фронт національної єдності.

Дослідження історії вітчизняної державно-правової думки набуває важливого значення в наш час у плані оптимального використання ідейно-теоретичних напрацювань і практичного досвіду минулого.

У процесі дослідження генези українського національно-визвольного руху, з'ясування його мети та завдань, які в радянський період замовчувались або ж відверто спотворювались, було сформовано нові концептуальні підходи до вивчення історії державотворення. Подолавши складні етапи свого розвитку, українська політична думка ХХ ст. стала фундаментом, на який на зламі тисячоліть змогла опертися сучасна вітчизняна політична наука.

Питання державотворчих концепцій українських націоналістів з точки зору політології чи історії вивчала чимала кількість науковців, як тогочасні дослідники, так і сучасні, зокрема такі, як: З.Книш, Я.Дуб, М.Іванейко, П.Мірчук, Ю.Юрик, Н.Левченко та інші. Новизна цього дослідження полягає в тому, щоб описати правові аспекти державотворчої концепції українських націоналістів 30-х років ХХ ст.

Метою статті є визначення правових аспектів державотворчої концепції українських націоналістів 30-х років ХХ ст.

Націоналізм як ідеологічне та політичне явище, з'явившись, одразу ж став одним із найвпливовіших чинників новітньої історії в процесах становлення нових модерних націй і національних держав.

Із часу виникнення націоналізм еволюціонував від етнокультурного патріотичного сентименталізму до ідеологічної доктрини й політичного руху. Розмаїття його форм вияву визначалося конкретно історичними обставинами, у тому числі особливостями політичних, соціально-економічних та культурних умов розвитку націй. Зокрема, в Україні з'являється радикальний націоналізм. Його поява зумовлена поразкою визвольних змагань 1917–1923 рр., утратою української державності, репресивно-каральними методами правління більшовицького, польського, румунського режимів на українських територіях, а також розчаруванням у соціалістичних, монархічних і ліберально-демократичних доктринах, неефективністю парламентсько-демократичних методів діяльності легальних українських політичних партій.

Націоналізм в Україні не був єдиним цілісним явищем. У 30-х роках вирізняються два його різновиди: “інтегральний”, або “організований”, націоналізм, уособленням якого виступила ОУН, і “творчий” націоналізм Д.Паліїва та М.Шлемковича (Іванейка), відповідником якого був Фронт національної єдності (ФНЄ).

Між цими двома націоналістичними течіями було чимало відмінностей, які, у першу чергу, стосувались їх державотворчих програм.

Організація українських націоналістів офіційно була створена 3 лютого 1929 р. на першому конгресі українських націоналістів за участю Групи української націоналістичної молоді (ГУНМ), Легії українських націоналістів (ЛУН), Союзу української націоналістичної молоді (СУНМ), а також Української військової організації (УВО). До складу новоствореної організації ввійшли: Є.Коновалець (голова), М.Сціборський, Д.Ямчук, Д.Андрієвський, Ю.Вассиян, В.Мартинець, П.Кожевників, П.Низола, Л.Костарів та багато інших.

До лав ОУН вливалася насамперед студентська, а згодом сільська й міська молодь. До поширення радикальних націоналістичних ідей спричинило те, що в УСРР більшовицька політика загрожувала фізичному існуванню нації, а на українських землях під Польщею панував режим адміністративної сваволі, який заперечував будь-яку альтернативу, у тому числі національно-культурної й соціально-економічної адаптації українців.

На тому ж конгресі було прийнято програму ОУН, в основу якої було покладено два основні поняття – “нація” і “державна”. Нація визнавалася найвищою формою людської спільноти, витвореної подібністю природних умов, спільністю історичної долі, прагненням усестороннього розвитку, втіленому в національному ідеалі, основним змістом якого оголошувалося прагнення до самореалізації суб'єкта всіх суспільних відносин із найширшою сферою впливів.

Необхідною умовою, що забезпечує нації всесторонній розвиток, активну участь у світовому співтоваристві, визнавалася суверенна держава. Для поневоленої української нації такою політико-правовою організацією мала стати Українська Соборна Самостійна Держава, заснована на засадах суспільного солідаризму [3, с.154–155]. Шлях досягнення незалежної української держави ОУН убачала в організації збройної боротьби українського народу проти окупаційних режимів, що мала завершитись національною революцією. “Українська нація виборє собі волю та державність лише шляхом національної революції та оружно́ї боротьби, під час якої на українських землях пануватиме національна диктатура, як то завжди було під час війни або визвольної боротьби інших націй” [1, с.295], – писав обраний головним суддею ОУН М.Кушнір (Я.Дуб).

На початку 30-х рр. в ОУН сформувалася концепція перманентної (постійної) революції. Вона передбачала цілий комплекс заходів: морально-психологічна мобілізація народних мас у напрямі усвідомлення ними мети, завдань і шляхів визвольної боротьби, готовності до жертв; організація збройних виступів народних мас і переростання їх у всенародний революційний зрив проти всіх окупаційних режимів; плекання патріотизму тощо [4, с.138–139].

Націоналісти передбачали три послідовні етапи будівництва української держави – національне визволення, державне закріплення й розвиток. Цим трьома етапам державотворення мали відповідати різні форми державної влади. Під час визвольної боротьби на українських землях мала утворитись національна диктатура, керована провідними верствами нації. Українська влада мала спиратись на місцеві національно-революційні організації, якими, як допускалося, будуть переважно сільські й міські ради. У період національної революції та збройної боротьби на українських землях мала запанувати “тверда диктаторська влада, яка залізною рукою та рішуче буде поборювати й усувати всі ті перешкоди, що стоять на шляху до утворення національної держави”. Національна диктатура була покликана також без усяких парламентських затягувань, інтриг уводити в життя різні реформи та дбати про господарський і культурний розвиток країни. Політична свобода в період національної революції мала бути “сильно обмежена”, а діяльність різних політичних партій заборонена, “щоби взаємним поборюванням не розпилювали сили нації” [1; с.256–257].

Наступними етапами державотворення було внутрішнє впорядкування країни. Диктатура, як перехідний стан, повинна була бути ліквідована. На чолі впорядкованої держави ставав обраний представницьким органом голова, який призначав виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим органом.

Адміністративний устрій української держави повинен був опиратись на місцеве самоврядування, тобто в кожному краї мав бути свій представницький орган і виконавча влада.

Щодо соціально-економічної сфери, то тут передбачалася розбудова народного господарства на засадах державної, кооперативної і приватної власності. Земля мала бути передана селянам без викупу в приватну власність. Підприємства залишались у приватній власності на підставі вільної конкуренції й приватної ініціативи.

Трудовим законодавством визначалися порядок створення та діяльності профспілок, членам яких гарантувалося представництво в органах державної влади; третейських судів, що повинні були вирішувати трудові конфлікти; проведення страйків та локаутів. Для робітників установлювався 8-годинний робочий день із подальшим його скороченням [5, с.10].

Освіта в державі повинна була здійснюватись на основі української, державної, обов’язкової й безоплатної школи, що перебувала під наглядом держави.

Значна увага приділялася військовій політиці. Передбачалося, що організація українського війська буде розвиватись відповідно до трьох етапів державного будів-

ництва. На першому етапі окремі військові осередки візьмуть на себе підготовку народних мас до збройної боротьби. Згодом оборону держави перебере єдина, регулярна, надкласова, національна армія та флот, які разом із територіальними козацькими частинами будуть створені на основі загальної військової повинності [5, с.13].

1935 року один з активістів ОУН М.Сціборський опублікував у Парижі свою працю “Націократія”, де детально проаналізував такі форми державно-політичного устрою, як демократія, соціалізм, комунізм, фашизм (диктатура). М.Сціборський піддав гострій критиці “руйнівний зміст” демократії, соціалізму й комунізму. Він стверджував, що політична демократія веде до анархії, а соціалізм та комунізм – є нівелююче руйнівними.

Ідеальним, за М.Сціборським, є правління “Націократії”. “Націократією називаємо режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об’єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – у представницьких органах державного управління” [7, с.41].

Важке становище українського народу в середині 30-х років посилювало тоталітарні настрої всередині ОУН. Голодомор та колективізація на Наддніпрянщині, новий польський наступ на українство в краї спричинилися до того, що молодше населення зневірилося в ефективності легальних засобів політичної діяльності. Націоналізм набував усе більшої популярності.

Націократична концепція державотворення М.Сціборського була покладена в основу оновленої політичної програми ОУН, яка була ухвалена 26–27 серпня 1939 р. у Римі.

Основою держави націоналісти визнавали спершу націю, а вже потім державу, яким підпорядковувалися класові, партійні, групові та особисті інтереси.

Національна економіка мала розбудовуватись на засадах плановості й контролю держави. Основою аграрного устрою держави оголошувалися приватновласницькі індивідуальні трудові селянські господарства. Колгоспи й радгоспи підлягали ліквідації, а їх земля й майно передавалися трудовим селянським господарствам. Скасовувалося поміщицьке й церковне землеволодіння, а також власність колоністів. Промислова політика будувалася на принципі державної, муніципальної, кооперативної й приватної власності [8, с.404–408].

Формою суспільної організації націократії виступав державний синдикалізм. Фахові синдикати (професійні спілки, що об’єднують групи людей за профілем виробництва) ставали елементом державного організму. Для вирішення соціально-економічних проблем із представників різних синдикатів формувалися господарські ради на місцях і всеукраїнська господарська рада в центрі. Як державні установи вони виступали дорадчими органами законодавчої й виконавчої влади.

Щодо соціальної політики, то вона була досить жорсткою. Соціальним оголошувалось усе те, що сприяє розвитку нації, антисоціальним – усе, що їй шкодить. Страйки робітників і локаути працедавців заборонялися законом як такі, що не відповідають засадам націократичної держави й суперечать соціальній солідарності. Вирішення проблем євгеніки, тобто піднесення популяції українського населення, планувалося реалізувати шляхом заборони шлюбу хворим на означені хвороби.

Свою визвольну акцію організований націоналізм будував на національній революції, яка мала розгортатись у трьох етапах. Її вирішальною фазою був збройний виступ української нації проти окупантів, опертий на власні сили. На перехідному етапі провідною силою революції мала виступати національна диктатура, заснована на монопартійному принципі. Опорою диктатури мав стати “ударний, боєвий легіон революції – організований націоналізм, що черпатиме свої сили з безпосереднього джерела: з народу й його нової провідної верстви – еліти” [7, с.54].

На початку революції диктатура матиме революційно-військовий характер. Її опорою стане військова сила нації. Після закінчення збройної фази революції диктатура буде реорганізована на громадську базу. На цьому етапі її завдання полягатиме в закріпленні перемоги й створенні умов переходу до націократичного устрою, що замінить режим диктатури.

Організований націоналізм усвідомлював небезпеку самоконсервації диктатури, коли вона стає метою для себе. На відміну від інших авторитарних концепцій (фашизм, націонал-соціалізм, більшовизм) націоналізм визнавав диктатуру тимчасовою формою державного ладу.

Завершальним етапом національної революції було встановлення постійного, республіканського за формою, державно-правового устрою націократії. Він не мав нічого спільного з парламентською демократією, побудованою на представництві політичних партій. Замість них місце в державних органах влади мали зайняти синдикати. Існування політичних партій виключалось як у період диктатури, так і постійного державного ладу.

Постійний державний лад у державі мав постати після визвольних і підготовчо-реконструктивних дій національної диктатури. Система місцевого самоврядування передбачала створення повітових, сільських і міських управ, обраних на основі прямого, загального, рівного й таємного виборчого права. Органом краєвої управи ставали Краєві ради, що склалися з послів, обраних у відповідній кількості від кожного повіту. Крім цього, у краях, повітах і громадах запроваджувалися загальнодержавні адміністративні й господарські установи. Керівниками країв виступали начальники державних адміністрацій, які одночасно мали бути головами Краєвих рад. Вони були покликані виконувати три функції державного управління: уряд, контроль і громадську самодіяльність.

Загальнодержавною законодавчою установою була Державна Рада. Кандидати на посла до Державної Ради визначалися синдикатами та їх господарськими радами з подальшим демократичним обранням населенням кожного виборчого округу.

На чолі нації й держави мав стояти Голова Держави, який обирався на 7 років Національними Зборами, що склалися з Державної Ради, Всеукраїнської господарської ради, представників синдикатів і Краєвих рад. Голова Держави був покликаний керувати країною, представляти її на Міжнародній арені. Він здійснював керівництво збройними силами, мав право законодавчої ініціативи, розпуску парламенту. Одночасно Голова Держави мав би бути Головою Державного Секретаріату (кабінету міністрів), своєю владою призначати й звільняти Державних Секретарів. Як і Голова Держави, Найвищий Державний Суд обирався національними Зборами [7, с.58].

У націократичній державі організованому націоналізму відводилася роль вартвого й будівничого нації, її провідного авангарду.

Отже, на державотворчій думці українського організованого націоналізму значною мірою позначилися внутрішні й зовнішні обставини. Тоталітарна модель державотворення, викладена в програмі ОУН 1939 р., була відповіддю на трагічне становище українського народу, антиукраїнську політику СРСР, Польщі, Румунії й Угорщини.

Український творчий націоналізм, ініціатором якого був Д.Паліїв, по-іншому бачив вирішення державотворчих питань. Виходець із УНДО, Д.Паліїв організував Фронт національної єдності (ФНЄ). Офіційною датою його заснування вважався вихід 1 листопада 1933 р. ідеологічного органу ФНЄ – журналу “Перемога”, на сторінках якого було опубліковано тези політичної програми ФНЄ.

На початкових етапах свого існування ФНЄ обмежувався ідеологічно-пропагандистською діяльністю через свої газети й журнали: “Перемога”, “Українські вісті”, “Батьківщина”, “Наше слово”.

20 вересня 1936 р. у Львові відбувся I конгрес ФНС, на якому були присутні 376 делегатів із 35 повітів краю. Конгрес прийняв статут партії, який будувався на засадах суворого централізму, призначив Провідником ФНС Д.Паліва й Політичну комісію, закликав до боротьби проти більшовизму, “всіх егоїстичних класових доктрин, всяких партійних поділів, демоліберальних гасел про народоправство”, наголосив, що лише творчий націоналізм і сильний провід “годні сцементувати цілу націю на підставі великих ідей” [6, с.1–4, 40–42]. Фронтвики вважали себе легальним націоналістичним рухом.

Тези ФНС 1933 р., матеріали конференції 1935 р. і конгресу 1936 р. склали основу творчого націоналізму. Проте чіткого державотворчого плану дій ФНС не мала.

Вихідною засадою ідейно-політичної концепції творчого націоналізму була ідея особливої історичної місії української нації в слов'янському світі та Європі. Згідно з ФНС, українська нація виступала носієм слов'янської та європейської культури й духу Божого народу [2, с.5].

В ідеології творчого націоналізму центральне місце відводилося проблемі організації нації, як запоруці відновлення української держави. У зв'язку із цим на конференції ФНС 1935 р. і конгресі 1936 р. було висунуто ідею загальної перебудови всього “збірного” політичного устрою українського суспільства. Зважаючи на згубність міжпартійної “війни всіх проти всіх”, лідери ФНС вбачали своє завдання в тому, щоб “зліквідувати в українському світі всякий партійний поділ, роздор і анархію” [6, с.35]. Боротьба з партійництвом стала однією з головних засад діяльності фронтників. Нищівній критиці було піддано насамперед діяльність УНДО та ОУН. УНДО звинувачували в перестарілості організаційних форм політичної діяльності, угодовстві, зраді національних інтересів. Діяльність ОУН оцінювалась як політика національної катастрофи.

Особлива увага в програмних засадах фронтників відводилася формуванню нового проводу нації. Виступаючи на першому конгресі ФНС (1936 р.), Д.Палів у зв'язку із цим зазначав: “Джерело нашої кризи ясне: на наших очах занепадає та провідна верства української нації, яка продовж 19-го і 3-х десятків літ ХХ ст. творила мізок народу. Світська й духовна інтелігенція перестає бути у своїй масі провідною верствою, вона втікає від того почесного обов'язку. Тому заістнувала криза того національного проводу, який виріс з тої провідної верстви. Треба зберегти з поміж неї цінну частину, а разом з тим всю увагу спрямувати на витворення, виховання нової провідної верстви й проводу. Селянство мусить стати ядром ФНС, з селянства мусять вийти головні кадри нової провідної верстви” [6, с.35].

Силу нації фронтвики вбачали в якісних характеристиках її проводу, вождя, провідника, що уособлював загальнонаціональну організацію, виступав найвищою організаційно-політичною владою для членів ФНС. Безоглядний послух політичному провіднику й сувора організаційна дисципліна лягли в основу статуту й правильника ФНС [6, с.35].

Окреслена Д.Паліївим, С.Волинцем, М.Іванейком у загальних рисах державотворча концепція ФНС передбачала відновлення соборної української держави на всіх її етнографічних територіях. Реалізувати свою програму фронтвики планували, опираючись на зовнішні й внутрішні фактори. Зовнішньополітичною передумовою утворення української держави мав стати неминучий, на думку проводу ФНС, міжнародний військовий катаклізм, під час якого СРСР потерпить поразку. Публіцисти ФНС вважали, що “більшовизм перемінюється поволі в якийсь новітній московський націоналізм”, який став головним ворогом українства, а тому боротьба з ним оголошувалась головним завданням українського населення західноукраїнських земель. Один із провідних діячів ФНС С.Волинець (колишній член КПЗУ) у політичному рефераті, виголошеному 20 вересня 1936 р. на конференції ФНС, підсумував: “Наша ідейна і

політична постава мусить бути в кожному разі проти більшовицька, бо більшовизм загрожує нашому існуванню як нації” [6, с.35].

Непримиренним було ставлення ФНЄ і до Польщі. Фронтвики різко засудили автономістську концепцію УНДО, виступили проти будь-яких угод з польським урядом. Боротьба з угодовством стала одним із факторів утворення ФНЄ.

Упродовж другої половини 30-х рр. фронтвики здобули значний вплив серед українського суспільства. Цьому значною мірою сприяла організаційно-політична криза, у якій перебувала УНДО і ОУН. До ФНЄ примкнула частина членів УНДО, незадоволених політикою “нормалізації”, а також ОУН, гетьманців і навіть КПЗУ. У кінці 30-х рр. ФНЄ займала помітне місце в західноукраїнському політичному спектрі.

Отже, сформульована в надто загальних рисах державотворча стратегія ФНЄ передбачала використання сприятливих міжпартійних відносин, пов’язаних із воєнним розгромом СРСР і знищенням Версальської системи з її пануванням одних націй над іншими, для відбудови соборної української держави. Реалізація цього завдання, на думку теоретиків ФНЄ, вимагала максимальної організованості й консолідації західноукраїнського суспільства, якому відводилась одна з провідних ролей у відбудові держави. Окремі фрагментарні згадки щодо суті державотворчих засад свідчать про те, що ФНЄ намагалась узагальнити вітчизняний досвід державотворення, урахувавши становище українського народу в другій половині 30-х років. Разом із тим у політиці ФНЄ очевидні запозичення з тогочасних європейських тоталітарних націоналістичних рухів з її ідеями авторитаризму, вождизму, монопартійності, запереченням парламентських, ліберально-демократичних засад державного устрою.

Таким чином, аналіз державотворчих концепцій українських націоналістів 30-х років ХХ ст. засвідчив наявність у них як спільних, так і відмінних рис. Визначальними для ОУН і ФНЄ були ідеї нації й держави, до будівництва якої мали бути залучені всі соціальні верстви нації, яку, у першу чергу, ототожнювали із селянством. У програмах націоналістичних організацій передбачалося, що відродження соборної української держави відбудеться в результаті національної революції проти всіх окупаційних режимів. На першому її етапі буде встановлено революційну диктатуру з подальшою трансформацією її в республіканський державно-правовий устрій. Він характеризувався наявністю монопартійного авторитаризму з визначальною роллю харизматичного лідера або партійного проводу. Націоналісти виступали проти ліберальної парламентської демократії й комунізму. Разом із тим, відзначаючи різний ступінь довершеності державно-правових програм ОУН і ФНЄ, слід відзначити різні підходи до тактики й стратегії побудови української держави.

1. Дуб Я. Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України / Я. Дуб // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 8–9. – С. 335.
2. Іванейко М. Ідеологічні підстави творчого націоналізму / М. Іванейко // Перемога. – 1935. – 1 квітня. – С. 10.
3. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / З. Книш. – Торонто, 1970. – С. 452.
4. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1 : 1920–1939 / П. Мірчук. – Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк, 1968. – 339 с.
5. Причинки до суспільного мислення (Збірка статей) ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. – [Б. м.], 1955. – С. 10.
6. I Конгрес ФНЄ. – Л., 1936. – С. 45.
7. Сціборський М. Націократія / М. Сціборський. – Париж, 1935. – С. 59.
8. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 2. : Сучасність. – 1983. – С. 512.
9. Аналіза ситуації. Хід думок реферату Д. Паліва на I Конференції ФНЄ 23 березня 1935 р. // Перемога. – 1935. – 1 травня. – С. 11.
10. “105” – процент // Перемога. – 1934. – 15 квітня. – С. 8.
11. У другий етап // Перемога. – 1935. – Ч. 30. – 1 квітня. – С. 9.

В статтє раскрыто концепции украинских националистов 30-х годов XX века на построение государства, взгляды ОУН и ФНЕ на становление государства, дано определение организованного и творческого национализма.

Ключевые слова: *организованный национализм, творческий национализм, нациократия, Организация украинских националистов, Фронт национального единства.*

The article highlights the state creative views of the Ukrainian nationalists in the 30th of the twentieth century, exposes the state creative views of OUN and FNU and gives the definition of "organized nationalism" and "creative nationalism".

Key words: *Organized nationalism, Creative nationalism, Natiocracy, Organization of the Ukrainian nationalists, Front of National Unity.*

УДК 94 (438): 94 (477.8) "1921–1939"
ББК 63.(0)

Роман Чорненький

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СТАНИСЛАВІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1921–1939 рр.

У статті проаналізовано результати польських переписів населення 1921 та 1931 рр., чисельність польського населення на основі аналізу шематизмів греко-католицької церкви. З'ясовано, що за кількістю населення поляки були третьою етнічною групою воєводства, після українців та євреїв. Доведено, що переважна їх більшість мешкала в містах, а в селах проживали польські колоністи, які приїхали із центральних районів Польщі для участі в парцеляції великих землеволодінь.

Ключові слова: *населення, перепис 1921 р., віровизнання, латинники, статистика, римо-католики, Станиславівське воєводство.*

Важливою передумовою дослідження будь-яких історичних процесів та явищ є з'ясування їхньої кількісної складової. Без неї неможливо на науковому рівні розглянути й аналізувати наукові проблеми. Переписи населення допомагають нам установити чисельність, віровизнання, зайнятість, національність різних етнічних груп. Питання чисельності польського населення Станиславівського воєводства у 1921–1939 рр. є досить актуальним під час вивчення етнічних взаємовідносин на Прикарпатті. Уперше актуалізована нами тема стала предметом дослідження українського демографа В.Кубійовича [8]. Він проаналізував чисельний склад усіх населених пунктів Галичини. Серед польських дослідників слід виділити монографію К.П'ятковського [19]. У ній автор висвітлив динаміку змін у віросповідних групах населення Східної Галичини. В українській радянській історіографії демографічні процеси на Західній Україні вивчав С.Макарчук [10]. Сучасні українські вчені С.Копчак, В.Мойсеєнко, М.Романюк проаналізували чисельність населення по повітах Станиславівського воєводства [7]. Динаміку кількості та розміщення польського населення західноукраїнських земель у міжвоєнний період досліджує О.Дудяк [4]. Незважаючи на значні напрацювання української історіографії, ще й досі це питання залишається малодосліджуваною проблемою.

Метою нашої публікації є вивчення чисельності поляків Станиславівського воєводства у 1921–1939 рр., на основі статистичних даних польських переписів населення, кількості римо-католиків за інформацією шематизмів греко-католицької церкви.

Розглянемо результати польських переписів населення. Згідно з даними першого перепису від 30 вересня 1921 р., у Станиславівському воєводстві проживало 1 млн 348 тис. 580 осіб. Із них 641 869 (47,5%) чоловіків, 706 711 (52,4%) жінок. За національністю – 941 355 (69,8%) русинів (українців), 299 088 (22,1%) поляків, 91 880 (12,3%) євреїв, 15 595 (1,1%) німців (і 10 австрійців). Описано було й віровизнання населення. У воєводстві було 996 306 (73,8%) греко-католиків, 195 706 (14,5%) римо-католиків, 145 226 (19,5%) юдеїв, 10 270 (0,7%) євангелістів [20, с.8–9]. Офіційна

статистика вказує нам на релігійну приналежність 103 382 поляків до греко-католицького обряду. Український учений В.Садовський спростував цей факт. Він стверджував, що всі дані перепису про існування в Східній Галичині “фантастичних груп поляків греко-католицького обряду з польською розговірною мовою і поляків греко-католицького обряду з українською розговірною мовою в загальній кількості понад 300 тисяч людей збиваються тим простим фактом, що таких груп просто таки нема” [12, с.22]. А існування таких груп належить до сфери статистичних фантазій. Дослідник аргументує свою думку тим, що згідно з даними перепису 1921 р., у Східній Галичині було 1 млн 908 тис. 480 поляків, а чисельність римо-католиків становила 1 млн 355 тис. 755 осіб. До числа поляків було зараховано понад 300 тис. українців і понад 200 тис. євреїв [12, с.24]. Наважимося висловити припущення, що подібна ситуація була й у Станиславівському воєводстві, а кількість 103 382 поляків є штучно створена від числа українців, євреїв чи інших національностей воєводства.

Сучасний український дослідник О.Дудяк уважає, що на початку 1920-х рр. у Станиславівському воєводстві мешкала найменша польська громада Галичини – 191 758 (14,3%) [4, с.9]. Учений використовує метод установлення національної структури мешканців за їх конфесійною приналежністю, який є загальноприйнятим у науковій літературі. Однак до римо-католицького обряду належали й інші національності воєводства. Зокрема, у селі Рафайлів (нині, Бистриця) Надвірнянського повіту мешкали німці-католики, які мали тут свій костел, однак називали себе поляками, а в часи Другої світової війни знову стали називати себе німцями [17, с.231]. У містечку Маріямпіль Станиславівського повіту проживали українці римо-католицького обряду [11, с.408]. Випадки переходу українців до католицизму в 1930-ті рр. були зумовлені як агітацією, так і тиском із боку польської влади. Так, у селі Боднарів Станиславівського повіту поміняли обряд добровільно близько 100 українців [9, с.695]. У містечку Делятин українців за відмову переходити на католицизм звільняли з роботи або переводили на нижчеоплачувану та важчу роботу [6, с.838]. Ми не можемо за конфесійною приналежністю стверджувати, що всі католики є виключно поляками, бо серед них були представники інших національностей, але в значно меншому обсязі. Нам видається, що більше половини вірних римо-католицького обряду були поляками.

Через десять років після першого польського перепису населення виникла потреба в його повторному проведенні. За даними офіційного перепису від 9 грудня 1931 р., опрацьованого С.Копчаком, В.Мойсеєнком, М.Романюком, у Станиславівському воєводстві проживало 1 млн 243 тис. 837 осіб, з них 598 675 (48,1%) чоловіків та 645 162 (51,8%) жінок [7, с.147]. При публікації матеріалів перепису вказувалось тільки дві розмовні мови – “польська” та “інша”. Згідно з нашими підрахунками, на основі архівних даних у воєводстві проживало 1 млн 342 тис. 916 осіб. За національною приналежністю було 1 млн 968 (79,1%) “інших” та 280 010 (20,8%) поляків [1, арк.1–25]. Польський історик В.Влодаркевич, покликаючись на “*Maly rocznik statystyczny Polski z 1939 r.*”, наводить іншу статистику. У Станиславівському воєводстві мешкало 1 млн 480,3 тис. осіб, з них українською мовою розмовляло 693,8 (46,9%) тис.; руською 325,1 (22%) тис.; польською 332,2 (22,4%) тис.; ідиш та єврейською 109,4 (7,4%) тис.; німецькою 16,7 (1,1%) тис. Коли ми об’єднаємо дані української та руської мов, у нас буде 1 млн 189 (68,8%) українців. За віровизнанням було 1 млн 790 (72,9%) греко-католиків, 246 (16,6%) тис. римо-католиків, 139,7 (9,5%) мойсеєвої віри (юдеї), 12,5 (0,8%) євангелістів [18, с.365].

Неточність даних офіційних польських переписів 1921 та 1931 рр. змусила відомого українського демографа В.Кубійовича провести власні підрахунки чисельності населення. На його думку, не було в Європі такої території, як Галичина, де б панували такі складні етнічні відносини. Унаслідок вікової колонізації та асиміляції польського елемента тут виникли перехідні групи між українцями й поляками [8, с.ХІ]. Учений

уважав, що поляки – це римо-католики, що вживають польську мову й почувають себе поляками. Але великий відсоток слов'янського населення Галичини не виявляє однозначно цих прикмет. Ці особи утворюють перехідні групи – латинники й греко-католики з польською розмовною мовою. Латинники, за твердженням В.Кубійовича, це штучна, не вживана серед народу назва на означення римо-католиків, що їх розмовною мовою є українська й вони своїм побутом майже не відрізняються від українців [8, с.ХІІ]. На думку вченого, латинники виникли внаслідок асиміляції поляків українцями. У 1930-х рр. вони ставали більш свідомими поляками й переходили на польську розмовну мову. Греко-католики з польською розмовною мовою жили між Сяном і Вислоком, вони були українцями, яких асимілювали поляки [8, с.ХІІ].

Термін “латинник” має два різні значення. Словник української мови Б.Грінченка тлумачить його як “католик” [15, с.347]. Подібне значення надає нам Словник української мови в 11 т. [16, с.454]. Етимологічні словники вказують на діалектне походження слова латинник, а латинство ототожнюють із католицтвом [2, с.481; 5, с.200]. Отже, слово “латинник” не вказує на національну приналежність особи. В історичній науці термін “латинники” тлумачиться як штучна назва прихильників римо-католицького віросповідання, які спілкуються українською мовою, але здебільшого ототожнюють себе з етнічними поляками. Частина латинників складають зукраїнізовані поляки, іншу – українці, які під впливом обставин змушені були прийняти римо-католицтво [3, с.393]. Однак наші краєзнавчі розвідки та розмови з респондентами доводять, що латинниками по селах називали поляків [13, 14].

Ми провели підрахунок кількості латинників у Станиславівському воєводстві на основі шематизмів греко-католицької церкви. Вони трактують латинників як римо-католиків (табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність латинників (римо-католиків) за даними шематизмів Греко-католицької церкви в Станиславівському воєводстві у 1931 р.

Назва деканату	Усе населення	Латинники
1. Богородчанський	66 675	2 041 (3%)
2. Болехівський	35 859	2 340 (6,5%)
3. Бурштинський	34 644	3 859 (11,1%)
4. Войнилівський	30 808	4 361(14,1%)
5. Галицький	35 037	5 275 (15%)
6. Городенський	78 103	6 402 (8,1%)
7. Долинський	38 572	5 552 (14,3%)
8. Єзупільський	36 704	2 421 (6,5%)
9. Жидачівський	24 514	4 115 (16,7%)
10. Жуківський	65 998	8 335 (12,6%)
11. Журавенський	30 135	2 260 (7,4%)
12. Калуський	51 313	3 377 (6,5%)
13. Коломийський	135 060	18 718 (13,8%)
14. Косівський	76 176	3 287 (4,3%)
15. Любінецький	23 295	665 (2,8%)
16. Надвірнянський	93 004	8 457 (9%)
17. Перегінський	28 539	324 (1,1%)
18. Підгаєцький	45 532	8 579 (18,8%)
19. Пістинський	82 863	1 960 (2,3%)
20. Рогатинський	37 705	2 314 (6,1%)
21. Рожнятівський	30 482	2 157 (7%)

Продовж. табл. 1

22. Сколівський	23 627	2 455 (10,3%)
23. Станиславівський	103 372	19 011 (18,3%)
24. Стрийський	61 633	13 061 (21,1%)
25. Снятинський	76 663	4 984 (6,5%)
26. Тисменицький	51 832	2 836 (2%)
27. Тлумацький	66 105	10 142 (15,3%)
28. Тухлянський	21 673	733 (3,3%)
29. Устецький	22 468	5 262 (23,4%)
Разом	1 508 391	155 283 (10,2%)

Джерело: Шематизм всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської на рік Божий 1931. Річник XXXIV. Станиславів: Накладом Кліра Епархіяльного, 1931. – 194 с.; Шематизм греко-католицького духовенства Львівської Архієпархії на рік Божий 1931/32. Річник LXXVI. Львів: Накладом Митрополичої Консисторії, 1931. – 382 с.

Ми використовували статистику 1931 р., бо шематизми після Першої світової війни почали виходити аж із 1925 р. Територія воєводства охоплювала дві дієцезії Греко-католицької церкви: Станиславівську епархію та Львівську Архієпархію. Адміністративний поділ на повіті не збігається з поділом на церковні деканати. В одному повіті могли бути два деканати. Однак це не перешкоджає нам установити чисельність латинників. Ми враховували тільки населені пункти Станиславівського воєводства, бо деякі деканати включали у свій склад територію Тернопільського воєводства. Похибка може бути незначною, тому що деякі села не надали інформації про кількість латинників.

Чисельність віросповідних груп населення Станиславівського воєводства досліджував польський учений міжвоєнного періоду К.П'ятковський. Він уважав, що в Східній Галичині кількість поляків із 1880 р. до 1931 р. збільшилася на 11,5% з 35,7% до 47,2%, римо-католиків на 6,9% з 29,7% до 36,6%, українці втратили 12% із 57,3% до 45,3%, "інші" збільшилися на 0,4% з 7,0% до 7,4%, хоча за віровизнанням утратили 3,4% з 13,9% до 10,5% [19, с.8]. Приріст римо-католиків склав 987 632 душ, греко-католиків 807 055 душ. Одразу дослідник ставив питання, чи можна при прирості українців 320 193, решту 486 862 греко-католиків віднести до поляків, бо так вони себе подали при переписі [19, с.9]. У Станиславівському воєводстві чисельність поляків у вказаний період зросла на 210 415 (41,8%) зі 121 650 до 332 065, українців на 272 770 (53,9%) із 746 108 до 1 018 878, "інших" на 21 124 (4,3%) зі 105 752 до 126 876. За віросповідним критерієм кількість римо-католиків збільшилася на 145 787 (29%) зі 100 157 до 245 944, греко-католиків – на 349 160 (69%) із 729 859 до 1 079 019, "інших" – на 10 128 (2%) зі 143 494 до 153 622 [19, с.13]. При цьому Станиславівське воєводство мало найнижчу в Східній Галичині кількість римо-католиків – 16,6% [19, с.38]. У воєводстві в 1932 р. було 87 римо-католицьких парафій, 127 священників, 87 костелів, 168 каплиць, а греко-католики мали 629 парафій, 540 священників, 644 церкви, 186 дочірніх церков і каплиць [19, с.41]. Під час опрацювання дослідження в К.П'ятковського виникли труднощі, пов'язані з тим, що межі парафій не збігалися з межами повітів. Зазначимо, що вчений при підрахунках користувався офіційною статистикою.

За розміщенням більшість польського населення мешкала в містах. Ми провели підрахунок населення 39 міст Станиславівського воєводства на основі шематизмів греко-католицької церкви (табл. 2).

**Кількісний склад міського населення Станиславівського воєводства у 1931 р.
(за віросповідним критерієм)**

Назва	Усе населення	Греко-католики	Латинники	Євреї	Інші
1. Більшівці	3 254	1 474 (45,2%)	480 (14,7%)		1 300 (39,9%)
2. Богородчани	5 438	2 672 (49,1%)	795 (14,6%)	1 931 (35,5%)	40 (0,7%)
3. Болехів	7 584	2 257 (29,7%)	1 246 (16,4%)	3 655 (48,1%)	426 (5,6%)
4. Бурштин	4 420	2 270 (51,3%)	400 (9%)		1 750 (39,5%)
5. Галич	5 060	2 560 (50,5%)	1 200 (23,7%)		1 300 (25,6%)
6. Гвіздець	5 451	2 775 (50,9%)	345 (6,3%)	2 331 (42,7%)	
7. Городенка	13 138	7 000 (53,2%)	1 800 (13,7%)	4 320 (32,8%)	18 (0,13%)
8. Делятин	10 850	5 350 (49,3%)	1 200 (11%)	4 300 (39,6%)	
9. Долина	7 040	2 340 (33,2%)	3 200 (45,4%)	1 500 (21,3%)	
10. Єзупіль	3 700	2 800 (75,6%)	900 (24,3%)		
11. Жидачів	4 185	1 975 (47,1%)	1 280 (30,5%)	930 (22,2%)	
12. Журавно	2 717	729 (26,8%)	746 (27,4%)	1 242 (45,7%)	
13. Заболотів	6 395	2 493 (38,9%)	1 266 (19,7%)	2 636 (41,2%)	
14. Калуш	10 450	3 200 (30,6%)	1 250 (11,9%)		6 000 (57,4%)
15. Коломия	46 300	11 220 (24,2%)	13 400 (28,9%)	19 150 (41,3%)	2 530 (5,4%)
16. Косів	5 420	2 116 (39%)	908 (16,7%)	2 392 (44,1%)	4 (0,07%)
17. Кулачківці	4 050	3 070 (75,8%)	630 (15,5%)	350 (8,6%)	
18. Кути	6 651	1 749 (26,2%)	1 236 (18,5%)	3 168 (47,6%)	498 (7,4%)
19. Лисець	2 537	1 700 (67%)	480 (18,9%)	340 (13,4%)	17 (0,6%)
20. Маріямпіль	3 200	800 (25%)	2 000 (62,5%)	400 (12,5%)	
21. Надвірна	9 919	5 013 (50,5%)	1 861 (18,7%)	3 045 (30,6%)	

Продовж. табл. 2

22. Нижнів	5 111	3 761 (73,5%)	700 (13,6%)	650 (12,7%)	
23. Обертин	7 990	3 688 (46,1%)	1 960 (24,5%)	2 342 (29,3%)	
24. Отинія	5 158	2 571 (49,8%)	1 437 (27,8%)	1 150 (22,2%)	
25. Перегінськ	8 292	7 268 (87,6%)	154 (1,8%)	870 (10,4%)	
26. Печеніжин	7 561	4 539 (60%)	642 (8,4%)	2 380 (31,4%)	
27. Підгайці	5 325	1 110 (20,8%)	1 210 (22,7%)	3 005 (56,4%)	
28. Пістинь	6 953	5 860 (84,2%)	500 (7,1%)	593 (8,5%)	
29. Рогатин	4 460	1 099 (24,6%)	700 (15,6%)	2 633 (59%)	28 (0,6%)
30. Рожнятів	4 200	1 400 (33,3%)	1 200 (28,5%)	1 600 (38%)	
31. Сколе	6 135	1 835 (29,9%)	1 700 (27,7%)	2 400 (39,1%)	200 (3,2%)
32. Снятин	14 896	6 914 (46,4%)	3 497 (23,4%)	4 070 (27,3%)	415 (2,7%)
33. Солотвино	5 141	2 938 (57,1%)	296 (5,7%)	1 907 (37%)	
34. Станиславів	62 356	15 606 (25%)	16 652 (26,7%)	25 011 (40,1%)	5 096 (8,1%)
35. Стрий	26 996	4 000 (14,8%)	10 454 (38,7%)		12 542 (45,4%)
36. Тисмениця	9 946	6 942 (69,7%)	1 000 (10%)	2 000 (20,1%)	4 (0,04%)
37. Тлумач	7 370	3 263 (44,2%)	1 966 (26,6%)	2 132 (28,9%)	9 (0,1%)
38. Хотимир	2 840	1 876 (66%)	796 (28%)	168 (5,9%)	
39. Чернелиця	5 502	3 152 (57,2%)	1 200 (21,8%)	1 150 (20,9%)	
Разом	363 991	143 385 (39,3%)	82 687 (22,7%)	105 751 (29%)	32 177 (8,8%)

Джерело: Шематизм всего клира греко-католицької Епархії Станиславівської на рік Божий 1931. Річник XXXIV. Станиславів: Накладом Клира Епархіяльного, 1931. – 194 с.; Шематизм греко-католицького духовенства Львівської Архієпархії на рік Божий 1931/32. Річник LXXVI. Львів: Накладом Митрополичої Консистоїї, 1931. – 382 с.

Згідно зі спогадами Е.Штрум де Штрема, голови Головного Статистичного Управління, яке він очолював упродовж 1929–1939 рр., обидва польські переписи населення 1921 і 1931 рр. були сфальсифіковані відносно національностей на Сході Польщі. Причому брехні в переписі 1931 р. значно перебільшували фальші 1921 р. Фальсифікації проводили на місцях повітові староства під контролем поліції. Зокрема, у графі “рідна мова” слова “українська” чи “білоруська” були перекреслені, а натомість було записано “польська”. Так само були виправлення і на користь “римо-католиць-

кого” віровизнання. Головне Статистичне Управління звернулося до МВС із проханням провести повторний перепис населення в східних воєводствах, але отримало відмову. Отже, офіційна статистика, за твердженням Е.Штрум де Штрема – “відноситься тільки до смітника” [21, с.666–667].

Таким чином, аналізуючи польські переписи населення 1921 та 1931 рр., ми з’ясували, що вони містять неточні й недостовірні дані чисельності польського населення Станіславівського воєводства. У переписах була штучно збільшена кількість поляків. Для з’ясування її відносної чисельності ми використали загальноприйнятий у науковій літературі метод установаження національної структури мешканців за їх конфесійною приналежністю. Ми підраховали кількість римо-католиків, переважну більшість яких складала поляки, на основі шематизмів греко-католицької церкви. Згідно з нашими підрахунками, у Станіславівському воєводстві було 155 283 (10,2%) римо-католиків, із них у містах проживало 82 687 (53,2%), у сільській місцевості – 72 596 (46,7%) осіб.

1. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 6, спр. 470, 25 арк. (Статистична інформація про результати перепису населення в повітах Станіславського воєводства станом на 9 грудня 1931 року. 1931 р.).
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
3. Довідник з історії України (А–Я) : посіб. для серед. загальноосв. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
4. Дудяк О. А. Динаміка соціальної структури і зайнятості польського населення Західної України у міжвоєнний період (20-ті–30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / О. А. Дудяк. – Л., 2003 – 21 с.
5. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 3 : Кора–М / [уклад. Р. В. Болдирев]. – 1989. – 552 с.
6. Злотий З. Делятин / о. З. Злотий // Альманах Станіславівської землі : зб. матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини : у 3 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1 / ред.-упоряд. Б. Кравців. – 1975. – С. 837–842.
7. Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття (статистично-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів : Світ, 1996. – 285 с.
8. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини / В. Кубійович. – Мюнхен : Logos, 1983. – 207 с.
9. Ліщинський І. Боднарів / І. Ліщинський // Альманах Станіславівської землі : зб. матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини : у 3 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1 / ред.-упоряд. Б. Кравців. – 1975. – С. 695.
10. Макарчук С. А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму / С. А. Макарчук. – Львів : Вища школа, 1983. – 256 с.
11. Островерха М. “Просвіта” у Станіславщині в 1923–1926 роках. Із спогадів організатора / М. Островерха // Альманах Станіславівської землі : зб. матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини : у 3 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1 / ред.-упоряд. Б. Кравців. – 1975. – С. 398–414.
12. Садовський В. Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року / В. Садовський // Студії з поля суспільних наук і статистики. Видає Статистична комісія НТШ. Т. IV. Вип. 1 / за ред. д-ра М. Кордуби. – Л., 1927. – 51 с.
13. Свідчення Герелишина С. І., 9.01.1931 р. н., с. Стримба Надвірнянського р-ну, пенсіонер, середня освіта.
14. Свідчення Чоренької А. І., 10.02.1929 р. н., с. Опришівці (з 1965 р. у межах Івано-Франківська), пенсіонер, початкова освіта.
15. Словарь української мови : у 4 т. / [упоряд. Б. Грінченко]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 2 : З–Н / [упоряд. Б. Грінченко]. – 1958. – 573 с.
16. Словник української мови : у 11 т. [голова ред. кол. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 4 : І–М / [ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко]. – 1973. – 840 с.
17. Юркевич Р. Лісівництво Станіславщини / Р. Юркевич // Альманах Станіславівської землі : зб. матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини : у 3 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1 / ред.-упоряд. Б. Кравців. – 1975. – С. 228–243.
18. Włodarkiewicz W. Postawy polaków, ukraińców i żydów – mieszkanców województwa Stanisławowskiego do agresji Niemiec I ZSRR w 1939 roku / W. Włodarkiewicz // Україна: культурна спадщина, національна

свідомість, державність. Вип. 17 : Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич, упоряд. М. Литвин, В. Фугала. – Л., 2008. – С. 364–383.

19. Piatkowski K. Rozwoj stosunkow wyznaniowych i narodowosciowych Malopolske Wschodniej : materialy dla celow pracy społecznej / K. Piatkowski. – Lwow : Nakladem Zarzadu Głownego T.S.L. we Lwowe, 1936. – 83 s.
20. Skorowidz miejscowosci Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 wrzesnia 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. XIV : Wojewodztwo Stanislawowskie. – Warszawa : Nakladem Głownego Urzedu Statystycznego, 1923. – 47 s.
21. Szturm De Sztrem E. Prawdziwa statystyka / E. Szturm De Sztrem // Kwartalnik Historyczny. Rocznik LXXX. 1973. № 3. – Warszawa : Panstwowe wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 664–667.

В статті проаналізовані результати польських переписів населення 1921 і 1931 рр., в'яснена численність польського населення на основі аналізу шематизмів греко-католицької церкви. В'яснено, що за кількістю населення поляки були третьою етнічною групою воєводства, після українців і євреїв. Доказано, що подавляюче їх більшість проживало в містах. В селах проживали польські колоністи, які приїхали з центральних районів Польщі для участі в парцеляції великих земельних володінь.

Ключевые слова: населення, перепис в 1921 г., вероисповедание, латинники, статистика, римокатолики, Станиславівське воєводство.

The article enlightens the results of polish census of population in 1921 and 1931. The numbership of polish population is found out due to the analysis of reference books of the Greek-Catholic Church. Judging by the census the Polish were the third ethnic group after the Ukrainians and the Jews. The majority of them lived in towns. The polish colonists who came from the central parts of Poland for taking part in land division, lived in the villages.

Key words: population, census 1921, confession, statistics, Rome-Catholics, Stanislawow province.

УДК 94 (477.8)

ББК 63.3 (4 Укр)

Ростислав Котовський

ОСОБЛИВОСТІ АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1939–1941 рр.)

У статті зроблено спробу проаналізувати ідеологічні концепції стосовно західноукраїнського регіону. Край опинився під “перехресним возом” як з боку міфологем про “комуністичний рай”, так й ідеологій українського та польського націоналізму. На зміну традиційній імперській політиці “захисту православних слов’ян” прийшла нова доктрина, адаптована до нових викликів часу – “соціальної справедливості”.

Ключові слова: західні області УРСР, ідеологія, націоналізм, більшовизм, українці, поляки.

Упродовж століть Волинь і Східну Галичину заселяли, окрім автохтонного українського населення, різні національні меншини. Складною була їхня історична доля. Шлях до волі тісно переплітався із суспільно-політичним та соціально-економічним життям інших етнічних меншин. Для розбудови дружніх стосунків є невідкладна потреба в об’єктивному висвітленні історії.

В останні десятиліття українські дослідники підготували колективні наукові праці з історії західноукраїнських земель 1939–1941 рр. Перш за все, це дослідження М.Литвина, О.Луцького, К.Науменка “1939: Західні землі України” [25]; В.Барана, В.Токарського “Україна: західні землі: 1939–1941 рр.” [2]; Д.Веденеєва, І.Биструхіна “Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945” [3]; Д.Архієрейського, О.Бажан, Т.Бикова “Політичний терор в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси” [27] та інші, які базуються на широкому архівному матеріалі. Суспільно-політичні процеси, що проходили в західних областях УРСР, охарактеризовано в

окремих монографічних дослідженнях: І.Андрухів та А.Француза [1], О.Малярчука [26], І.Рибака [28], О.Рубльова [29], М.Сеньківа [30], Б.Яроша [32] та ін.

Мета статті – проаналізувати особливості агітаційно-пропагандистської роботи влади в західних областях УРСР (1939–1941 рр.).

У день підписання пакту Молотова–Ріббентропа 23 серпня 1939 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК ВКП(б) “Про відбір 4 000 комуністів для політроботи в РСЧА”. У ній йшлося про дозвіл політуправлінню Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) призвати в кадри політпрацівників запасу. Відібрані кандидати проходили процедуру затвердження на засіданнях бюро відповідних обкомів, крайкомів, ЦК компартій республік і тільки тоді через Політуправління РСЧА подавалися на затвердження ЦК ВКП(б).

Політорганами РСЧА було виготовлено понад 10 млн листівок під назвами “Боротьба українського народу проти польської шляхти”, “Радянська Батьківщина українського народу – квітуча Радянська Україна”, які авіація розкидала над містами й селами Західної України [24, с.32–33].

Окреме місце відводилося спеціальним листівкам, спрямованим на дискредитацію польського уряду. Листівки присвячувалися “втечі уряду за кордон”, “викраденню урядом золотого запасу”, “розкішному життю представників найвищої влади” [23, с.107, 125]. Засобами психологічного тиску досягалася мета радянської пропаганди – моральне розтління військового духу польської армії. Поширення чуток, усна пропаганда в прифронтовій зоні, підкреслення в листівках та армійських газетах визвольного характеру походу РСЧА часто дезорієнтували польських солдат.

Події, що відбувалися в західних областях України в період з вересня 1939 до червня 1941 рр. слід аналізувати, виходячи з особливостей національної політики керівництва СРСР у регіоні. На найвищому державному рівні була розроблена й апробована ціла система різноманітних заходів, де ключова роль відводилася каральним органам та ідеологічним акціям.

Практика “творення нового суспільства” в СРСР переносилася на західні землі України. “Декоративні” народні збори Західної України своєю декларацією проголошували: “Віднині вся земля Західної України оголошується всенародним добром, тобто державною власністю” [4, с.312]. Декларація, прийнята народними зборами, надавала законодавчу базу під конфіскацію й передачу селянам поміщицьких та церковних земель. Повсюдно створені селянські комітети, при підтримці РСЧА і НКВС, негайно приступили до опису поміщицької, церковної, монастирської землі та майна.

Радикальні настрої за часів “старої Польщі” в західноукраїнському селі відображали дві політичні сили – український націоналізм і комунізм. Обидві політичні сили діяли нелегально й пропонували своє вирішення політичних і аграрних питань. Український націоналізм – політичний напрям, орієнтований насамперед на примат ідеї нації. Справедливий соціальний устрій бачився не з точки зору особистої свободи, не як повна соціальна рівність, а лише у зв’язку з повним державницьким “унезалежненням” нації. Приєднання Західної України до УРСР означало для націоналістичного підпілля перехід боротьби з антипольської на антирадянську й вихід з галицько-волинського регіону на нові терени.

Комуністична пропаганда у своєму розпорядженні мала не тільки “армію” кваліфікованих агітаторів і карально-репресивний апарат, а й величезні матеріальні ресурси наддержави. Уже 24 березня 1940 р. відбулися вибори у Верховні Ради СРСР та Української РСР. За кандидатів “єдиного блоку комуністів і безпартійних”, згідно з офіційною статистикою, голосувало 98% населення. Було обрано 33 депутати до Верховної Ради СРСР і 80 – до Верховної Ради УРСР. У численних звітах про політичну ситуацію в регіоні знаходимо один і той самий вислів корінних мешканців: “Нам гово-

рили, що можна вільно висувати кандидатів, а тим часом влада подала своїх – одного на одне місце, а інших заборонила” [27, арк.3].

На вулицях і площах міст і сіл вивішувалися портрети більшовицьких вождів. У кінотеатрах демонстрували фільми: “Ленін у Жовтні”, “Ленін у 1918 році”, “Чапаєв”, “Щорс”, “Балтійці”, “Кармалюк” та ін.

У східні області України були відряджені численні “делегації трудящих”, тобто місцевого активу західних областей з метою ознайомлення із життям “робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції”. У свою чергу, “делегації трудящих” східних областей України, а також Російської Федерації, Грузії, Вірменії, Казахстану, Узбекистану відвідали західні області й розповіли про свій досвід “проведення соціалістичних перетворень”.

В ідеологічній роботі широко використовувалася преса. З Києва надсилалася величезна кількість примірників газети, а також налагоджувався випуск партійної преси в районах і залучення місцевих “робсількорів”. Так, у Станіславській області у 1940 р. із 37 районів у 30 одноразовий тираж партійних газет становив 78 тисяч примірників [5, арк.137].

У газетах систематично друкувалися консультації та поради з ідеологічних питань на допомогу агітаторам. В обов’язки останніх входило “активне вивчення й обговорення Сталінської Конституції”, виступи на різноманітні антирелігійні й політичні теми, заздалегідь затверджені райкомами партії. Завдання полягало також у тому, щоб так звані “забави” молоді та масові вечори взяти під свій безпосередній контроль через “гуртки біжучої політики, колективного читання газети «Безбожник», а також вечорів колективних читок радянських газет” [8, арк.8]. Місцеві партійні організації мали у своєму розпорядженні великий загін пропагандистів й агітаторів, який складався з колишніх членів КПЗУ, а також із тих працівників, що прибули за дорученням ЦК КП(б)У. Згідно з партійною звітністю ця “армія” налічувала 51 725 осіб, у тому числі близько 40 тисяч осіб місцевих жителів. З метою виховання інтелігенції в 1940 р. у Львові було створено вечірній університет марксизму-ленінізму, у якому навчалася 300 осіб [31, с.166]. Ця статистика викликає сумніви, але слід констатувати, що влада з притаманним їй розмахом узялася за “ідейне виховання трудящих”.

Наведемо витяг із телеграми Сталіну, надісланої із засідання Тернопільської обласної партійної конференції, яка відбулася у квітні 1940 р.: “З країни народного горя, злиднів і безправ’я західні області України, під керівництвом більшовицької партії, під Вашим безпосереднім керівництвом перетворюються в квітучі області Української Радянської Соціалістичної держави. Мудра Ленінсько-Сталінська національна політика поклала раз і назавжди край міжнародній ворожнечі між народами, що населяють західні області України. З кожним днем розвивається нечуваний розквіт культури, національної за формою, соціалістичної за змістом” [13, арк.18].

Партійні функціонери за усталеними ідеологічними зразками від імені “трудящих” систематично організовували потік відповідних телеграм і листів на адресу найвищого партійного й державного керівництва республіки та Союзу. Такі кампанії ідеологічний апарат приписував “ініціативі мас” знизу, хоча насправді вони скеровувалися й організовувалися як складова частина партійної роботи. Проте листи “маленьких громадян” зі своїми наболілими проблемами ретельно перевірялися “відповідними органами” й “осідали на місцях” [21].

“Преса – єдине знаряддя, – повчав «великий керманіч» тов. Сталін, – за допомогою якого партія щодня, щогодини говорить з робітничим класом на своїй, потрібній їй мові. Другого засобу протягнути духовні зв’язки між партією і класом, другого такого гнучкого апарату в природі немає”. За нашими підрахунками, лише Тернопільська область “за робочий день” отримувала 15 400 екземплярів центральних, відповідно – 36 550 республіканських, 12 000 обласної та 32 200 районних газет, крім цього – 14 120

центральної і республіканських журналів [18, арк.30–31]. Як свідчать партійні архівні документи, “розповсюдження преси по селах області організовано незадовільно, більшість газет та журналів осідає в районних центрах, установах та підприємствах, в яких провадиться підписка за рахунок бюджетних асигнувань. Мало було приділено уваги індивідуальній підписці” (із постанови бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 13 червня 1940 р.) [19, арк.98].

Західноукраїнське населення потрапило в ізолюваний інформаційний простір і позбавлялося можливості орієнтуватися в особливостях політичного життя континенту. В областях організовувались облліти, які здійснювали контроль за друкованою продукцією. Так, у постанові бюро Тернопільського обкому КП(б)У “Про стан цензурної роботи” від 26 березня 1941 р. зазначено, що “Облліт у своїй роботі домігся деякого покращення. В області організовано контроль над печатною продукцією, повністю укомплектований обласний і районні апарати Облліту. В більшості районів області перевірено бібліотеки і проведена відповідна очистка книжного фонду від ворожої літератури”. Ця постанова зобов’язувала всіх секретарів райкомів партії до 15 квітня того ж року забезпечити повну перевірку книжкового фонду всіх бібліотек області й вилучити ворожу літературу. Для “очистки” бібліотек від ворожої літератури мали бути виділені “товариші зі складу комуністів, комсомольців і політично перевірених учителів” [19, арк.18–19].

Ідейно-політичну роботу в регіоні очолив створений ЦК КП(б)У Львівський будинок пропаганди й агітації. Масово-політична робота мала на меті прищепити мешканцям регіону віру в соціалістичний ідеал, викликати вороже ставлення до націоналізму, релігії, традицій і звичаїв. Ідеологічна робота більшовицької партії в масах була покликана стати “контрударом” релігійним щотижневим проповідям у “культових спорудах”, яких нараховувалося, за нашими підрахунками, майже десять тисяч (українські – церкви, польські – костели, єврейські – синагоги). Зокрема, в першій половині жовтня 1939 р. було організовано показовий цикл лекцій на теми: “Ленінська національна політика партії більшовиків”, “Буржуазно-націоналістичні партії – вороги трудящих”, “Радянська інтелігенція”. При тимчасовому управлінні було організовано щоденні консультації з питань радянського державного устрою та Конституції СРСР [22, с.228].

На комуністів і комсомольців покладалась “історична місія” – ідейного виховання й перевиховання широких народних мас, насамперед молоді. Політико-масова й виховна робота серед місцевого населення проводилася шляхом проведення райкомаами й міськкомаами партії масових мітингів, демонстрацій, зборів, бесід, нарад, лекцій. Кожний комуніст був зобов’язаний систематично виступати з доповідями, перелік яких затверджували райкоми партії на зразок: “Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) та РНК УРСР “Про поставку державі м’яса, хліба, картоплі, шерсті”. Матеріали 6-ї сесії Верховної Ради СРСР. Рішення березневого пленуму ЦК ВКП(б) “Про зміни в політиці заготівель і закупівель сільськогосподарської продукції”. В обов’язковому порядку при райкомах партії організовувалися гуртки з “місцевих” для вивчення історії більшовицької партії. Робота з молоддю проводилася шляхом організації драмгуртків (хорових, танцювальних, фізкультурних) при клубах, читання радянських газет і журналів [11, арк.9].

На виховання молоді з метою усунення її з-під впливу більшовицької пропаганди, комсомольських і піонерських організацій, оргнаборів “на каторжні роботи у Донбас, Урал, Казахстан” зверталась особлива увага націоналістичних “політвихованців”. У боротьбі “за молодь” зіткнулися націоналістична й комуністична пропаганда. Остання, маючи за спиною державний апарат, заохочувала масовий вивіз молоді на роботи в східні й південні області УРСР і СРСР, а також обов’язкову строкову службу в РСЧА.

Не слід опускати й той момент, що значна частина сільських мешканців узагалі не вміла читати й писати. Як свідчать партійні архівні документи, частина комуністів, яка займала високі державні посади на місцях і мала навчати основ ідеології інших, сама її не знала й не розуміла. Промовистим у цьому відношенні є витяг із документа про те, що “Отинійський райком (Станіславська область) 25 січня 1941 р. виніс рішення, в якому орієнтував комуністів на складання договорів на соціалістичне змагання за краще вивчення історії партії. Це рішення тільки опошляло партійну пропаганду і є документом, в якому керівники райкому розписалися в своєму неучтві. Отинійський райком КП(б)У звітував, що 18 комуністів закінчили вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)», ставив їх у приклад, а коли з цими товаришами поговорили – виявилось, що більшість із них не тільки не закінчили, а навіть не розпочинали вивчення історії партії. У списках осіб, що закінчили вивчати «Короткий курс історії ВКП(б)», значився інструктор РК КП(б)У тов. Мудрак, народний суддя тов. Тарабаров, які не змогли відповісти ні на одне елементарне питання” [12, арк.56].

Наведемо витяг з іншого документа про те, що “необхідно роз’яснити Глубоцькому райкому партії (Тернопільська область) – практика індивідуальних самозвітів комуністів, як форма контролю над вивченням марксизму-ленінізму, засуджена рішеннями нашої партії. З метою здійснення контролю рекомендувати райкому партії з комуністами, які самостійно вивчають «Короткий курс історії ВКП(б)», проводити індивідуальні бесіди, наради з обміну досвідом самостійної роботи над вивченням марксизму-ленінізму, організувати лекції” і т. д. [18, арк.71].

У міжвоєнний період українська спільнота Галичини широко відзначала День листопадового зриву (1 листопада), День злуки українських земель (22 січня), героїв Крут (29 січня), а також Зелені свята (50-й день після Великодня). У чергові роковини актив більшості сіл організовував громадські урочистості, а греко-католицьке духовенство – релігійні відправи. Такі дії розглядалися як неприязнь до Польської держави, а організатори й священики підлягали адміністративному покаранню. З приходом радянської влади відзначення пам’ятних дат, з історією яких була пов’язана не одна сім’я, узагалі присікалося й безпощадно каралося. Подібні заходи влада офіційно трактувала так: “Бюро Тернопільського обкому КП(б)У відмічає, що Пробіжнянський райком КП(б)У допустили політичну помилку. Вона виразилася в тому, що не вжили відповідних заходів щодо запобігання контрреволюційного виступу петлюрівців у с. Товстенке 17 червня 1940 р. на могилі «січових стрільців», яке було організоване націоналістами, петлюрівцями. Контрреволюційні елементи організували зібрання на могилі селян із Пробіжнянського, Гусятинського, Чортківського, Скалатського та інших районів (до 3 тисяч осіб) і на хресті був вивішений петлюрівський прапор. Запропонувати секретарю Пробіжнянського РК КП(б)У покращити постановку масово-політичної роботи в селах серед селян, своєчасно реагувати на всі прояви ворожих елементів і безпощадно викорчувувати їх залишки” [16, арк.32].

Поповнення рядів більшовицьких західноукраїнських первинних партійних організацій відбувалося головним чином за рахунок надісланих “перевічених бійців партії” з інших областей України, які займали там найрізноманітніші посади. Так, з розглянутих нами 256 анкет делегатів першої Станіславської обласної партійної конференції, що відбулася 24 квітня 1940 р. із правом ухвального голосу, у графі під номером 11 “Чи був в інших партіях?” і 12 “Чи належав до опозиційних та антипартійних угруповань, коли, де?” всі відповіді – “ні” [7, арк.10].

Справа “ідейного перевиховання” народних мас ускладнювалася відсутністю “провідної верстви” – робітників, яка була нечисленною й за національністю у своїй більшості поляками. Західноукраїнські землі в промисловому відношенні залишалися відсталим краєм, з домінуванням сільських аграріїв і відповідною індивідуалістичною психологією. Так, згідно з офіційними даними, селяни становили 85,5%, робітники –

6,2%, ремісники – 2,9%, торговці – 3,1%, службовці й інтелігенція – 2,3% [6, арк.6]. Дані обрахунки щодо соціального статусу населення можна ставити під сумнів, оскільки велика кількість біженців із території Польщі, окупованої німцями, та масові репресії органами НКВС вносили суттєві зміни в демографічну ситуацію регіону. Однак, у цілому, явно домінувало сільське населення.

Авторитетною інстанцією на селі традиційно вважалася сільська громада – “схід поважних газдів” (за визначенням радянської влади – “куркулів”) на чолі зі священниками (“попами”) й учителями (“попівськими і куркульськими синками”). Необхідно було врахувати й географічні умови – пригірську та гірську місцевість Карпат, віддалені лісові поліські села.

Значну допомогу в справі ідейного виховання народних мас надавали політвідділи Червоної армії. Військові підрозділи, розташовані як у містечках, так і вздовж нового кордону, контролювали територію Західної України. Окрім оборонних функцій, армія була покликана створювати ілюзію “широкої активності народних мас”.

Промовистим був виступ начальника політвідділу тов. Аверіна на Станіславській обласній нараді секретарів райкомів КП(б)У, голів райвиконкомів, голів, заступників та секретарів окружних виборчих комісій 5 березня 1940 р. У ньому зауважувалось: “У нас погана справа з українською мовою. У нас в армії майже всі розмовляють на російській. Роботу серед місцевого населення приходиться вести на українській, це дуже трудно і це надзвичайно гальмує роботу. Безумовно, вихід можна би було знайти – організувати гуртки з вивчення української мови, але у нас таке положення, ви про це знаєте, сьогодні ми тут, а завтра нас можуть перекинути на фінляндський фронт” [9, арк.53]. Так, у м. Коломия на Станіславщині з 35 виборчих дільниць під час виборів кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР і СРСР – 12 (третья частина) припадало на військові частини. Це громадяни держави, які народилися й виховувалися під впливом інших ціннісних орієнтацій (території СРСР), але “політичний вибір” яких зараховували населенню Західної України [9].

Неофіційний поділ західноукраїнського населення на “політично грамотних – своїх” і “політично відсталих – місцевих” ще більше сприяв відчуженню. Партійні функціонери вважали престижним спілкування російською мовою, незважаючи на те, як до цього поставляться “західняки”. На тій же нараді тов. М.Груленко повчав секретаря Болехівського райкому КП(б)У: “Погано, тов. Горобець, ви сам українець, а розмовляєте російською мовою. Це неправильно, що ви розмовляєте російською мовою. У районі треба розмовляти українською мовою, тут вас розуміють, а там у районі вас можуть не зрозуміти. Це і політично, і організаційно, коли хочете, неправильно. Треба вивчати українську мову і розмовляти українською мовою, з тим, аби вас розуміли селяни” [9, арк.10–11]. Для селян було показовим, коли попередні польські чиновники розмовляли чужою для них польською, а тепер малозрозумілою – російською мовою. Тим більше, що на загал широко використовувалася велика кількість нових незрозумілих термінів, незвичне об’єднання слів на зразок “раднарком”, “обком”, “облмісцевпром”, “обллегпром”, “облкомунвідділ”, “облторгвідділ”, “райком”, “харчепром”, “птахпром”, “райвиконком”, “райпарторганізація”, “райспоживспілка” та десятки інших.

Питання української мови часто піднімалося вищим партійним керівництвом на нарадах партактиву. Завідуючий пропагандистсько-агітаційним відділом ЦК КП(б)У тов. Лисенко роз’яснював своїм підлеглим партійцям суть ленінсько-сталінської національної політики в умовах західних областей України. “Є такі випадки, коли навіть ті товариші, які гарно розуміють і розмовляють українською мовою, але нею не користуються. І це неправильно, тому, що це дає піщу різним націоналістам – польським, єврейським. Мовляв, ніякої Західної України нема, а є Польща, тепер вона окупована Росією, і України нема. Треба показати, товариші, що Західна Україна, всі міста і Львів,

і Станіслав, й інші є старі українські міста, які були зайняті Польщею. Треба показати, що тут український народ, який зараз звільнений від панського ярма і живе щасливим життям”. Усі вивіски на крамницях та в громадських місцях мали бути приведені відповідно до східних областей України, а не “одне слово по польські, друге по українські, а третє по російські” [10, арк.19–20]. Вихід із ситуації вбачався в тому, що партійний актив мав постійно й добросовісно вивчати твори основоположників марксистсько-ленінсько-сталінської теорії. Наголос робився на негайному оволодінні “Коротким курсом історії ВКП (б)” – “енциклопедією наших знань”. Кожний комуніст був зобов’язаний вивчити всі 12 глав (350 сторінок) і систематично працювати над підвищенням свого ідейно-політичного рівня.

Ідеологічна робота на селі спрямовувалася в русло “роз’яснення переваг колективного господарювання над одноосібним”. Пріоритетне значення відводилося використанню сполучних ланок між індивідуальними селянськими господарствами та колгоспами. Промовистою в цьому відношенні є думка керівництва Станіславського обкому КП(б)У: “Нам треба рішуче викоринити поверховість керівництва, гастролерство в колгоспах, виголошення довжелезних промов, позбавлених конкретного змісту. Людей, які вважають, що язик у них існує для того, щоб проголошувати нудні водянисті промови, треба не допускати до колгоспів на гарматний постріл” [12, арк.54]. Водночас шляхом адміністративного впливу держава поступово готувала селянство до знищення одноосібних господарств. Велика кількість хутірських господарств суттєво впливала на економіку цілого регіону. За приблизними підрахунками їх чисельність сягала двохсот тисяч дворів.

Окреме місце посідала колективізація сільського господарства та підготовка селянства до цієї загальнодержавної справи. Показовим у цьому відношенні є меморандум прокурора Новосільського району Тернопільської області щодо одного з директорів шкіл Тернопільщини. Так, учнів, які погано навчалися, він “відправляв до колгоспу”. “Ідіть у колгосп, вам місце там, а не в школі”. Директор школи О.Камінський уважав, що “у колгоспі люди не придатні до нічого і що там повинні бути лише проходимці та лінтяї” [20, арк.1].

У цілому, влада спрямовувала ідейно-політичну роботу на селі на підготовку передумов до суцільної колективізації сільського господарства. Особливістю західно-українського регіону була наявність великої кількості фермерських господарств. Під цей критерій підпадали у своїй більшості господарства військових і цивільних осадників, німецьких колоністів, заможних українських, польських, єврейських селян.

Радянська влада категорично відмовлялася від будь-яких компромісів у стосунках з особами інших ціннісних орієнтацій і світоглядних позицій, перш за все з націоналістами. На практиці це означало, що члени націоналістичного підпілля повинні були припинити будь-які антирадянські дії, відмовитися від своїх ідей державного будівництва й самоліквідувати всі свої структури. Ті ідеологічні засади, на яких зростало й боролось не одне покоління, мали бути негайно забуті й відкинуті як “неправильні”, “хибні”. “ворожі”. Ідеологія марксизму-ленінізму диктувала свої ідеї, правила громадянської поведінки, соціальний статус і пропонувала “щасливе майбутнє”. Усі ті особи, які в силу різних причин із цим не могли погодитись і змиритись, оголошувалися “ворогами” з відповідними наслідками. Проти них вступала в дію сталінська репресивна машина зі своїм потрактуванням законів і моралі.

1. Андрухів І. О. Станіславщина : двадцять буремних літ (1939–1959) : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Івано-Франківськ ; Рівне : Таля, 2001. – 336 с.
2. Баран В. Україна : західні землі : 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – 448 с.

3. Веденєєв Д. В. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденєєв, І. Г. Биструхін. – К. : Генеза, 2006. – 408 с.
4. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [редкол. Ю. Ю. Сливка та ін.]. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 312.
5. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. П-1, оп. 1, спр. 25, 56 арк.
6. ДАІФО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 7, 60 арк.
7. ДАІФО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 9, 129 арк.
8. ДАІФО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 23, 155 арк.
9. ДАІФО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 62, 111 арк.
10. ДАІФО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 63, 87 арк.
11. ДАІФО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 78, 15 арк.
12. ДАІФО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 92, 121 арк.
13. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П-1, оп. 1, спр. 2, 40 арк.
14. ДАТО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 3, 187 арк.
15. ДАТО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 10, 142 арк.
16. ДАТО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 11, 98 арк.
17. ДАТО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 19, 6 арк.
18. ДАТО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 23, 159 арк.
19. ДАТО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 27, 112 арк.
20. ДАТО. – Ф. Р-8, оп. 1, спр. 186, 2 арк.
21. ДАТО. – Ф. Р-8, оп. 1, спр. 59, 10 арк.
22. Історія Львова / [редкол. Ю. Ю. Сливка, Ф. І. Стеблій та ін.]. – К. : Наук. думка, 1984. – 414 с.
23. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. – Мн. : Харвест, 1999. – С. 107, 125.
24. Ковалюк Р. В. Західна Україна на початку Другої світової війни / Р. В. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 32, 33, 37.
25. Литвин М. 1939 : Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
26. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с.
27. Політичний терор в Україні. ХІХ–ХХ ст. : Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова [та ін.] ; відпов. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка. – 952 с.
28. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села : зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К. : Рідний край, 1997. – 166 с.
29. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
30. Сеньків М. В. Західноукраїнське село : насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. / М. В. Сеньків. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.
31. Сила інтернаціоналістського гарту / [кер. Л. П. Нагорна]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1983. – 318 с.
32. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. : (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.

В статтє сделана попытка проанализировать идеологические концепции относительно западноукраинского региона. Край оказался под “перекрестным огнем” как со стороны мифологем о “коммунистическом рае”, так и идеологий украинского и польского национализма. На смену традиционной имперской политике “защиты православных славян” пришла новая доктрина, адаптированная к новым требованиям времени – “социальной справедливости”.

Ключевые слова: *западные области УССР, идеология, национализм, большевизм, украинцы, поляки.*

The article attempts to analyse ideological concepts that influenced the territory of Western Ukraine at late thirties of the XX century. The region was constantly bombarded by both the myths of “Communist paradise” and Ukrainian and Polish nationalistic ideology. The poorest were attracted by the Bolshevik class pattern of social transformations. Nationalism propagated the idea of liberation from foreign oppression while bolshevism promoted the influence of red Moscow to subordinate western Ukrainian territories by exploiting current social and economic problems of peasantry. Traditional imperial policy of “protecting the orthodox Slavs” was ousted by a new doctrine, adapted to meet new challenges of “social justice”.

Key words: *western parts of Ukrainian SSR, ideology, nationalism, bolshevism, Ukrainians, the Polish.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамович Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Арзуманова Тетяна – асистентка кафедри українознавства Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури (м. Харків).

Великочий Володимир – доктор історичних наук, директор Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гавадзин Володимир – аспірант кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гаврильченко Інна – директор меморіального парку-музею “Фортеця”.

Геник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гриник Ігор – аспірант кафедри історії України, директор Державного архіву Івано-Франківської області.

Гук Богдан – журналіст, член редакції українського тижневика “Наше Слово” у Варшаві.

Жулканич Неля – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету.

Івчик Наталія – аспірантка кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Клим’юк Уляна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кобута Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Комар Володимир – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії слов’ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Колиб’юк Світлана – заступник директора з науково-методичної роботи Івано-Франківської філії Університету “Україна”.

Комар Володимир – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри слов’ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Королько Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, докторант Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Косар Ірина – аспірантка кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Костючок Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Котовський Ростислав – здобувач Інституту історії України НАН України.

Монолатій Іван – доктор політичних наук, професор кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Мосорко Мар'яна – магістрантка Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Нагірний Віталій – доктор історії (кандидат історичних наук), ад'юнкт кафедри історії Східної Європи Інституту Історії Ягеллонського університету.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Плитус Олександра – здобувачка кафедри бібліотекознавства і бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету, завідувачка бібліотеки Надвірнянського коледжу Національного транспортного університету.

Сидорик Надія – аспірантка кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Урсу Інна – студентка V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Федорчак Петро – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ходак Тетяна – фахівець I категорії навчально-наукового центру історії українського національно-визвольного руху Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України.

Чорненький Роман – аспірант кафедри історії слов'ян Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Шологон Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Щербін Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Монолатій Іван.</i> Українсько-єврейський етносоціальний конфлікт у Галичині (кінець XIX – початок XX століття).....	3
<i>Королько Андрій.</i> Січковий рух на Покутті (1900–1914 рр.): організаційні осередки та їх практична діяльність.....	13
<i>Кобута Степан.</i> “Галицька асамблея” 1991 року: політичний проект чи спроба регіонального співробітництва?.....	21
<i>Жулканич Неля.</i> Напрями реалізації аграрної реформи в регіоні Карпат (кінець 90-х рр. XX – початок ХХІ ст.).....	32
<i>Арзуманова Тетяна.</i> Російське питання в громадському житті Харкова наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.	37
<i>Адамович Сергій.</i> Політична боротьба в Україні за перерозподіл повноважень між гілками влади в 1999–2004 рр.....	43

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Щербін Лілія.</i> Партійна діяльність Івана Лучицького.....	51
<i>Гук Богдан.</i> Організаційна структура надрайону “Левада” ОУН Закерзонського краю 1945–1947 рр... ..	55
<i>Геник Микола.</i> Польсько-українське примирення в політичній думці Єжи Таргальського / Юзефа Дарського.....	62
<i>Пендзей Іван.</i> Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.).....	68
<i>Федорчак Петро.</i> Розвиток українсько-польського наукового співробітництва на рубежі ХХ–ХХІ ст.....	75

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Костючок Петро, Урсу Інна.</i> Голосіння як один з елементів поховальної обрядовості бойків.....	81
<i>Гавадзин Володимир.</i> Аналіз світоглядних рис календарно-обрядового циклу гуцулів крізь призму міфологічної концепції М.Костомарова.....	86

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Нагірний Віталій.</i> Два Галичі: історія однієї дискусії XIX століття.....	92
<i>Шологон Лілія.</i> Листування видатних учених, громадсько-політичних діячів, письменників як джерело з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини XIX – початку ХХ ст.....	97
<i>Колибаб’юк Світлана.</i> Студентський рух у Галичині другої половини XIX – першої третини ХХ ст. у сучасній українській історіографії.....	108
<i>Великочий Володимир.</i> Перша світова війна і проблеми репресій та біженства в Галичині: українська історіографія.....	116
<i>Комар Володимир, Мосорко Мар’яна.</i> Сучасна польська історіографія українсько-польських відносин 1939–1944 рр.....	122

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Івчик Наталія.</i> Національне питання в Російській імперії другої половини XIX ст.....	129
<i>Гаврильченко Інна.</i> Економічний розвиток півдня Бессарабії 80–90-х рр. XIX ст.: етносоціальні процеси.....	136
<i>Плутус Олександра.</i> Історіографія дослідження ролі товариства “Рідна школа” у становленні бібліотечної справи Галичини кінця XIX – першої третини ХХ ст.....	144
<i>Гриник Ігор.</i> Громадсько-публіцистична діяльність Василя Панейка (1905–1914 рр.).....	150
<i>Косар Ірина.</i> Діяльність Володимира Охримовича в Науковому товаристві ім. Шевченка.....	156
<i>Клим’юк Уляна.</i> Становище поляків у Галичині напередодні та в роки Першої світової війни.....	166
<i>Сидорик Надія.</i> Соціально-економічне життя німецької меншини Польщі (1919–1939 рр.).....	173
<i>Ходак Тетяна.</i> Правові аспекти державотворчої концепції українських націоналістів 30-х років ХХ ст... ..	179
<i>Чорненький Роман.</i> Чисельність польського населення Станиславівського воєводства в 1921–1939 рр.....	186

<i>Котовський Ростислав. Особливості агітаційно-пропагандистської роботи радянської влади в західних областях УРСР (1939–1941 рр.).....</i>	193
<i>Відомості про авторів.....</i>	201

СОДЕРЖАНИЕ

ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ

<i>Монолатий Иван.</i> Украинско-еврейский этносоциальный конфликт в Галичине (конец XIX – начало XX веков).....	3
<i>Королько Андрей.</i> Сечевое движение на Покутье (1900–1914 гг.): организационные ячейки и их практическая деятельность.....	13
<i>Кобута Степан.</i> “Галицкая ассамблея” 1991 года: политический проект или попытка регионального сотрудничества?.....	21
<i>Жулканич Неля.</i> Направления реализации аграрной реформы в регионе Карпат (конец 90-х гг. XX – начало XXI ст.).....	32
<i>Арзуманова Татьяна.</i> Русский вопрос в общественной жизни Харькова в конце XX – в начале XXI ст.....	37
<i>Адамович Сергей.</i> Политическая борьба в Украине за перераспределение полномочий между ветвями власти в 1999–2004 гг.....	43

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

<i>Щербин Лилия.</i> Партийная деятельность Ивана Лучицкого.....	51
<i>Гук Богдан.</i> Организационная структура надрайона “Левада” ОУН Закарпатского края 1945–1947 гг.....	55
<i>Геник Николай.</i> Польско-украинское примирение в политическом мнении Ежи Таргальского / Юзефа Дарского.....	62
<i>Пендзей Иван.</i> Социально-экономические и политические превращения в Венгрии (1988–1990 гг.)...	68
<i>Федорчак Пётр.</i> Развитие украинско-польского научного сотрудничества на рубеже XX–XXI ст...	75

ЭТНОЛОГИЯ

<i>Костючок Пётр, Урсу Инна.</i> Причитание как один из элементов обрядности захоронения бойков.....	81
<i>Гавадзин Владимир.</i> Анализ мировоззренческих черт календарно-обрядового цикла гуцулов в мифологической концепции Н.Костомарова.....	86

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Нагирный Виталий.</i> Два Галича: история одной дискуссии XIX века.....	92
<i>Шологон Лилия.</i> Переписка выдающихся учёных, общественно-политических деятелей, писателей как источник из истории национально-культурного движения украинцев Галичины второй половины XIX – начала XX ст.....	97
<i>Кольбабьюк Светлана.</i> Студенческое движение в Галичине второй половины XIX – первой трети XX ст. в современной украинской историографии.....	108
<i>Великочий Владимир.</i> Первая мировая война и проблемы репрессий и беженства в Галичине: украинская историография.....	116
<i>Комар Владимир, Мосорко Марьяна.</i> Современная польская историография украинско-польских отношений 1939–1944 гг.....	122

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ

<i>Ивчик Наталия.</i> Национальный вопрос в Российской империи второй половины XIX ст.....	129
<i>Гаврильченко Инна.</i> Экономическое развитие юга Бессарабии 80–90-х гг. XIX в.: этносоциальные процессы.....	136
<i>Плитус Александра.</i> Историография исследования роли общества “Родная школа” в становлении библиотечного дела Галичины конца XIX – первой трети XX ст.....	144
<i>Гриник Игорь.</i> Общественно-публицистическая деятельность Василия Панейка (1905–1914 гг.)...	150
<i>Косарь Ирина.</i> Деятельность Владимира Охримовича в Научном обществе им. Шевченко.....	156
<i>Климьюк Ульяна.</i> Положение поляков в Галичине накануне и в годы Первой мировой войны.....	166
<i>Сидорик Надежда.</i> Социально-экономическая жизнь немецкого меньшинства Польши (1919–1939 гг.).....	173
<i>Ходак Татьяна.</i> Правовые аспекты государственной созидательной концепции украинских националистов 30-х годов XX ст.....	179

<i>Чорненький Роман. Численность польского населения Станиславского воеводства в 1921–1939 гг...</i>	186
<i>Котовский Ростислав. Особенности агитационно-пропагандистской работы советской власти в западных областях УССР (1939–1941 гг.).....</i>	193
<i>Сведения об авторах .....</i>	201

CONTENTS

ETHNO-SOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Monolatiy Ivan.</i> Ukrainian-Jewish etnosocial conflict in Galychyna (of the 19th – the first third of the 20th Century).....	3
<i>Korolko Andrey.</i> Sicheviy motion in Pokuttia (1900–1914): organizational cells and them practical activity.....	13
<i>Kobuta Stepan.</i> “Galychyna assembly” of 1991: political project or attempt regional.....	21
<i>Zhulkanich Nelya.</i> Directions of realization of agrarian reform are in the region of Carpathians (end 90-s of the 20th beginning of 21th Century).....	32
<i>Arzumanova Tetyana.</i> Russian question in public life of Kharkiv at the end of 20th – at the beginning of 21th Century.....	37
<i>Adamovych Sergiy.</i> Political fight in Ukraine for the redistribution of plenary powers between the branches of power in 1999–2004.....	43

ACTUAL ISSUES OF WORLD HISTORY

<i>Scherbin Lily.</i> Party activity of Ivan Luchickij.....	51
<i>Huk Bohdan.</i> Organizational structure of OUN-s super-region “Levada” in Zakerzonnia Country between 1945 and 1947.....	55
<i>Genik Mykola.</i> Polish-Ukraine reconciliation is in political opinion of Ezhi Targalskij / Yuzef Darskij... ..	62
<i>Pendzey Ivan.</i> Socio-economic and political transformations to Hungary (1988–1990).....	68
<i>Fedorchak Petro.</i> Development of Ukrainian-Polish scientific collaboration is on the border of 19th – 20th Century.....	75

ETHNOLOGY

<i>Kostyuchok Petro, Ursu Inna.</i> Lamentation as one of elements of rite of burial place of firing-pins.....	81
<i>Gavadzin Volodymyr.</i> Analysis of world view lines calendar-ceremonial to the cycle of guzuls through the prism of miphological conception of M.Kostomarov.../.....	86

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Nagirmuy Vitaliy.</i> Two Galich: history of one discussion of 19th Century.....	92
<i>Shologon Lily.</i> Correspondence of prominent scientists, public-political figures, writers, as a source from history of the national-cultured motion of Ukrainians of Galychyna of the second half 19th – beginning of 20th centuries.....	97
<i>Kolibabyuk Svitlana.</i> Student motion in Galychyna of the second half 19th – first third of 20th Century in modern Ukrainian historiography.....	108
<i>Velykochy Volodymyr.</i> The World War I and problems of repressions and refugee is in Galychyna: Ukrainian historiography.....	116
<i>Komar Volodymyr, Mosorko Marjyan.</i> Modern Polish historiography of Ukrainian-Polish relations 1939–1944.....	122

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>Ivchik Natalia.</i> National question is in the Russian empire of the second half of 19th Century.....	129
<i>Gavrilenko Inna.</i> Economic development of the south of Bessarabiain 80–90 of 20th Century: etnosocial processes.....	136
<i>Plitus Oleksandra.</i> Historiography of research of role of society is “Native school” in becoming of library matter of end Galychyna 19th – first third of 20th Century.....	144
<i>Grinik Igor.</i> Public-publicism activity of Vasyl Paneyko (1905–1914).....	150
<i>Kosar Iryna.</i> Activity of Volodymyr Okhrimovich is in Scientific society the name of Shevchenko.....	156
<i>Klimyuk Ulyana.</i> Position of Poland in Galychyna the day before and in the years of the World War I....	166
<i>Sidorik Nadiya.</i> The socio-economic life of the German minority of Poland (1919–1939) is regular.....	173
<i>Hodak Tetyana.</i> Legal aspects of state creative conception of the Ukrainian nationalists of 30th of 20th Century.....	179
<i>Chornenkij Roman.</i> There is a quantity of the Polish population of Stanislaviv province in 1921–1939.....	186

<i>Kotovskiy Rostislav. Features of propaganda of Soviet power in the Western Region of USSR (1939–1941).....</i>	193
Information about authors.....	201

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами має відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервала, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки подаються в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім’я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми й на які опирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;
- резюме й ключові слова англійською мовою.
- резюме й ключові слова російською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 19

Видається з 1995 р.

Головний редактор В. ГОЛОВЧАК
Літературний редактор Р. БОДНАР
Комп'ютерна правка і верстка Л. КУРІВЧАК
Коректор Н. ГРИЦІВ

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 22.08.2011.
Формат 60x84/8. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 24,4.
Наклад 100 пр. Зам. №135.

Видавець і виготовлювач
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22
E-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006